

ВІСНИК

ЛУГАНСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО
ПЕДАГОГІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

№ 4 (121) ЛЮТИЙ

2007

2007 лютий № 4 (121)

**ВІСНИК
ЛУГАНСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО
ПЕДАГОГІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Заснований у лютому 1997 року (27)
Свідоцтво про реєстрацію: серія КВ № 3783,
видане Держкомвидавком України 19.04.1999 р.

Друкований орган Луганського національного
педагогічного університету імені Тараса Шевченка
Видавництво ЛНПУ «Альма-матер»

Рекомендовано до друку на засіданні вченої ради Луганського
національного педагогічного університету
імені Тараса Шевченка
(протокол № 8 від 23 лютого 2007 року)

Виходить 2 рази на місяць

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор –
доктор педагогічних наук,
професор **Харченко С. Я.**

Перший заступник головного редактора –
доктор філологічних наук,
професор **Синельникова Л. М.**

Заступник головного редактора –
доктор філологічних наук,
професор **Ужченко В. Д.**

Відповідальний секретар –
доктор філологічних наук,
професор **Галич О. А.**

Члени редколегії:

Відповідальний редактор –
доктор історичних наук, професор
Бур'ян М. С.,
доктор історичних наук, професор
Виднянський С. В.,
доктор історичних наук, професор
Гайдуков Л. Ф.,
доктор історичних наук, професор
Михайлюк В. П.,
доктор історичних наук, професор
Фомін А. І.

Засновник – Луганський
національний педагогічний
університет імені Тараса Шевченка

*Збірник наукових праць,
ліцензований ВАК України
за напрямками: педагогіка, історія,
філологія, біологія*

(Бюлетень ВАК України. –
1999. – № 4 (12))

Матеріали номера друкуються
мовою оригіналу

CHIEF EDITORIAL BOARD:

Editor-in-chief –
Doctor of Pedagogic Prof.
Kharchenko S. Y.

First Deputy –
Doctor of Philology Prof.
Sinelnikova L. M.

Deputy –
Doctor of Philology Prof.
Uzhchenko V. D.

Executive secretary –
Doctor of Philology Prof.
Galich O. A.

Editor Board Members:

Executive editor –
Doctor of History Prof.
Buryan M. S.,
Doctor of History Prof.
Vidnansky S. V.,
Doctor of History Prof.
Gaidukov L. F.,
Doctor of History Prof.
Mikhailyuk V. P.,
Doctor of History Prof.
Fomin A. I.

Founder – Luhansk Taras Shevchenko
National Pedagogical University

*The collection of studies on
Pedagogic, History, Philology,
Biology licensed by the Higher
Attestation Board of Ukraine (HAB)*

(Bulletin HAB of Ukraine. –
1999. – No. 4 (12))

The materials are published in the
original

Видавництво Луганського національного педагогічного університету
імені Тараса Шевченка «Альма-матер»:
вул. Оборонна, 2, м. Луганськ, 91011. Тел./факс: (0642) 58-03-20.
e-mail: mail@lnpu.edu.ua

© Луганський національний педагогічний університет імені Тараса
Шевченка, 2007

ЗМІСТ

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

1. **Вербовский В.В.** Убийство Гранта Динка и "армянская проблема" в контексте европейской интеграции Турции в начале XXI века 5
2. **Волкова Є.С.** Місія генерал-лейтенанта М.М. Муравйова до Константинополю та Олександрії в 1832–1833 рр.: цілі та результати.....11
3. **Набока О.В.** Становлення євразійських торгівельно-комунікаційних шляхів у період правління імператора У-Ді (140 р. до н.е. – 87 р.)..... 21
4. **Некрасовский М.В.** Зимма и современность. Стереотип зимми в современном арабском национализме 26
5. **Писаный Д.М.** Проблема рабства в новое время (XV–XIX вв.) 32
6. **Поспелов А.С.** Военно-політичний конфлікт у Шрі-Ланці (1983–2003 рр.) 41
7. **Русakov К.А., Осенина О.В.** Портсмутский мир 1905 г. и дипломатический успех С.Ю.Витте 47
8. **Сидун І.В.** Одеська преса про початок громадянської війни в США 55
9. **Троян С.С.** Німецькі зовнішньополітичні ідеї 50–70-х років XIX ст. 59
10. **Харьковский Р.Г.** Политика Франции в отношении Египта, 1801–1831 гг. 67
11. **Ямпольська Л.М.** Велика Британія після парламентських виборів 1997 року: "новий лейборизм" і "європейське питання" 78

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

1. **Баранова Н.В.** Діяльність Київських митрополитів у контексті занепаду Києво-Печерської лаври і Києво-Могилянської академії в XIX столітті 91
2. **Бернацький М.П.** Представництво робітників у складі парторганів УРСР у 70-і роки XX століття 98
3. **Бровченко І.Ю.** Ситуація заселення Подонеччя в середині XVII ст. та будівництво Маяцького містечка 104
4. **Васильчук В.М.** "Німецьке питання" в Україні (Друга світова війна) 116

5. **Марасіна Г.В.** Причини низької кваліфікації жінок у виробництві в період "відлиги" та "застою" 124
6. **о. Кам'янський П.Є.** Діяльність релігійно-просвітницького товариства "Скала" на теренах Станіславської єпархії УГКЦ у 30-х рр. XX ст. 130
7. **Снегірьов В.В.** Депортація українського населення із Закарпаття 142
8. **Тарабанова С.В.** Чи зайві українці в Румунії? 149
9. **Тонконог О.І.** До питання про побут мешканців українських міст на початку Великої вітчизняної війни 154

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРИОГРАФІЯ

1. **Васильчук Г.М.** Концептуальні основи й тематичні пріоритети сучасної російської історіографії проблем формування радянської держави у 20-х рр. XX ст. 161
2. **Зеленцова С.М.** Листівки анархістських груп в Україні (1903–1914 рр.) як історичне джерело 174
3. **Крюков В.Г.** Міграція й розселення мадярів за повідомленнями вчених Арабського халіфату IX–X століть 182
4. **Ладига Л.І.** Документи органів влади УСРР 1922–1927 рр. про право національних меншин на використання рідної мови у системі судочинства 190
5. **Ладига О.І.** Національні меншини України в програмах партій та роботах громадських діячів (80-х рр. XIX ст. – 20-х рр. XX ст.) 201
6. **Савенков В.В.** Політика Великобританії щодо будівництва Суецького каналу як об'єкт історіографії 209
7. **Саидов З.А.** Сведения об ученых из Аррана, Ширвана и Дербенда в биографическом словаре ар-Рафи'и (VI/XII в.) 223

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(410): 327.8 (479.25)

В. В. Вербовский

УБИЙСТВО ГРАНТА ДИНКА И "АРМЯНСКАЯ ПРОБЛЕМА": В КОНТЕКСТЕ ЕВРОПЕЙСКОЙ ИНТЕГРАЦИИ ТУРЦИИ В НАЧАЛЕ XXI ВЕКА

Последние два десятилетия Турецкая республика настойчиво "стучится" в двери общеевропейских организаций. Экономические преобразования, реформы социальной и политической сферы общества, законодательная реформа – все эти усилия турецкого правительства направлены на то, чтобы отвечать требованиям кандидата в члены Европейского союза. Однако, потуги светского по конституции, при этом, преимущественно мусульманского по религиозным убеждениям государства наталкиваются на активное сопротивление некоторых европейских государств. Среди тех держав, которые активно выступают против членства Турции в Европейском союзе, встречаются такие, которые считают возможным обвинить Анкару в отсутствии желания урегулировать конфликты, связанные с игнорированием политико-экономических и культурных потребностей отдельных этнических и национальных сообществ. Наиболее известным примером таких обвинений может служить "армянская проблема" – армяно-турецкое противостояние, которое своими историческими корнями уходит в первую четверть XX ст.

Возникновение данного узла противоречий было обусловлено, в первую очередь, геополитическим значением Армении, которая имеет уникальное стратегическое положение на перекрестке торговых путей, соединяющих Средний и Ближний Восток, Персидский залив и Южный Кавказ. Географическое положение страны существенно повлияло на судьбу армян, которые рано утратили свое национальное государство и длительное время находились под властью разных империй. Особое значение для армянской нации имеет Западная Армения. Эта территория – место первых армянских поселений и религиозных святынь (гора Арарат, озеро Ван, старинные армянские монастыри и т.д.), которые в XVI ст. оказались под властью Османской империи. Преимущественно в Западной Армении в 1915 г. была осуществлена политика геноцида армян, которая, по мнению европейских противников вступления Турции в ЕС, требует международного осуждения.

Под прикрытием гуманности и защиты национальных меньшинств американскими правящими кругами и некоторыми политическими силами в ЕС осуществляется последовательное сохранение существующего статуса Турции – партнера США, впрочем,

не члена ЕС. Поэтому активное использование в этой ситуации таких расплывчатых и непонятных, даже специалистам, категорий как "права человека", "демократия", "общечеловеческие ценности" усложняют решение "армянской проблемы".

Тем удивительнее позиция Анкары в отношении Республики Армения, в целом, и признания геноцида армян в Турции 1915 г, в частности. Своим нежеланием признать просчеты предшественников, официальная Анкара загоняет себя в достаточно сложную дипломатическую ситуацию. К своим непростым отношениям с Арменией, а также участвовавшим в последнее время антииранскими высказываниями, министерство иностранных дел Турции, демонстрируют многочисленные поводы, для того чтобы вновь обратить внимание государств-соседей, в первую очередь России, на цели и мотивы внешней политики турецкого государства.

При первом рассмотрении, турецкая игра на Южном Кавказе, является для западноевропейских, и что более удивительно, североамериканских партнеров по НАТО, в последние пять шесть лет демонстративно не приемлемой. Европейским членам НАТО не выгодно участия своего партнера по альянсу в заведомо тупиковой и бесперспективной политике самоизоляции и сворачивания процессов не только региональной интеграции, но и интеграции в рамках Европейского союза. Однако, не следует забывать, что вотум поддержки Вашингтона, который изо щренно используют, турецкие правящие круги, с большим или меньшим успехом, начиная с 20-х гг. XX вв., может оказаться не безграничным в условиях кризиса доверия к администрации Дж. Буша (младшего). Поводом для антитурецкого демарша и дальнейшей дискредитации администрации республиканцев, является официальное заявление Сената США от 16 января 2007 г., который осудил убийство известного армянского журналиста, редактора газеты "Акос" Гранта Динка (1954–2007). Являясь гражданином Турции, Г. Динк смело выступал с осуждением политики турецкого государства в отношении армянского меньшинства. Особое внимание, и это не случайно, Динк уделил армянскому геноциду 1915 г. Активная издательская и журналистская деятельность Гранта Динка не осталась незамеченной турецким правосудием. В октябре 2005 г., он был приговорен к шести месяцам заключения условно. Ему вменялась в вину публикация газетной статьи, в которой рассказывалось о массовых убийствах армян Западной Армении и Киликии в 1915 г., которая содержит, по мнению турецких судей, оскорбление турецкой нации.

Судьба армян в Западной Армении (шесть армянских вилайетов анатолийской Турции) и Киликии остается "горячей" темой, и часто становится причиной судебных исков. Дело Динка одно из нескольких, за развитием которых внимательно наблюдают представители Евросоюза, озабоченные ограничениями свободы слова в Турции. Несмотря на ряд реформ, проведенных в Турции в связи с переговорами

о вступлении в ЕС, в законодательстве остались статьи, предусматривающие наказание за оскорбление турецкой нации, вооруженных сил страны и судебных органов. Расчеты Турции на активное американское лоббирование своих интересов, наталкиваются на сопротивление Старой Европы, которая опасается присоединения к ЕС еще одного сателлита американской империи (вслед за Грецией, Румынией, Польшей).

Впрочем, хотя вступление Турции в ЕС не является причиной осложнений в армяно-турецких отношениях, экс-министр иностранных дел Армении Александр Арзуманян заметил, что Армения не выиграет оттого, что Турция окажется за бортом ЕС. "Не надо забывать, что для многих стран вопрос геноцида армян – это просто карта, позволяющая заблокировать вступление Турции в ЕС. Не надо радоваться, когда, к примеру, голландские националисты говорят о невозможности интеграции Турции с Европой. Надо осознать, что вопрос геноцида необходимо обсуждать с Турцией", – отметил он [1]. Напомним, что Грант Динк был убит 19 января в центре Стамбула у здания редакции газеты "Акос". В убийстве Динка сознался 17-летний Огюн Самаст. Арестован также ранее судимый за организацию взрыва "Макдональдс" Ясин Хаял, который проходил подготовку в лагере чеченских боевиков в Азербайджане и возглавлял националистическую группировку в Трапизунде, в состав которой входили несовершеннолетние подростки. В свою очередь Хаял указал полиции на Т. Эрхана который, по версии полиции, раздобыл оружие и передал его убийце Динка – Огюну Самасту.

Официальный Ереван также осудил убийство в Турции армянского журналиста. 19 января свое соболезнование родственникам и семье Динка выразил Президент Армении Р.Кочарян: "Надеемся, правительство Турции сделает все возможное для выявления и наказания убийц по всей строгости закона". Армянский парламент, также, осудил убийство Г. Динка. В своем заявлении парламентарии причиной смерти армянского журналиста в "распространении армяноненавистнической политики и антиармянской агитации", а также "отступничестве от собственной истории" [2]. Убийство Динка осудил ответственный по вопросам свободы прессы ОБСЕ Милош Харашти. "Разжигатели насилия против журналистов не могут остаться безнаказанными. Я призываю власти Турции по возможности быстро выявить ответственных за нападение", – сказал он, призвав власти Турции прекратить преследование лиц, выражающих мнение, отличное от позиций властей. Между тем, Г.Динк – 62-ой убитый в Турции журналист, начиная с 1909 года. По сообщению газеты "Сабах", более 350 человек начали в Стамбуле сидячую демонстрацию [3]. Советник президента Нагорного Карабаха Арман Меликян, в свою очередь, считает, что ажиотаж вокруг убийства Гранта Динка – "просто, порыв чувств". Об этом он заявил 30 января на пресс-конференции в Ереване. По его словам, пройдет 3–4

месяца и все утихомирится, поскольку сплоченность турецкого народа, в осуждении убийства армянского журналиста, не является политическим решением турецкого правительства, а, скорее всего, "порыв чувств" простых граждан Турции.

В современных геополитических реалиях, отсутствие самокритичности министерства иностранных дел Турции, также демонстрирует неспособность Анкары, по крайней мере в своих официальных заявлениях, умирять эмоции по отношению к этническим меньшинствам, прежде всего армяне, которые, по мнению турецких правящих кругов, содействовали в XIX веке ослаблению турецкого государства [4]. В распаде Османской империи, заслуга не столько России, которая всячески поддерживала турецких армян, сколько бездарность турецких элит и особые партнерские отношения, тех же элит, с Великобританией и Францией [5, 3–6]. Не желание обращать внимание на историю, также не свойственно и внешней политике современного турецкого государства, которое сориентировано на европейскую интеграцию и стандарты, но в тоже время настойчиво уклоняется от дискуссии в отношении армянского вопроса [6, 3].

В тоже время антироссийская позиция турецких правящих кругов, нашла свое гротескное воплощение в армяно-турецких отношениях [7, 425]. Об этом неоднократно заявлял заведующий отделом Турции Института востоковедения РАН Рубен Сафрастян [8]. Как отмечает эксперт, Турция уже подала серьезную заявку на повышение своей роли в регионе, опираясь, прежде всего на свои партнерские отношения с НАТО, но на данный момент, такое одобрение Вашингтона Турция не получила. Однако, по мнению эксперта, в будущем Турция сможет играть более активную роль на Южном Кавказе, учитывая ее причастность к крупнейшему региональному проекту нефтепровода Баку-Тбилиси-Джейхан [9], а также географическому положению страны. "Турция является "мостом" между Европой и Азией, и с этим нельзя не считаться", – отмечает Р. Сафрастян [10].

Позицию Европейского союза, в отношении убийства Г.Динка, высказал в своем интервью информационному агентству "Арменпресс", немецкий ученый турецкого происхождения Али Эртем. Он сказал: "Это – политическое убийство. Живя в Турции, армяне не имеют гарантий своей безопасности. Турция должна изменить стиль своих действий, поскольку нынешний ее стиль не способствует разрешения вопроса о членстве в ЕС. После убийства Динка шансы Турции на возможность, вхождения в эту организацию еще более уменьшатся". Корреспондент газеты "Акос" Т. Локмакиозян заявил, что "за убийством стоят политические силы, которым не нравился стиль работы "Акоса", в частности, армянский вопрос и усилия по достижению его справедливого решения.

Одним из этих государств остаются США, среди приоритетных задач которой в период ослабления своих позиций на Ближнем Востоке,

вследствие ряда неудачных военных компаний, прежде всего в Афганистане и Ираке, еще больше привязать к себе своих союзников в регионе, прежде всего Израиль и Турцию. Поэтому американские правящие круги всячески способствуют созданию вокруг границ Турции пояса нестабильности, и тем самым, вынуждая Анкару, искать поддержку в Вашингтоне. Такая политика Белого Дома, не содействует выявлению корней конфликта, и, в конце концов, его мирному урегулированию. Поэтому обеспокоенность тем, что Турция может утратить свой особый статус, в ближневосточной политике Белого Дома, выразил один из лидеров еврейского лобби США в своем заявлении от 16 января 2007 г. Он отметил, что "если Анкара не предпримет каких-либо шагов, то законопроект по геноциду армян будет принят в Конгрессе США, несмотря на все наши усилия заблокировать его" [11]. По его словам, ни еврейское лобби, ни президент США Джордж Буш не смогут воспрепятствовать принятию данного законопроекта. Нынешняя политическая ситуация в США обернулась против Турции "до такой степени, что Армянский Национальный Комитет Америки выступил с заявлением о том, что шансы на принятие законопроекта велики как никогда". Еврейское лобби, которому всегда удавалось заблокировать принятие билля о геноциде армян, призвало Министерство иностранных дел Турции "предпринять какие-либо шаги или в противном случае быть готовым к последствиям".

Однако, официальная Анкара, вместо того чтобы обратить свое внимание на причины межнациональных отношений внутри государства, направило все свои усилия на поиск государств, которые якобы причастны к этим волнениям. Все промахи за провал расследования убийства Динка списали на начальника отдела безопасности полиции Стамбула Джелялеттина Джерраха и семерых представителей жандармерии [12]. Говоря об армянской проблеме, турецкие правящие круги не скрывают своей позиции в отношении роли России в армяно-турецких отношениях. И это, что в данном случае, может показаться удивительным, не является из ряда вон выходящим во внешней политике турецкого государства. На протяжении всей своей истории, сначала Стамбул, позднее Анкара, безуспешно пытались вытеснить Россию и СССР из Южного Кавказа, оправдывая свою политику восстановлением исторической справедливости [7, 6–7, 420–421]. Однако, как мы понимаем, история не имеет сослагательных наклонений. Основой любого реваншизма, в том числе и турецкого, являются не внешние поводы, будь то тоска по великой империи, былом могуществе или утраченных возможностях, а глубинные причины противостояния двух государств. Такой подход предполагает наличие ответственности за былые и будущие просчеты и ошибки на международной арене, правительства и президента. Поэтому законы политического жанра, не исключают возможности переложить все свои промахи на США, Западную Европу и Россию, что не без успеха делается турецкими

элитами посткемалевского периода. Применение данной политической технологии не возможно в условиях культивирования и всяческого поощрения чувств национальной обиды, национальной ущербности и угнетенности. Концентрация данной отрицательной энергии, находит свой закономерный выход во всяческих формах разжигания межэтнического противостояния между армянами и турками, равно как внутри турецкого государства, так и между Турецкой республикой и Республикой Армения (Аястан).

Закономерным выводом, который приходит на ум, анализируя убийство турецкого гражданина Г.Динка, в своем концентрированном виде, заключается в народной мудрости "Если ты сердишься – ты не прав". В тоже время человек, способен и имеет право обижаться. Для историка, обида плохой советчик. Однако, не следует забывать, что трактовка историками, журналистами, равно как и политиками, армяно-турецких отношений, является наиболее сложным и не безопасным делом. В особенности, когда национальная обида становится главным разрушительным фактором во внутренней и внешней политике турецкого государства.

Несмотря на указанное выше, а также на то, что в целом проблема армяно-турецких отношений все более привлекает внимание украинских СМИ и политиков, все же история "армянской проблемы" в украинской историографии почти не изучалась. Тем удивительнее, претензии Украины, стать гарантом стабильности в Черноморско-Каспийском регионе, к которому принадлежит как Турция, так и Армения.

Литература

1. **Меликян А.** Ажиотаж вокруг убийства Гранта Динка – "просто, порыв чувств" // <http://www.regnum.ru/news/774719.html>.
2. **Армянский парламент осудил убийство Гранта Динка** // www.day.az/news/armenia/70005.html
3. **Еврейское лобби США – туркам: признание геноцида армян не за горами** // <http://news.genocide.ru/2007/01/16/341.htm>.
4. **Осканян В.** Анкара упустила исключительный шанс // <http://www.regnum.ru/news/778908.html>
5. **Nassibian A.** Britain and the Armenian Question (1915–1923). – L., 1984.
6. **Sonyel S.R.** Turkish diplomacy 1918–1923: Mustafa Kemal and Turkish national movement. – L., 1975.
7. **Sonyel S.R.** The Ottoman Armenians victims of Great Power diplomacy. – L., 1987.
8. **Глава МИД Турции заявил о желании Анкары установить дружеские отношения с Арменией** // www.regnum.ru/news/772497.html.
9. **Турция пытается сыграть роль медиатора на Южном Кавказе** // www.panarmenian.net/news/dink
10. **"Убит Грант Динк"**, сообщение PanARMENIAN.Net от 23.01.2007 г. со ссылкой на Turkish Daily News // www.panarmenian.net/news/dink
11. **Заявление еврейского лобби в США о геноциде армян от 16.01.2007 г.** // <http://news.genocide.ru/2007/01/16/341.htm>
12. **МВД Турции начало**

расследование в отношении чиновников, проигнорировавших сведения о готовящемся убийстве Гранта Динка // www.regnum.ru/news/779747.html

The article deals with the problem of Turkish's foreign policy and European integration in early XX centuries in context Dink's killed.

УДК 94 [(470+571):560+620]

Є. С. Волкова

МІСІЯ ГЕНЕРАЛ-ЛЕЙТЕНАНТА М. М. МУРАВЙОВА ДО КОНСТАНТИНОПОЛЮ ТА АЛЕКСАНДРІЇ В 1832-1833 РР.: ЦІЛІ ТА РЕЗУЛЬТАТИ

Значна увага, що її приділяють сучасні науковці комплексу проблем, пов'язаних із міжнародними відносинами на Близькому та Середньому Сході, є цілком обґрунтованою, адже сьогодні цей регіон є одним з ключових центрів формування нової геополітичної системи світу. Останнє визначається не лише підвищенням ролі Близького та Середнього Сходу у глобальній енергетичній системі. Невпинно зростає значення геостратегічних, геоекономічних та людських ресурсів Близькосхідного регіону як факторів у геополітичному суперництві провідних центрів світової політики, насамперед США, Росії та країн Євросоюзу.

Реалізація повноцінного зовнішньополітичного курсу України за сучасних умов є практично неможливою без закріплення ролі активного учасника геополітичних та геоекономічних процесів на Близькому та Середньому Сході та подальшого зміцнення відносин із близькосхідними країнами. При цьому реальному перетворенню нашої країни на помітного учасника світової політики на Близькому та Середньому Сході має сприяти, окрім іншого, своєчасне та достатньо кваліфіковане урахування всіх нюансів складної геополітичної гри, що відбувається у цьому регіоні, глибоке розуміння справжніх мотивів всіх головних учасників близькосхідної політики. Останнє неминуче змушує фахівців звертатися до вивчення історії протистояння провідних держав світу за вплив у цьому регіоні, яке свого часу реалізувалось у вигляді Східного питання. Дана стаття присвячена висвітленню одного з малодосліджених аспектів історії Східного питання – місії російського генерал-лейтенанта М.М.Муравйова (1794–1866) до Константинополю та Александрії у 1832–1833 рр.

Історія Східної кризи початку 30-х рр. XIX ст., складовою якої був перший турецько-єгипетський конфлікт (1831–1833 рр.), завжди привертала пильну увагу дослідників різних країн. Так, представники англо-американської та французької історіографії головну увагу

приділяли висвітленню позицій Росії та європейських держав стосовно згаданого конфлікту та дипломатичної боротьби навколо його розв'язання [1]. Чимало попрацювали над вивченням різних аспектів Східної кризи початку 30-х рр. XIX ст. й історики Росії та СРСР. Зокрема, визначено було головні причини турецько-єгипетського конфлікту 1831-1833 рр. та його місце у зовнішньополітичному курсі Росії на Близькому Сході [2]. Всебічно було також проаналізовано обставини та наслідки укладення міжнародних угод, що позначили собою завершення кризи – Кютахійської та Ункяр-Іскелесійської [3]. Разом з тим, деякі важливі обставини підготовки близькосхідного врегулювання й досі залишаються прихованими від читача [4]. Заповнити цю лакуну покликана дана стаття.

Чергове загострення східного питання, що відбулося на початку 30-х років XIX ст., було пов'язано зі спалахом гострого та складного конфлікту між могутнім намісником Єгипту – провінції Османської імперії – Мухамедом (Мехмедом) Алі (1769-1849) та султаном Махмудом II (1784-1839). Безпосереднім приводом до конфлікту була відмова турецького султана Махмуда II виконати дану ним ще у 1824 р. обіцянку передати під управління Мухамеда Алі Сирію та о.Крит. У 1831 р. Мухамед Алі оголосив про скасування відносин власного васалітету щодо султана та розпочав бойові дії проти сюзерена.

У листопаді 1831 р. єгипетський флот та війська під командуванням сина Мухамеда Алі генерала Ібрагіма-паші (1789-1848) рушили до Сирії. Швидкі успіхи Ібрагіма-паші змусили Порту ще 4 травня 1832 р. звернутись до представників великих держав у Константинополі із проханням відкрито висловити свою думку щодо дій єгипетського правителя. Подальший ж розвиток подій – розгром Ібрагімом турецьких військ при Хомсі та Бейлані, окупація ним Сирії та Килікії та перехід єгипетських військ через гірський хребет Тавр у жовтні 1832 р. – знову поставили Східне питання на порядок денний європейської дипломатії (5, 153).

Добре розуміючи власну неготовність до дієвого опору, турецький уряд звернувся по допомогу до європейських держав. Однак Великобританія, незважаючи на власний принцип збереження статус-кво в Османській імперії, проголошений ще на початку XIX ст., не поспішала з наданням безпосередньої підтримки Махмуду II. Через розходження у поглядах щодо перспектив існування Османської імперії, британський кабінет був неготовий чітко визначити власну позицію у турецько-єгипетській кризі [7, 179-180; 8, 60-62]. До того ж, увагу британського уряду значною мірою відволікали як внутрішні справи, так і події на європейському континенті. Як наслідок, англійці обмежились, здебільшого, лише моральною підтримкою Порти [9, 14; 10, 56].

Ще менш втішною для турок була позиція, що її зайняла у конфлікті Франція, яка взагалі була зацікавлена у розширенні впливу власного протезе – Мухамеда Алі – на Близькому Сході. Втім,

побоюючись загострення відносин із Великобританією та Росією, Франція уникала безпосереднього втручання у конфлікт, розраховуючи на досягнення власної мети через посередництво в його врегулюванні [11, 128-129].

Діаметрально протилежною стосовно згаданого протистояння була позиція Росії, яка визначалась, здебільшого, результатами дуже вигідного для неї Адріанопольського мирного договору 1829 р. [12]. Можливий ж розпад імперії Махмуда II та утворення на її уламках молодшої та сильної держави Мухамеда Алі, яка, до того ж, мала б чітко виражену профранцузьку орієнтацію, аж ніяк не відповідали інтересам Петербурга [9, 16]. До того ж новий близькосхідний конфлікт, який поставив Порту у скрутне становище, створював умови для розв'язання найважливішої проблеми росіян у цьому регіоні – створення сприятливого режиму чорноморських проток – шляхом двосторонніх російсько-турецьких переговорів. Перелічені вище обставини робили правлячі кола Росії дуже зацікавленими у збереженні "слабкого сусіда". Так, у рішенні Таємного комітету, прийнятого ще у 1829 р., зокрема, було констатовано: "збереження Туреччини скоріше відповідає, аніж суперечить дійсним інтересам Росії... внаслідок чого найбільш розсудливим було б запобігти її падінню" [13, 438-439].

У зв'язку з цим російський уряд зайняв найбільш рішучу позицію у турецько-єгипетському конфлікті. Так, ще 12 червня 1832 р. голова МЗС Росії К.В.Нессельроде (1780-1862) адресував російському послу у Константинополі А.П.Бутеневу (1787-1866) депешу, у якій було визначено, що Микола I дотримуватиметься "системи збереження, яка складає основу його політики стосовно Туреччини" [6, 491]. Одночасно з Александрії було відізвано російського генерального консула Лавісона, а капітанам усіх російських купецьких суден було заборонено надавати військову та продовольчу допомогу бунтівному паші [14, 60].

Однак збереження принципу статус-кво стосовно Османської імперії за умов існування всередині останньої відкритого збройного конфлікту, який, до того ж, знаходився у центрі уваги європейських держав, становило для Росії досить складне завдання. Безпосереднє військове втручання у конфлікт могло викликати серйозну протидію з боку Великобританії та Франції. До того ж, для здійснення такого втручання необхідне було офіційне звернення Порти до Росії за військовою допомогою. Останнє було навряд чи можливе через існування при султанському дворі досить сильної антиросійської партії, позиції якої підтримувались англійським та французьким дипломатичними представниками у Константинополі [15, 175].

За таких умов у Петербурзі вирішили уникнути безпосереднього дипломатичного втручання та направити до Константинополю та Александрії спеціальну місію напівофіційного характеру з тим, щоб, з одного боку, схилити Мухамеда Алі до примирення з султаном, а з

іншого – сприяти здійсненню формального звернення Порти до російського уряду по військову допомогу [16, 292-293].

Виконання цієї складної місії за пропозицією графа О.Ф.Орлова (1786-1861) було покладено на генерал-лейтенанта М.М.Муравйова. Вибір кандидатури Муравйова не був випадковим – генерал був добре обізнаний у близькосхідних справах, приймав участь у російсько-іранській (1826-1828) та російсько-турецькій (1828-1829) війнах. Досить впевнено він почував себе й на дипломатичній ниві, оскільки ще у 1919 р. здійснив спеціальну місію до двору хівинського хана. До того ж Муравйов добре володів турецькою, арабською та перською мовами, що також було немаловажним фактором у майбутніх переговорах.

Підготовка місії проходила в обстановці цілковитої таємності. У кінці жовтня 1832 р. Муравйова було викликано до голови МЗС Росії, який коротко повідомив генерала про зміст майбутньої місії. Підкреслюючи, що "нашесть єгипетського паші загрожувало падінням Османської імперії, слабкий та розладнаний стан якої був найкращою запорукою спокою наших південних кордонів", К.В.Нессельроде об'явив, що пропонується генералу місія виконуватиметься за особистим дорученням царя Миколи I (1796-1855), а її зміст загалом полягає у "передачі погрози від імені Його Величності єгипетському паші з тим, щоб зупинити швидкі успіхи останнього у воєнних діях". Особистий інтерес імператора у справі "утримання султана на його престолі, що хитається" голова зовнішньополітичного відомства пояснював тим, що "завоювання Туреччини Мухамедом Алі, могло б, через зведення на турецький престол нової особи, відродити нові сили у цьому царстві, що занепадає та відволікти наші сили та увагу від справ Європи" [17, 2].

Отримавши принципову згоду Муравйова на виконання зазначеного доручення, Нессельроде за кілька днів надіслав йому більш докладні інструкції. Згідно останніх, місія до Османської імперії складалась з двох головних частин. Перша частина місії мала чітко виражений дипломатичний характер: діючи сумісно із Бутеневим, переконати султана у щирому бажанні російського імператора зберегти інтегритет Османської імперії. При цьому Муравйов повинен був акцентувати увагу султана на тому, що Росія не претендує на втручання в османські справи, а він сам не має повноважень відкрито пропонувати Порті військову допомогу. Для підкріплення усних гарантій генерал мав отримати особистий лист Миколи I до Махмуда II. Принципово інший характер мала друга частина місії: відкидаючи будь-яку можливість дипломатичних переговорів та посередництва, Муравйов в особистій бесіді мав вимагати від єгипетського правителя "негайно припинити військові дії на суші та на морі... та шукати примирення з султаном" [18, 352].

Досягнення останнього вважалось за реалізацію головної мети місії. У випадку ж, якщо Мухаммед Алі проявив би впевненість у досягненні своїх завойовницьких цілей, Муравйов уповноважений був

заявити йому, що "Росія підтримає силою зброї права, отримані нею через договори з Портою" [17, 5].

Зміст доручення, що його отримав Муравйов, повною мірою відбивав позицію російського уряду на цьому етапі турецько-єгипетського конфлікту. Побоюючись викликати протидію з боку Великобританії та Франції, Нессельроде відмовив генералу у наданні будь-яких офіційних повноважень від уряду. І якщо у Константинополі Муравйов міг бути офіційно представлений Порті Бутеневим, то в Єгипті, за відсутності російського консула, він мав діяти майже як приватна особа, яка до того ж, не мала при собі довірчих документів. Навіть усні інструкції голови МЗС не містили в собі конкретних способів, у які Муравйов мав переконати султана та пашу дотримуватись необхідної лінії поведінки. Зрозуміло, що у такий спосіб Петербург уникав, принаймні на початковому етапі, будь-яких прецедентів для офіційного втручання європейських держав, але сама місія через це перетворювалась у надскладне завдання, яке вимагало від виконавця ювелірної точності дій.

Підтвердженням особливого значення, що його надавав царський уряд майбутньому "посольству" до Османської імперії, була особиста аудієнція у Миколи I, яку Муравйов отримав 11 листопада 1832 р. [19]. Імператор загалом повторив інструкції, складені Нессельроде, додавши від себе, що не бажав надсилати до Туреччини війська без крайньої необхідності [18, 355].

Наступного дня Муравйов отримав деякі уточнення щодо власної місії. Так, у випадку, якщо султан відхилить місію, генерал мав негайно повернутись до Петербургу; передача ж демаршу царя покладалась на Бутенєва. Посередництво у справах султана з пашею обмежувалось тільки можливою моральною підтримкою турецького парламентаря. Нарешті, на випадок відмови Мухамедом Алі в аудієнції, Муравйов отримував проект декларації, яку мав передати паші за власним підписом. Декларація повторювала, у більш стриманих формулюваннях, зміст запропонованої усної заяви [17, 7].

Офіційно позицію Росії у конфлікті було озвучено ще 9 листопада у депеші голови МЗС Бутенєву: "Імператор є повним рішучості покласти край заколоту на Сході, і з цією метою він вирішив докласти усіх зусиль для завдання морального впливу на віце-короля Єгипту" [20, 29]. Бажаючи уникнути будь-яких міжнародних ускладнень, царський уряд вважав за необхідне попередити про майбутній демарш також європейські країни. 15 листопада 1832 р. Нессельроде розіслав російським послам у Лондоні, Парижі, Відні та Берліні ноти, у яких пояснювалась головна мета місії Муравйова – надання моральної підтримки Порті [21, 900].

21 грудня 1832 р. Муравйов прибув до Константинополя на фрегаті "Штандарт". На офіційному прийомі, який відбувся вже 23 грудня, Муравйов повідомив турецьких міністрів про мету свого візиту

та передав реїс-ефенді (голови турецького МЗС) Екіф-паші копію листа Миколи II до султана. Бутенев, зі свого боку, на підставі отриманої ним секретної депеші, офіційно оголосив про готовність царя направити чорноморський флот на допомогу туркам за першою їх вимогою [17, 22-23].

Реакція реїс-ефенді та сераскіра (воєнного міністра) Хозрев-паші на ці пропозиції була дуже стриманою – висловивши подяку за дружню участь царя у їх справах, турецькі міністри заявили, що не можуть надати будь-якої відповіді без узгодження з султаном. На думку Муравйова, це було наслідком підозри його у якихось прихованих намірах, можливо – у планах таємних переговорів з Мухамедом Алі [18, 369].

Такі побоювання були помітними й у висловах самого султана під час аудієнції, що він її надав Муравйову 27 грудня. Махмуд II неодноразово попереджав генерала про хитрість та підступність Мухамеда Алі, який, за його словами, буде "жалітися та схилити тебе на свій бік" [17, 39]. У відповідь на це Муравйов рішуче відкинув можливість будь-яких переговорів з пашею, окрім передачі погрози царя. Аудієнція не принесла відчутного результату: з одного боку, формальних перешкод виконанню головної частини місії – зустрічі з Мухамедом Алі – начебто не було, а іншого, Муравйову поки що не вдалося подолати підозрливості турецьких керівників та переконати їх офіційно звернутись по допомогу до Росії. Ситуація ускладнювалась тим, що Константинополем швидко розповсюджувались панічні настрої, викликані чутками про цілковиту поразку турецької армії під Кон'єю (яка сталася 21 грудня. – Є.В.).

За таких умов необхідно було діяти швидко та рішуче. Протягом 28-30 грудня Муравйов провів декілька зустрічей із сераскіром та реїс-ефенді, внаслідок яких домігся офіційного дозволу на самостійні дії в Єгипті [18, 382-383]. Зволікати далі було небезпечно, і 4 січня 1833 р. російський генерал відбув морем до Єгипту.

Прибувши до Єгипту 13 січня, Муравйов вже наступного дня домігся аудієнції у Мухамеда Алі. З перших хвилин переговорів з'ясувалось, що попередження султана мали рацію. Передусім Мухамед Алі забажав отримати письмовий варіант звернення Миколи I до нього, плануючи використати цей документ на свою користь у майбутніх переговорах з султаном як доказ російського втручання у конфлікт [17, 77]. Заявивши рішучу відмову, Муравйов повідомив єгипетського пашу про головну ціль свого візиту, яка полягає у "виявленні бажання Його Величності відновити мир на Сході, задля чого паші слід припинити кровопролиття та вжити заходів до примирення з султаном" [18, 392].

Відповідь Мухамеда Алі була доволі ухильною. З демонстративною байдужістю він відповів, що вже давно шукає миру та бажає бути вірним підданим свого законного господаря, але його мирні пропозиції завжди відкидаються. Разом з тим, єгипетський правитель не поспішав із обговоренням конкретних кроків до припинення збройного

протистояння, натомість почав виправдовуватися та звинувачувати султана у несправедливості до нього особисто та поганому управлінні імперією в цілому. Наводячи докази власної невинності, паша знову намагався залучити Муравйова до участі в розв'язанні конфлікту [17, 78]. Більш того, Мухамед Алі дозволив собі відкрито вихвалитись високою боєздатністю власних військ у порівнянні з турецькими. Російський генерал змушений був проявити чималу витримку та дипломатичний такт, щоб не скомпрометувати себе проявами симпатій чи антипатій до будь-якої з ворогуючих сторін. У підсумку йому все ж вдалося отримати від паші обіцянку найближчим часом надати конкретну відповідь щодо майбутніх кроків Єгипту до мирного врегулювання [18, 393-394].

Підсумки першої зустрічі з пашею спонукали Муравйова до зміни тактики переговорів. Було зрозуміло, що погроза прямого військового втручання Росії на боці султана належним чином вплинула на рішучість Мухамеда Алі. Разом з тим, останній, користуючись підтримкою Франції, аж ніяк не бажав відмовитись від вже завойованих територій і обрав дипломатичну стратегію, добре відому в Османській імперії – стратегію зволікання. Направляючи до Муравйова своїх довірених осіб, Мухамед Алі передавав з ними обіцянки підкоритись султанові, що в свою чергу, ні до чого його самого не зобов'язувало. За таких умов, побоюючись втрати часу та ефекту загрози, Муравйов вирішив перейти до рішучих дій.

На другій аудієнції у Мухаммеда Алі, що відбулася 16 січня, російських генерал майже в ультимативній формі повторив вимоги Миколи I до паші: "Государ бажає, щоб ви негайно припинили кровопролиття та підкорились султанові. Його Величність не змінив своїх думок після від'їзду Лавісона, і якими б не були ваші успіхи, навіть якщо б ви підкорили Царгород (Константинополь), та вдалося б вам скинути з престолу самого султана, то й у такому випадку воля государя залишається непохитною [17, 90].

Ультиматум справив належне враження на єгипетського правителя, який одразу ж, у присутності Муравйова, надіслав Ібрагіму наказ про негайне припинення воєнних дій і просив лише 20 діб строку для того, щоб цей наказ досяг усіх частин єгипетської армії. Разом з тим, Мухамед Алі уникав конкретних пояснень щодо того, коли та яким чином буде врегульовано конфлікт, запевняючи Муравйова у тому, що "найближчим часом сам знайде шляхи" до порозуміння з султаном. До того ж єгипетський паша не полишав надії повернути російського царя на свій бік, заявивши, що він "дуже дорожить честю, що її гідним визнав його государ та нічого так не домагається, як заступництва Його Величності" [17, 93]. Зрозуміло, що у таких гарантіях йому було відмовлено.

Отримавши від Мухамеда Алі клятвену обіцянку у виконанні волі Його Величності, Муравйов 23 січня 1833 р. вирушив з александрійського порту до Константинополю. Він добре розумів, що

досягнуте ним ще не значило ані завершення конфлікту, ані підкорення паші султану [22, 127]. Ще до свого від'їзду він дізнався, що Порта, вочевидь, не зовсім довіряючи представнику традиційно ворожої держави, вирішила досягти альтернативної угоди з Мухамедом Алі. З цією метою до Єгипту, за посередництва французького уповноваженого у справах Варенна, було спрямовано місію на чолі з мюширом (маршалом) Халіл-пашею [9, 17-18]. Така непослідовна позиція Порти значною мірою нівелювала моральний ефект місії Муравйова, оскільки він у переговорах з пашею твердо відстоював тезу про те, що ініціатива у мирному врегулюванні повинна виходити саме від бунтівного васала.

Через погану погоду Муравйов лише 7 лютого 1833 р. зміг повернутися до Константинополю, де дізнався, що принаймні перша частина його місії мала успішне завершення – єгипетські війська, які на той час вже досягли Кютах'ї, отримали наказ зупинитись. Не менш важливою була й інша новина – за відсутність Муравйова реїс-ефенді офіційно звернувся до Бутенева із проханням надіслати не тільки чорноморську ескадру, але й корпус російських військ у 20-30 тис. для захисту Константинополя [17, 130].

З цього моменту і до прибуття перших російських десантних військ, що сталося 4 квітня 1833 р., головну увагу Муравйова займала лише допомога султану й Порті у дотриманні послідовної лінії поведінки у зв'язку із офіційно оголошеним проханням. Це становило собою досить складне завдання, оскільки посли Великобританії і Франції не припиняли своїх зусиль з забезпечення миру та запобігання "втручання з півночі" у османські справи [9, 15].

У зв'язку з цим успіхи Муравйова у Єгипті призвели до досить несподіваних наслідків у Константинополі. Так, вже 8 лютого на конференції турецьких та російських представників, що проходила у Константинополі, Реїс-ефенді, за підтримки кількох членів Дивана переконував султана у тому, що, оскільки безпосередню загрозу османській столиці усунено, необхідність у прибутті російського флоту відпала (17, 132-133). Особливої ж гостроти боротьба навколо реалізації російської допомоги Порті набула із прибуттям до Босфору 20 лютого 1833 р. першої чорноморської ескадри.

За таких умов дотримання лінії поведінки, яка, з одного боку, могла б привести до успішного розв'язання конфлікту, а з іншого – дозволила б реалізувати інтереси російського уряду в цьому процесі, потребувало від Муравйова та Бутенева філігранної техніки ведення переговорів. Проявлені російськими представниками терпіння й такт, твердість і послідовність, були далеко не останніми факторами, що призвели до укладення 5 травня 1833 р. Кютахійської угоди, яка позначила собою остаточне припинення турецько-єгипетського протистояння [23, 180]. Лише врегулювання цього конфлікту дало можливість російському урядові задіяти задля отримання політичних дивідендів з наданої моральної та військової допомоги професійного

дипломата – О.Ф.Орлова, який й уклав 8 липня 1833 р. терміном на 8 років дуже вигідний для Росії Ункяр-Іскелесійський договір.

Таким чином, місія генерал-лейтенанта М.М.Муравйова до Константинополю та Каїру була важливою складовою російської миротворчої ініціативи у турецько-єгипетському конфлікті. Здійснена за умов досить жорсткої протидії з боку Великобританії та Франції, ця ініціатива дозволила Росії не тільки припинити збройне протистояння всередині Османської імперії і врятувати цього "слабкого сусіда", але й досягти кульмінації власних дипломатичних успіхів на Близькому Сході у XIX столітті. Використання ж різноманітних джерельних матеріалів, які залишилися майже поза увагою дослідників, на наш погляд, створює реальну можливість для більш докладного вивчення цього малодослідженого аспекту історії зовнішньої політики Росії.

Література

1. **Див., напр.:** Anderson M.S. The Eastern Question 1774-1923. A study in international relations. – L., 1966; Anderson M.S. Russia and the Eastern Question, 1821-1841 // Europe's Balance of Power (1815-1841). – L., 1974. – P. 79-97; Bailey F.E. British policy and the Turkish Reform movement. A study of Anglo-Turkish relations 1826-1853. – Cambridge, 1942; Bourne K. The foreign policy of Victorian England, 1830-1902. – Oxford, 1970; Chamberlain M. British foreign policy in the age of Palmerston. – L., 1980; Charles-Roux F. L'Egypte de 1801 a 1882. Mohammed Ali et sa dyhastie jusqu'a L'occupation anglaise. // Histoire de la hation egyptienne. Sous la rev. Hanotaux G. – Paris, 1936. – V.6; Hall J. England and the Orleans Monarchy. – London, 1912; Lambelin R. L'Egypte et L'Angleterre Vers L'indpendence de Mohammed Ali an roi Fouad. – Paris, 1922; Puryear V.J. France and Levant. From the Bourbon restroration to the peace of Kutiah. – Berkeley, 1941; Rodkey F.S. Lord Palmerston and the Rejuvenation of Turkey. 1830–1841 // The Journal of Modern History. – 1929. – №4. – P.570-593; Rodkey F.S. The Turco-Egyptian Question in the Relations of England, France and Russia, 1832-1841 // University of Illinois Studies in the Social Sciences. – Urbana, 1924. – Vol.11. – №3-4. – P.327-600; Webster Ch. The foreign policy of Palmerston 1830-1841. – London, 1951. – Vol. 1; Webster Ch.K. Palmerston, Metternich and the European System. 1830-1841 // Proceedings of the British Academy. – L., 1934. – Vol. XX. 2. **Див., напр.:** Татищев С.С. Внешняя политика императора Николая I. – СПб., 1887; Жигарев С. Русская политика в Восточном вопросе. – СПб., 1896. – Т.1-2; Скальковский К. Внешняя политика России и положение иностранных держав. – СПб., 1901; Горяинов С.С. Босфор и Дарданеллы. – СПб., 1907; Нольде Б.Э. Дипломатия и войны царской России. – М., 1923; История дипломатии / Под ред. В.П. Потемкина. – М., 1941. –Т.1. – С.536-564; Дранов Б. Черноморские проливы. – М., 1947; Еремеева Т.В. Египетский кризис 1832–1833 гг.: Дис. ... канд. ист. наук. – М., 1947; Киняпина Н.С.

Русско-австрийские отношения 1830–1833 гг.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – М., 1949; Новичев А.Д. История Турции. Новое время (1792–1839). – Л., 1968. – Т.2. – Ч.1; Киняпина Н.С. Внешняя политика России первой половины XIX века. – М., 1963; Виноградов В.Н. Великобритания и Балканы: от Венского конгресса до Крымской войны. – М., 1985; Виноградов В.Н. Восточный кризис и англо-русские отношения в 30-е гг. XIX в. // Сов. славяноведение. – 1982. – № 1. – С. 3–16; № 3. – С. 3–22; Дулина Н.А. Османская империя в международных отношениях (30–40-е годы XIX в.). – М., 1980; Международные отношения на Балканах 1830–1856 гг. – М., 1990; Восточный вопрос во внешней политике Российской империи. – М., 1978; История внешней политики России. Первая половина XIX в. – М., 1995; Дегоев В.В. Внешняя политика России и международные системы: 1700–1918 гг. – М., 2004; Петрунина Ж.В. «Египетский кризис» в Османской империи и его восприятие в российской общественной мысли: Дис. ... канд. ист. наук. – М., 2000. 3. **Див., напр.:** Еремеева Т.В. Заключительный этап египетского кризиса 1831–1833 гг. и великие державы // Учёные записки по новой и новейшей истории. – М., 1956. – Вып.2. – С. 475–518; Киняпина Н.С. Ункяр-Искелесийский договор 1833 // Научные доклады высшей школы. Исторические науки. – М., 1958. – №2. – С. 30–49; Кудрявцева Е.П. Россия и восточный вопрос в 30–40-х гг. XIX в. // Балканские исследования. – М., 1992. – Вып. 15. – С. 77–87. 4. **Навіть** у досить численних біографіях М.М.Муравйова, що з'являються останнім часом, обставини його місії до Константинополю та Каїру порушуються побіжно та у загальному контексті. **Див., напр.:** Государственные деятели России XIX–начала XX вв.: Биографический справочник / Сост. И.И.Линьков, В.А. Никитин, О.А. Ходенков. – М., 1995. – С. 121–122; Задонский Н.А. Жизнь Муравьева // За стеной Кавказа. – М., 1989. – С.27–450; Капустин О.О. Муравьев-Карский: Судьба генерала. – М., 2004; Муравьев-Карский Н.Н. // Георгиевские кавалеры. – Т.1: 1769–1850 / Сост. А.В.Шишов. – М., 1993. – С.459–465; Шигаев Ю. Карским его называл народ: [О русском генерале Н.Н. Муравьеве] // Советский патриот. – 1991. – № 26. – С.12–14. 5. **Hall J.** England and the Orleans Monarchy. – London, 1912. 6. **Еремеева Т.В.** Заключительный этап египетского кризиса 1831–1833 гг. и великие державы // Учёные записки по новой и новейшей истории. – М., 1956. – Вып.2. – С. 475–518. 7. **Bell H.C.F.** Lord Palmerston. – L., 1936. 8. **Southgate D.** The Most English Minister... The policies and politics of Palmerston. – N.Y., 1966. 9. **Rodkey F.S.** The Turco-Egyptian Question in the Relations of England, France and Russia, 1832–1841 // University of Illinois Studies in the Social Sciences. – Urbana, 1924. – Vol.11. – №3–4. 10. **Temperley H.** England and Near East. The Crimea. – L., 1936. 11. **Puryear V.J.** France and Levant. From the Bourbon restoration to the peace of Kutiah. – Berkeley, 1941. 12. **Див., напр.,** Фадеев А.В. Россия и Восточный кризис 20-х годов XIX века. – М., 1958. – С.312–369; Шеремет В.И. Турция и Адрианонопольский мир

1829 г. – М., 1975. 13. **Мартенс Ф.** Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами. – СПб., 1878. – Т.4. 14. **Гребенщикова Г.А.** Султан... решил... предаться покровительству России // Военно-исторический журнал. – 2005. – №7. – С.59-65. 15. **Киняпина Н.С.** Внешняя политика России первой половины XIX века. – М., 1963. 16. **Задонский Н.А.** Жизнь Муравьева // За стеной Кавказа. – М., 1989. 17. **Муравьев Н.Н.** Турция и Египет в 1832 и 1833 годах. – М., 1869. – Т.3. 18. **Из записок** Николая Николаевича Муравьева-Карского // Русский архив. – М. 1894. – № 7. 19. **Усі дати** у цій статті подано у перекладі на григоріанський календар. 20. **Горяинов С.С.** Босфор и Дарданеллы. – СПб., 1907. 21. **Hansard's Parliamentary Debates.** – Series 2. – Vol. 20. 22. **Муравьев Н.Н.** Русские на Босфоре в 1833 г. – М., 1869. 23. **Розен Д.Г.** История Турции от победы реформы в 1926 до Парижского трактата в 1856 году. – СПб., 1872. – Ч.1.

The article deals with problems of studying of a history of Russia's foreign policy in the Near East in 1830-th. The particular attention is paid to the main aims and results of General-Lieutenant Muraviev's mission, who was sent to Constantinople and Cairo. As the carried research shows, the Muraviev's mission had played an important role in the Near East peace settlement and was one of the main factors, which eventually led to the conclusion of the Unkiar-Skelessi Treaty in 1833.

УДК 94 (510) " – 0206/220"

О. В. Набока

СТАНОВЛЕННЯ ЄВРАЗИЙСЬКИХ ТОРГІВЕЛЬНО-КОМУНІКАЦІЙНИХ ШЛЯХІВ У ПЕРІОД ПРАВЛІННЯ ІМПЕРАТОРА У-ДІ (140 р. до н. е. – 87 р. н. е.)

Великий Шелковый путь нельзя представить в виде единственного торгового маршрута, это прежде всего, разветвлённый коммуникационный каркас, соединивший древние цивилизации.

В. Дергачёв.

Сучасні міжнародні відносини характеризуються збільшенням уваги з боку світового співтовариства до транспортних комунікацій, які поєднують економічно важливі регіони. Транзитні можливості держави, її положення відносно торговельних шляхів, сьогодні є важливим

козирем у відносинах між країнами. Ефективне використання власних транзитних можливостей є однією з найважливіших завдань і для української зовнішньої політики. Для цього, вкрай необхідно розробити власну та ідеологію використання своїх стратегічних можливостей, яка включить до себе головні принципи, методи, завдання та цілі.

Тому цілком зрозумілий науковий інтерес, з боку українських науковців щодо історії становлення та розвитку міжнародних транспортних комунікацій. Особливо слід відмітити роботи засновника сходознавчої школи міста Луганська: М.С. Бур'яна, та його учнів В.В. Савенкова, К.А. Русакова, О.П. Лук'янова. Виходячи з головних напрямків наукової діяльності наукової школи, роботи вищезгаданих вчених присвячені дослідженню колоніальної політики великих держав на Сході (в тому рахунку і у найважливіших торгівельно-комунікаційних центрах нового та новітнього часу).

Окремі аспекти становлення глобальних торгівельно-комунікаційних артерій більш ранніх періодів досліджуються в роботах українських вчених В.А. Рубеля, та О.П. Крижанівського [5, 7]. Серед російських та зарубіжних істориків, що, в рамках більш широких тем, торкалися окремих аспектів становлення торгівельно-комунікаційних шляхів, слід виділити В. Дергачьова [2], Р. Крюгера [6], Фіцджеральда [9], Л. Васильєва [1] тощо.

Але незважаючи, на те, що питання, пов'язані з розвитком глобальної торгівельно-комунікаційної системи, багато з них потребують подальшого, більш детального вивчення. Серед них і проблема формування торгівельних артерій, які ще до початку нової ери, об'єднали великі, але розрізнені цивілізації у єдину євразійську міжнародну систему. Це, передусім „Великий Шовковий Шлях”, а також морські шляхи, що поєднали Китай, Індію, Аравійський півострів та інші східні країни та регіони з Заходом. Саме вивченню цих аспектів і присвячена наявна наукова стаття.

У 206 р. до н. е. Китаю, нарешті вдалося подолати внутрішню смуту. Новим імператором став Лю Бан (Гао-Цзи), що правив у 206–195 рр. до н. е. Він проголосив створення династії Хань, яка з перших років зіткнулася з великою небезпекою з боку кочовиків – хунну, яких у Китаї називали сюнну. Їх спустошувальні набіги повторювалися кожні кілька років. Так, за часів правління імператора Вень ді (179–156 рр. до н. е.) 100 тисяч ворожих вершників подолали східні перевали та вторглися у долину ріки Вей, менш ніж в 200 кілометрах від Чаньаню. Для того, щоб зупинити сюнну, було зібрано величезну армію, у склад якої входило біля тисячі бойових колісниць [6, 135].

Мир порушувався знову і знову, незважаючи на те, що Чаньань періодично посилав у степ данину, що складалась з шовку та алкоголю. Крім того, китайські принцеси посилалися гунським вождям в якості дружин. Але, ані багаті дари, ані жіночі чари, не могли зупинити варварів на шляху до легкої наживи.

Процес переосмислення стратегії антихунської боротьби виявився довготривалим та завершився тільки за часів правління імператора Люче, що прийняв храмове ім'я У-ді (140–87 рр. до н. е.).

Головним зовнішньополітичним завданням Китаю в період правління імператора У-ді залишалась боротьба проти неспокоїних хунських племен. В цей час, китайцям вдалося повністю витіснити кочові племена за межі „Піднебесної”. У 127 р. до н. е. від кочовиків було звільнено район Ордос, який знаходився в долині ріки Хуанхе. Протягом наступних років, цей регіон заселили біля ста тисяч китайських поселенців [6, 141]. У 124 та 123 рр. хуннів витіснили від південних районів „Піднебесної”. Перемоги ханців заставили кочівників перенести свою столицю далеко на північ, а деякі племінні вожді були змушені признати владу китайського імператора.

Ці походи стали переломним етапом у зовнішній політиці Ханського Китаю, після закінчення якого У-ді приступив до реалізації більш масштабних замислів.

Створення Великого Шовкового Шляху найбільш масштабного торговельного транзитного шляху у середньовічній історії Сходу також пов'язано з ім'ям імператора У-ді. У 138 р. до н. е. китайський володар відправив загін з 100 чоловік на чолі з видатним мандрівником, дипломатом та шпигуном Чжан Цзянем на північний захід для того, що заключити антихунську військову коаліцію з сусідніми державами. Чжан Цзяну було доручено вступити у контакти з вождями племені юджи, що ворогували з сунну. Зазнавши поразки від своїх суперників, юджи відійшли на захід. У-ді вирішив послати до них свого представника, для того, щоб знайти їх та вмовити повернутися на схід для спільної боротьби проти хунну [9, 292].

Але, під час мандрівки Чжан Цзян потрапив у полон до хунну, де провів 10 років, перш ніж здійснив втечу, а потім продовжив подорож. Він перейшов через пустелі Синьцзяну та досяг долини І-лі, де сподівався знайти юджи. Але, виявилось, що інші племена витіснили звідси потенційних союзників. Чжан Цзян вирішив йти далі на захід [9, 294]. Врешті-решт, він досяг країни, яку китайці називали Да Юань, (Фергана), яка знаходилася на півночі від сучасного Афганістану. Це була окраїна Парфянського царства. За легендою, саме звідси Чжан Цзян привіз до „Піднебесної” грецький горіх та виноградну лозу [6, 139]. Також він зібрав детальні свідчення про внутрішні ресурси, населення, торгівлю, військові сили відвіданих країн, дізнався про існування Індії (Шеньду) та Аршакідської Парфії (Ансі) [8, 232].

Вертаючись додому, мандрівник нарешті відвідав Бактрію, але запропонований їм договір було відхилено. Під час подальшої подорожі, знову потрапив до хунського полону, проте у 126 р. до н. е. йому вдалося втекти та повернутись до Чаньяну [6, 139].

Інформація, яку доставив Чжан Цзянь імператору, застала У-ді замислитися про необхідність встановлення торговельних зв'язків з

країнами, що знаходилися за заході від „Піднебесної”. Проте для цього, необхідно було витіснити з західних територій сунню, що створювали „буферну зону” між Китаєм та Середньою Азією. Це було зроблено у 121 р. до н. е. китайською армією під керівництвом генерала Хо Цюй-біна. Військовонаачальнику вдалося вигнати кочовиків з Ганьсу та відрізати їх від союзних племен тибетського нагір’я. У 119 р. до н. е. китайці знову розбили хунну та витіснили їх ще далі на північ. На відвойованих територіях – від Цзіньчена до Дуньхуана – були збудовані лінія міцних оборонних споруд та військові поселення [8, 232].

Прокладений У-ді коридор з „Піднебесної” до далеких західних країн згодом дістав назву Великого Шовкового шляху. Він починався у Чаньані – столиці Ханської імперії, проходив через Ганьсу, до Дуньхуана. Там він розділявся на дві головні дороги, що вели до Кашгару. Перша проходила по південному краю Таримського басейну, через Хотан та Яркенд; друга – через Турфан, Кучу та Аксу. З Кашгару торговельні шляхи знову розходилися в Фергану та Бактрію, а звідси у Парфію та Індію [8, 232]. Закінчувався Великий Шовковий Шлях у Римі та Константинополі, залишаючись чи не єдиною з’єднуючою ланкою між двома світами. Головним товаром, що Китай експортував на захід був шовк, саме з яким і асоціювалась „Піднебесна”. „Країна шовку” – саме під такою назвою Китай був відомий у Римській імперії. Крім того, китайські купці вивозили на продаж залізо, нікель, лакові вироби, дорогоцінне каміння. Імпортувала ж „Піднебесна” золото, рабів, скло, прянощі, косметику. Крім того, по Великому Шовковому Шляху до Китаю потрапили такі рослинні культури люцерна, фасоль, гранатове дерево, шафран, горіхове дерево [8, 234].

У I ст. до н. е. Великим Шовковим шляхом до Китаю потрапило будиське вчення. Згідно з легендою, імператор Мін ді побачив віщій сон, після чого відправив до Центральної Азії своїх представників, щоб вони збирали свідчення про вчення принца Сідхарті. Місія повернулася додому з двома ченцями – індусами, які, на спині білої кобили привезли священні тексти. У наступному столітті два парфянина переклали ці тексти на китайську мову [6, 185].

Розуміючи перспективи транзитної торгівлі, У-ді вирішив продовжувати завойовницьку політику на заході. У 108 р. до н. е. він здійснив військовий похід проти ворожих протодержав ріки Тарим. Це забезпечило безпеку південного напрямку Великого Шовкового Шляху та благоприятні умови для походу на Фергану. Таким способом ханці намагалися поповнити кількість коней, для своєї військової кавалерії, яка суттєво порідшала у нескінченних війнах проти кочівників. Фергана ж була відома своїми конями (ферганські аргамаки), яких китайці називали „небесними”. Спочатку У-ді направив до країни Да Юань своїх представників, для того, щоб купити там коней, але народ, що жив там, відмовився їх продавати. Отримавши відмову, „Син Неба” наказав готуватися к військовому походу на захід [9, 295].

Перший похід на Фергану закінчився невдачею. Два роки, з 104 по 102 рр. до н. е. ханський генерал Лі Гуан-лі намагався дійти до країни „небесних” коней. Китайські війська досить легко досягли озера Лобнор, але подальший похід виявився вкрай невдалим.

Місцеві жителі відмовили Лі Гуан-лі у підтримці і не хотіли забезпечувати його військо харчами. Втративши в дорозі біля 2/3 свого військового складу, китайці повернулися додому. Розгніваний невдачею, імператор наказав готувати новий похід. У 102 р. до н. е. 60-ти тисячна армія на чолі з Лі Гуан-лі вирушила у похід. На цей раз китайцям таки вдалося дістатись до столиці Фергани міста Ерши. Через декілька днів армія відступила, отримавши від ершанців кілька тисяч конів та визнання „Сина Неба” своїм володарем [8, 234].

Додому Лі Гуан-лі повернувся героєм. Його перемога дозволила „Піднебесній” закріпитися у Центральній Азії. Величезні втрати – п’ятдесят з шестидесяти тисяч чоловік, не розглядалися великою ціною, в обмін на затвердження у настільки стратегічно важливому регіоні [6, 141]. На території, що була завойована Китаєм, почалося будівництво військових фортець та торговельних факторій. У найбільш важливих точках, через який проходив Великий Шовковий Шлях, було розміщено гарнізони та військові поселення [8, 234]. Окрім військових, для охорони транзитного торговельного шляху використовувалися і дипломатичні методи. У 115 р. до н. е. дипломат Чжань Цень заключив військовий договір з племенами усунів, який за його висловом „мав відсікти руку у сюнну” [8, 234]. Ці племена, що жили вздовж західних кордонів „Піднебесної”, признали владу імператора та погодилися відправити до Чаньяню заручників [6, 141].

Завдяки військовим та дипломатичним діям, вже у 115 – 114 рр. було встановлено безпосередні відносини з Бактрією та іншими державами. В країни, що знаходилися на захід від Фергани було направлено 10 торговельних посольств. Китайські каравани досягали Бактрії, Індії, Согдіани, Парфії.

Таким чином, створення торговельно-комунікаційної артерії, яка отримала назву Великий Шовковий Шлях, стало визначальною подією історії міжнародних відносин давнього Сходу. Якщо до цього існували величезні, але замкнуті цивілізації, то зі створенням євразійських транзитних шляхів, почалося оформлення глобального світу, в якому, кожна з великих імперій займала свою власну нішу. Серед головних наслідків становлення цієї глобальної системи відомий російський історик Л.С. Васильєв виділяв наступні:

- Створення „світових” держав (Ханський Китай, Танський Китай, Візантія, Сасанідський Іран).
- Становлення та поширення світових релігій (різні модифікації християнства, буддизм, іслам).
- Високі темпи освоєння світової периферії. Держави, що формувалися в цей період на задвірках середньовічного світу, не тільки

активно включалися в торгівельно-комунікаційну систему (Японія, корейські та в'єтнамські держави), але й намагалися захопити під свій політичний контроль її значні частини (Арабський халіфат, держава Чингізхана, Османська імперія).

– Створення сталих зон впливу великих імперій епохи середньовіччя.[1, 254, Т.І].

Нажаль у рамках тільки однієї статті неможливо дослідити усі аспекти формування торгівельно-комунікаційних шляхів Євразії на початку епохи середньовіччя. Дослідження проблеми буде продовжено у наступних наукових публікаціях.

Література

1. **Васильев Л.С.** История Востока в 2-х томах. – М., 2001. 2. **Дергачёв В.** Цивилизационная геополитика. – К., 2004. 3. **Елисеєфф В., Елисеєфф Д.** Японская цивилизация. – Екатеринбург, 2005. 4. **Каменарович И.** Классический Китай. – М., 2006. 5. **Крижанівський О. П.** Історія стародавнього сходу. – К., 2002, 6. **Крюгер Р.** Китай. Полная история Поднебесной. – М., 2006. 7. **Рубель В.А.** Історія середньвічного сходу. – К., 2002, 8. **Становление** государств Азии // Всемирная история в 24-х томах / Под ред. Бадак А.Н., Войнич А.Е., Волчек Н.М. – М., 2000. 9. **Фицджеральд Ч.П.** История Китая. – М., 2004.

In the article the author research the process of creation of the trade-communication way – Great Silk way –during the emperor U-di's reign (140 –87 B.C.).

УДК [94 (5-15) : 327] "6/19"

М. В. Некрасовский

ЗИММА И СОВРЕМЕННОСТЬ. СТЕРЕОТИП ЗИММИ В СОВРЕМЕННОМ АРАБСКОМ НАЦИОНАЛИЗМЕ

"В этом новом мире наиболее масштабные, важные и опасные конфликты произойдут не между социальными классами, бедными и богатыми, а между народами различной культурной идентификации" [1, 25]. В мире нет ни одной страны, перед которой бы не встала проблема взаимоотношений с соседними странами. Более того, в каждой стране есть группы населения, принадлежащие к различным цивилизациям, что ставит перед правительствами первоочередную задачу: не дать в стране разгореться между различными группами населения непримиримым конфликтам, которые в свою очередь неминуемо приведут к расколу и распаду страны. В каждой группе есть свой исторический опыт взаимоотношения с соседями и именно на нём базируется коллективное

сознание. Коллективное сознание влияет на обычаи, традиции, выражается и в литературе и в поговорках. В конечном итоге коллективное сознание влияет на политическую идеологию и принимает вид отчётливых политических формулировок. Стереотип восприятия соседей часто очень далёк от реальной действительности и мешает нормальным добрососедским отношениям. Призраки прошлого становятся более реальными, чем действительность. Проблема взаимоотношений различных групп населения стоит и перед правительством Украины. Его первоочередной и одной из самых главных задач является примирение и объединение страны. Вот почему нашему государству необходимо изучить опыт конфликтных регионов, выяснить, как зарождаются в массовом сознании стереотипы относящиеся к соседям, как они влияют на конфликты, на реальную действительность. И на основе тщательного анализа найти возможность нейтрализовать их вредное влияние. Только таким образом Украина может избавиться от призраков прошлого мешающих нормально развиваться стране.

Одним из ярких примеров пагубного влияния стереотипов на действительность является конфликт на Ближнем Востоке. Изучая стереотип зимми и его влияние на взаимоотношение арабов и евреев мы можем рассмотреть возникающие при этом проблемы и найти пути их решения. Таким образом, тема, выбранная для исследования, является актуальной.

Однако, несмотря на всё выше перечисленное в нашей отечественной историографии не рассматривается в должной мере влияние сложившегося стереотипа зимми в арабском массовом сознании, на современную политику и идеологию мусульманских стран или рассматривается с позиций участников конфликта.

В современной русской и советской историографии эта тема так же рассматривалась тенденциозно и не достаточно. Особенно тенденциозна советская историография, что было обусловлено политикой СССР. Не избавилась от этой тенденции и современная русская историческая наука (преемственность исторических школ).

В большой мере проблема динамики взаимоотношения стереотипа зимми и современности рассматривается в зарубежной историографии. Особенно нужно отметить работу Бат-Йеор (Швейцария) однако и она не лишена тенденциозности. Так же в этой работе не рассматривается в достаточной мере положение арабского населения на территории современного Израиля [3]. Проблемы приспособления традиционных мусульманских обществ к новым условиям жизни подробно рассмотрены Гальперном [5], Митчелом [6], Смитом [7]. Интересна работа Хантингтона в которой он рассматривает проблему современного джихада и возникающие при этом стереотипы коллективного сознания [1].

Цель статьи – выявить причины вызывающие войны и конфликты между Израилем и мусульманскими странами через зимма и стереотип зимми.

После ликвидации зимма исламскими правителями в Персии и Османской империи в результате европейской колонизации или путём изгнания, возникает вопрос: подходит ли термин зимма к современным реалиям? Определённые типы мышления и модели поведения, уходящие корнями в прошлое, на данном этапе сохраняются и формируются традициями, образованием. Создаётся определённый стереотип, так называемый "синдром зимми" [4, 171].

Стереотип зимми относится к области массового сознания, те есть положение зимми отражённое в сознании умма. Рассмотрение и суммирование основных факторов, которые влияют на положение зимми (его статус), даёт возможность исследовать стереотип зимми в современном арабском национализме.

Исходя из того, что концепция джихада теологически обоснованна, абсолютна и неизменна, то джихад, экспансионистская война ради исламизации немусульманских земель, является основной стратегией. С помощью джихада покорённые жители низведены до статуса зимми. Они лишены своих земель, на них накладывается налоги: харадж (налог за обработку своей земли), джизья (подушный налог). Кроме законных налогов существовали незаконные – авания (вымогательство местных властей). Зимми исключены из системы общественного правления. Они юридически неравноправны с мусульманским населением. Религия зимми незащищена от унижения и дискриминации. В отношении зимми проводится политика сегрегации и унижения. Они подвергаются насильственной исламизации и арабизации. Их земли колонизируют. Перед зимми стоит выбор – или покинуть родину под угрозой уничтожения или, оставшись стать народом лишённым своей земли и подвергаться преследованиям и унижениям. Зимми не обладают правом владеть оружием и защищать себя. Язык, культура и моральные ценности зимми подменяются социальными и культурными структурами захватчиков. Целостность зимми как нации или общины уничтожена. Единственным объединяющим фактором становится религия.

Таким образом, статус зимми можно охарактеризовать как коллективный и наследственный. Статус зимми является главной характеристикой завоёванной группы населения. Он рассматривается с моральной точки зрения, как нечто низменное, вызывающее презрение со стороны победителей. Так аятолла Сеид Рухолла Хомейни охарактеризовал нечистоту неверных: "Одиннадцать вещей являются нечистыми: моча, испражнения, сперма, кровь кости, не мусульманин, как мужчина, так и женщина, вино, пиво, пот верблюда, питающегося отбросами. Всё тело не мусульманина нечисто, даже его волосы, его ногти и все выделения из тела. Ребёнок, не достигший половой зрелости,

чьи родители и родители родителей не мусульмане, нечист; если же у него есть мусульманский предок, тогда он чист" [4, 374]. Зимми не истребляются и не превращаются в рабов только из милости победителя. Взаимоотношения между победителями и побеждёнными неравноправны и асимметричны, так как зимма (договор о покровительстве) остаётся в силе до тех пор, пока зимми нужны для эксплуатации. Если зимми восстают или пытаются вернуть свою независимость и прежнюю родину договор ("покровительство") прекращается. Так же договор прекращается, если зимми приобретают права и привилегии мусульман (законы Османской империи навязанные европейскими странами). Такое поведение "называют наглостью зимми" [4, 198]. По решению исламских правителя договор может быть так же расторгнут и без "вины" зимми.

Зимми также являются "козлами отпущения" во времена нестабильности, во времена политического и социального напряжения.

На политическом и коллективном уровне стереотип зимми представляет собой нацию, чьи земли исламизированы в результате джихада. В свою очередь джихад на теологическом уровне является очищением захваченной земли от греха, а значит, на метафизическом уровне сами зимми являются представителями зла и являются его воплощением. Зимми извращён, так как цепляется за свою веру и отвергает по своей примитивности ислам. Его примитивность и обуславливает асимметричность отношений между победителями и побеждёнными.

Статус зимми может быть ликвидирован в результате исторических обстоятельств, но стереотип зимми в исламском мире не изменяется, так как он не зависит от писаных законов государства, а основывается на догмах религии.

Стереотип зимми существует в коллективной психологии. Несмотря на свою абстрактность и неосвязаемость, стереотип зимми является огромной силой. Основываясь на традициях стереотип становится потенциальной базой для возрождения социального статуса зимми в будущем: "Стереотип, даже лишённый своей субстанции, сохраняется благодаря наличию в нём его собственной идеологической структуры, чья функция заключается в отборе тех факторов, которые в будущем могут привести к возрождению уже в реальной жизни представлений, заложенных в стереотипе. Наличие стереотипа в сознании создаёт подходящие условия, что кончается не чем иным, как его возрождением в действительности".[4, 200]

Успехи сионизма и создание государства Израиль оказали травматическое воздействие на арабов Палестины и весь мусульманский мир. Хорошо известно, что успешная революция оказывает травмирующее действие на угнетателей. Равенство прав с низшей по социальному статусу группой унижает доминирующую группу. Лишившись своей ведущей роли, доминирующая группа ищет утешение в иллюзиях, реваншизме и ненависти. На уровне коллективного сознания

революция угнетённых воспринимается угнетателями как унижение, которое низводит их до уровня их прежних жертв. В политическом – это удар по праву арабов доминировать над захваченными в результате джихада территориями и над неарабскими этническими группами. Возникновение государства Израиль, а значит, возвращение народу зимми территорий, арабизированных в результате джихада, воспринимается арабами как катастрофа вселенского масштаба.

Поэтому появление государства Израиль является для мусульманского коллективного сознания нарушением зимма. Бывшие зимми нарушили договор и совершили тем самым греховное деяние: "...мы говорим тем, кто защищает евреев, что последние являются зимми, народом, имеющим обязательства по отношению к мусульманам, но нарушившим договор, в соответствии с которым им оказывалась протекция... Этот народ разорвал свой договор и превысил свои привилегии: как же мы можем держаться наших обязательств по отношению к нему" [9, 61]. В случае победы зимма будет реставрирована. В уставе ООП содержится такое определение: "сионисты должны будут изгнаны или убиты, но к евреям, подчинившимся арабским законом, следует относиться терпимо" [4, 177]. Ненависть к сионизму и терпимость по отношению к иудейской религии (в пределах зимма) наиболее ярко показывает живучесть стереотипа зимми в современной исламской идеологии.

Долг каждого мусульманина покарать грешников и участвовать в джихаде. Так в 1979 году Ясер Арафат заявил: "Освобождение Палестины и недопущение сионистского проникновения – политического, экономического, военного и пропагандистского – в мусульманский мир является одной из обязанностей исламских государств. Мы должны объявить священную войну (джихад) сионистским врагам, оскверняющим не только Палестину, но и весь арабский мир, включая его святые места" [8, 72].

Таким образом стереотип зимми проявляется в взаимоотношениях арабов и евреев на современном этапе и показывает стремление умма (арабской общины) к возрождению и джихада, и зимма. Современный джихад универсализируется (стремление к распространению джихада, а, следовательно, и зимма, по всему миру). Внутренние противоречия и конфликты в умма привели к росту исламского фундаментализма. Целью, которого является жёсткая ортодоксальность, восстановление Корана и Сунны, как единственных авторитетов в политике и юрисдикции мусульманских стран. Во всех проблемах в развитии и во всех политических неудачах можно обвинить западное влияние, которое явилось следствием Божественного наказания отклонившейся от праведного пути умма. Это отрицание Запада оправдывается восприятием дар-ал-харб (земля войны) сквозь призму обесмысливающих его стереотипов (материализм, колониализм, империализм, сионизм, враг человечества и Великий дьявол).

Фундаментализм объявляется средством спасения коррумпированной и ослабленной западной цивилизацией умма. Провозглашается, что народы мусульманских стран восстановят свое утерянное главенство, если только они обратятся к своим собственным идеям седьмого века, благодаря которым расцвела исламская цивилизация, – джихаду, аннексии территорий, захвату военных трофеев, грабежу побежденных народов и распространению ислама на огромных пространствах Африки, Ближнего Востока, Европы и Индии. Так отрицание западных ценностей вкупе с ностальгией превращает мусульманский фундаментализм в оружие и ударную силу джихада. Джихад угрожает не только Израилю, но и всему дар ал-харб (земля войны). Так алжирский президент Бен-Белла в 1982 году заявил: "Как арабы, мы хотим быть. Однако быть мы можем только в случае небытия других... Если нет другого решения, значит, должна быть ядерная война, и это будет окончательное решение вопроса" [10, 107–108]. Солидарен с ним и аятолла Хомейни: "Правительства мира должны знать, что ислам не может быть побеждён. Ислам победит во всех странах мира, и ислам и учение Корана будут властвовать надо всем миром" [11, 119].

Исходя из всего выше перечисленного можно утверждать, что стереотип зимми существует в современном арабо-палестинском сознании и оказывает огромное влияние на весь исламский мир. Этот стереотип возрождает исламский фундаментализм, джихад и противостояние дар ал-ислама (земли ислама) и дар ал-харб. Не менее интересно влияние статуса зимми на психологию угнетённых (как христиан, так и евреев). Однако, эти вопросы являются темой для отдельного исследования.

Литература

1. **Хантингтон С.** Столкновение цивилизаций. – М., 2003. 2. **Щевелев С.** Политика Великобритании в Палестине в период мандата (1920–1948 гг.). – М., 2000. 3. **Русанова М.** Политика Великобритании по отношению к Палестине 1915–1922 гг.: Автореф. дис...канд.ист.наук. – Луганськ, 2005. 4. **Бат-Йеор.** Зимми. – Иерусалим, 1991. – Т.1–2. 5. **Halpern M.** The Politics of Social Change in the Middle East and North Africa. – Princeton, 1963. 6. **Mitchell P.** The Society of the Muslim Brothers. – Oxford, 1969. 7. **Smith W.** Islam in modern History. – Princeton, 1957. 8. **Ministry for Foreign Affairs (Research Division)** The Arab View. – Jerusalem, Sept., 1971. 9. **Green D.** Arab Theologians on Jews and Israel: Extracts from the Proceedings of the Fourth Conference of the Academy of Islamic Research 1968. 3-rd ed. – Geneva, 1976. 10. **Ben Bella** Tour contre Israel. Politique internationale. – Paris, 1982. 11. **Abraham S.** The Jews and The Israeli in Modern Arabic Literature // Jerusalem Quarterly. – Jerusalem, 1977.

The article is devoted to researching of the stereotype of Dhimmi. The author describe the history of the stereotype of Dhimmi in the Muslim society.

The stereotype of Dhimmi defines the attitude between Muslim and non Muslim world in Modern History.

УДК 94(100) – 058.21 "15/19"

Д.М. Писаный

ПРОБЛЕМА РАБСТВА В НОВОЕ ВРЕМЯ (XV – XIX вв.)

Покорно согнутые плечи
И черный – страшный – рабства цвет...
Я слышу свист хлыста зловещий,
Багровый, жгучий вижу след.
И кровь, что вверх струею хлещет, -
Нет, не забыть тех давних лет.

Т. Прингл

Несмотря на то, что античное рабовладение, равно как и трансатлантическая работоторговля XV–XIX вв. давно уже стали достоянием истории, и воспринимаются большинством людей как анахронизмы, проблема рабства сохраняет свою актуальность для современного мирового сообщества. В настоящее время внимание все большего числа людей во всем мире привлекает проблема торговли людьми, основными элементами которой являются купля-продажа человека, обман, насилие, долговая кабала, эксплуатация разных возможностей и способностей человека [1,10]. Анализ некоторых особенностей современной торговли людьми позволяет нам расценивать ее как своеобразный "ренессанс" рабства в новейшее время, ставший неотъемлемой частью реалий наших дней.

Данная проблема непосредственно касается нашего общества, поскольку по данным доклада Госдепартамента США о работоторговле, опубликованного в июне 2006 г., Украина была отнесена ко второй категории "стран-источников, стран транзита или назначения для значительного числа жертв тяжких форм торговли людьми" [2].

Вместе с тем, современное рабство имеет свою специфику, иной облик и другое название. В настоящее время основными субъектами торговли людьми являются не плантаторы, конкистадоры и корсары из Европы и Нового света. Их функции взяли на себя, с одной стороны, держатели публичных домов и подпольных цехов с применением труда бесплатной рабочей силы, с другой стороны – агентства по трудоустройству, посредники, брачные агентства и даже туристические фирмы. Но теперь они вывозят в самые разные уголки земного шара уже европейцев и, что особенно парадоксально, с добровольного согласия последних.

Последнее в некоторой степени подтверждается данными социологического опроса, проведенного нами среди 350 студенток ЛНПУ имени Тараса Шевченко и ВНУ имени Владимира Даля [3]. По результатам данного опроса можно сделать вывод, что причинами, по которым люди становятся жертвами торговли людьми, являются недостаточная просвещенность, сопряженная со свободой выбора, на фоне достаточно сложной социально-экономической ситуации в нашей стране.

Подобная непросвещенность приводит к трагическим результатам. По данным "Всемирной сети за выживание" – международной неправительственной организации с центром в Вашингтоне, на 1997 год из стран СНГ было продано в сексуальное рабство 400 тысяч женщин, а ежегодные прибыли этого транснационального бизнеса составляют 12 миллиардов долларов! [1, 7]

Эффективному проведению пропагандистской и разъяснительной работы против торговли людьми в значительной степени может способствовать изучение истоков современной торговли людьми, среди которых, на наш взгляд, значительное место занимает трансатлантическая работорговля XV–XIX вв. Сказанное выше позволяет нам говорить об актуальности выбранной темы.

Проблемы, связанные с историей работорговли в новое время привлекали пристальное внимание как отечественных, так и зарубежных исследователей [4]. При этом данный комплекс проблем исследовался под разными углами зрения. Так, многие западные историки пытались "обелить" рабство, преуменьшить его глубоко негативные последствия для Африки. Советские ученые, наоборот, вскрывая и разоблачая грабительскую, хищническую сущность работорговли, способствовали развенчанию многих мифов, утвердившихся в западной историографии, прежде всего, мифа об исключительно "цивилизаторской миссии" белого человека на черном континенте. Непримиемые идеологические противоречия, из-за которых в течение 70-ти лет противопоставлялись друг другу историки Запада и Востока канули в лету лишь с окончанием "холодной войны". Как отметил в этой связи выдающийся французский историк Жак Ле Гофф, "теперь мы можем возобновить диалог, в котором все так нуждается" [5, 7]. С распространением политико-идеологического плюрализма в отечественной исторической науке появилась возможность объективной оценки рабства и работорговли.

Настоящая статья призвана дать общую характеристику рабства в новое время, раскрыть причины, основные последствия, а также показать всемирно-историческое значение этого общественного явления.

Известно, что рабство – это открыто насильственная форма производительного труда, при которой трудящиеся люди (рабы) являются собственностью владельцев средств производства (рабовладельцев) и используются в их хозяйствах наравне с другими орудиями труда, как, например, рабочий скот или инвентарь [6, 37].

Согласно формационной методологии, именно рабовладельческая формация сменила первобытно-общинный строй и в ее рамках происходило развитие мира в течение нескольких тысячелетий. Зародившись на Древнем Востоке в патриархальной форме, на рубеже 2–1 тыс. до н.э., рабство распространилось и на колыбель европейской цивилизации – Античную Грецию, обретая там уже классические черты. Но апогея (высшей точки) своего развития рабство достигло уже в Римской империи, что и стало одной из основных причин крушения и гибели этого великого государства. Ведь, по мнению Ф. Энгельса, "рабство, там где оно является господствующей формой производства, превращает труд в рабскую деятельность, то есть в занятие, бесчестящее свободных людей. Тем самым закрывается выход из подобного способа производства, между тем, как, с другой стороны, для более развитого производства рабство является помехой, устранение которой становится настоятельной необходимостью. Всякое основанное на рабстве производство и всякое основывающееся на нем общество гибнут от этого противоречия" [7, 643].

Однако с гибелью Римской империи и крушением всего античного мира рабство не погибло. Самой историей ему было уготовано обрести "второе дыхание". В связи с этим возникает вопрос: почему рабство, которое в древнем мире экономически себя изжило, явление, которое покрывает причастных к нему людей несмылаемым пятном позора, возродилось спустя тысячелетие уже в новое время, опутав своими сетями обширные территории земного шара на долгих четыре столетия? Это тем более удивительно, если вспомнить, какие качественные изменения происходили в Европе в конце 15–16 вв. В экономической сфере происходило зарождение капиталистических отношений в виде мануфактурного производства; в политической сфере формировались органы сословного представительства; в культурной сфере – становление идеалов Возрождения, выражавшееся в обращении к человеку как к высшей ценности и основному объекту творческих поисков писателей, художников, скульпторов, композиторов.

Внести в этот вопрос определенную ясность и убедиться в закономерности возрождения рабства в новое время в данных конкретно исторических обстоятельствах позволяет подробное, детальное изучение явлений и процессов, происходивших не только на Европейском континенте, но также в Африке, Северной и Латинской Америке после Великих географических открытий.

Эпоха Великих географических открытий, помимо всего прочего, положила начало одной из самых страшных трагедий в истории человечества – порабощению и уничтожению десятков миллионов африканцев. Первые рабы-африканцы были привезены в Европу в 1441 г. португальским капитаном Антаном Гонсалвишем [8, 57]. Через полвека Колумб открыл Америку. После открытия Америки и создания там плантационного хозяйства возник особенно большой спрос на "живой

товар", и невольничьи корабли начали снова, как челноки, через Атлантический океан между Африкой и Америкой, а работорговля из занятия отдельных купцов, авантюристов и пиратов превратилась в движущую силу "колониального бизнеса" [8, 57; 9, 3]. Итак, среди основных причин возрождения рабства в новое время можно назвать следующие: потребность великих европейских держав в сырье для развития крупной промышленности; колонизация Северной и Южной (Латинской) Америки; стремление правящих кругов Испании и Португалии вести там исключительно крупное плантационное хозяйство (хлопок, сахар-сырец, табак); острая нехватка рабочих рук (дешевой рабочей силы) для осуществления этой цели; экспансия стран Запада в Африке в сочетании со "слабостью" Африки перед лицом захватчиков, значительным (большим) отставанием африканских народов по уровню материально-технического и общественного развития.

Начало этой экспансии положил захват португальцами г. Сеуты в Марокко 20–25 августа 1415 г., т.е. еще до Великих географических открытий: "Кровавая трагедия в Сеуте положила начало величайшей трагедии в истории человечества – порабощению и уничтожению десятков миллионов африканцев" [10, 15]. Затем последовало проникновение европейцев в другие районы Северной Африки, а также Западную и Экваториальную Африку. Поскольку негритянское население прекрасно подходило для работы на плантациях Америки, возникла мысль вывозить негров из Африки в Америку, обращая их в рабов.

Доказано, что возрождение рабства и работорговля в новое время было экономически оправдано. На это указывал Карл Маркс, отнеся работорговлю к одному из главных моментов первоначального накопления: "Открытие золотых и серебряных приисков в Америке, искоренение, порабощение и погребение заживо туземного населения в рудниках, первые шаги к завоеванию и разграблению Ост-Индии, превращение Африки в заповедное поле охоты на чернокожих – такова была утренняя заря капиталистической эры производства. Эти идиллические процессы суть главные моменты первоначального накопления" [11, 760].

Маркс неоднократно указывал также на тесную связь между рабством в эпоху первоначального накопления, колониальной системой, развитием торговли и возникновением крупной промышленности: "Подобно машинам, кредиту и т.д. прямое рабство является основой буржуазной промышленности. Без рабства не было бы хлопка, без хлопка немыслима современная промышленность. Рабство придало ценность колониям, колонии создали мировую торговлю, мировая торговля есть необходимое условие крупной промышленности" [12, 74]. Как видим, Маркс усматривал в работорговле основу будущего экономического возвышения и процветания Европы и США.

Наибольшую известность в истории работорговли в новое время получила "треугольная торговля" (Европа – Африка – Вест-Индия или Америка – Европа), приносящая громадные прибыли купцам и работорговцам. Получаемые от нее денежные средства широким потоком текли в европейские страны. На их основе выросло капиталистическое производство Нидерландов, Англии, Франции и др. стран. По мнению российской исследовательницы С.Ю.Абрамовой, именно во времена работорговли были заложены основы сегодняшнего экономического благосостояния США. Быстрое же развитие многих крупных городов (Лиссабон, Бордо, Гавр, Амстердам, Ливерпуль и др.) обусловлено их участием в африканской и американской торговле [13, 7].

В своей монографии С.Ю.Абрамова четко разграничивает три основных этапа трансатлантической работорговли в новое время. Первый (начальный) этап (сер. XV – сер. XVII вв.) характеризуется сравнительно небольшим объемом вывоза рабов из Африки, равно как и отсутствием системы работорговли как у европейцев, так и африканцев. На втором этапе (сер. XVII в. – 1807–1808 гг.) развитие капитализма в европейских странах привело к расширению плантационного хозяйства в Вест-Индии и Америке, в колониях же начала создаваться система плантационного рабства, причем ввоз на плантации рабов-африканцев резко увеличился. Третий этап (1808–1890 гг.) связан с увеличением объемов работорговли даже после ее официального запрещения. Впрочем, потом она идет на спад, в чем была большая заслуга Британского военно-морского флота [13, 15; 14, 350].

Вследствие "треугольной торговли" рабство распространилось почти на всю Африку и особенно на Америку (как Северную, так и Южную). Марсиаль Синда писал: "От берегов африканских до Мартиники, до Гвианы, до островов Антильских – отвратительный запах веревки на человеческой шее" [13, 30]. Все "нити" торговых путей сходились в Европе, однако на ее территории рабства практически не было (за исключением стран Пиренейского полуострова, которые "привыкли" к нему еще со времен Реконкисты). Работорговлей занимались большинство великих держав того времени – Португалия, Англия, Франция, Нидерланды, а также (некоторое время) и США.

В течение четырех столетий работорговля приносила огромную выгоду, причем все это время она была абсолютно легальной отраслью торговли. По мере развития производительных сил индустриального общества, формирования фабрично-заводской промышленности, вопрос об отмене рабства встал во всей своей полноте, поскольку оно превращалось в тормоз для дальнейшего экономического развития. Поэтому в конце XIX в. великие державы постепенно отказались от неё, она была поставлена вне закона. Так, в заключительном акте Берлинской африканской конференции, принятом 26 февраля 1885г., говорилось: "Согласно нормам международного права, которые признаются подписавшимися Державами, торг невольниками воспрещен и все

операции, которые на суше и на море снабжают эту торговлю невольниками, равным образом, считаются запрещенными, а потому ...каждая из этих Держав обязывается употреблять все имеющиеся в ее власти меры к тому, чтобы положить конец этой торговле и подвергнуть наказанию тех, которые оною занимаются" [15, 15]. Окончательно работорговля была запрещена на международной Брюссельской конференции (2 июля 1890г.) Статьи Заключительного акта конференции свидетельствовали о решимости великих держав навсегда покончить с этим позорным и гнусным явлением: "Державы, пользующиеся правами верховной власти в Африке... обязываются... прибегать ко всяким мерам, которые могут оказаться полезными в целях подавления работорговли... Соучастники и пособники работорговцев должны подвергаться наказаниям наравне с главными виновниками" [15, 20–21].

Таким образом, возрождение рабства и работорговли в новое время имело эпохальное значение в истории человечества (в мировой истории). Рассмотрим влияние этого исторического явления на социально-экономическую, политическую, национальную и культурную сферы жизни обществ Африки и Америки.

В числе социально-экономических последствий отметим, что вывоз негров-рабов из Африки в Америку был самой крупной, "невиданной по масштабам насильственной принудительной миграцией", в результате которой "в Новый Свет фактически была доставлена новая раса численностью не менее 10–12 млн. человек" [9, 3]. Точное же число негров-рабов, доставленных в Америку, определить невозможно, к тому же намного большее количество африканцев, которых стремились обратить в рабство, погибало. Массовый вывоз наиболее здоровых и трудоспособных людей и физическое истребление африканцев разрушали жизненную силу черного континента, подрывали генофонд наций.

Кроме того, рабство нарушило процесс хозяйственно-экономического развития Африки, развернуло его в том направлении, в котором оно было выгодно колонизаторам. Именно в работорговле, существовавшей четыре столетия, следует искать истоки современной экономической отсталости подавляющего большинства африканских стран. Справедливой нам представляется оценка, которую дал работорговле У.Э.Бургхардт Дюбуа: "Работорговля была беспрецедентным экономическим, социальным и политическим бедствием в истории человечества... Вызванная спросом Америки и Европы, она обескровила Африку и поставила ее вне цивилизации... И после этого еще находятся люди, которые недоумевают, в чем причины культурного застоя на этом материке после 1600 года!" [16, 101].

Будучи обусловлено хозяйственными потребностями, рабство в свою очередь оказало значительное влияние на хозяйственную жизнь Африки и экономическое развитие Америки (плантационное хозяйство, к примеру, существует и до сих пор – так в Бразилии выращивают кофе).

Значительными были и социальные изменения в африканском обществе, порожденные работорговлей. Так, возникли целые прослойки людей, для которых работорговля стала ремеслом: помбейруш, которые работали на португальских работорговцев и закупали рабов в глубинных районах Африки, и мубириш – прослойка африканских предпринимателей-работорговцев, сложившаяся в государствах к северу от устья Конго в начале XVII в., сотрудничавшая с голландцами [17, 206].

Не менее важны, на наш взгляд, и политические последствия. Так, рабство и работорговля "в конечном счете подготовили колониальный раздел континента" [17, 206]. Через несколько десятилетий после запрещения работорговли в Англии и США был осуществлен колониальный раздел Африки. Европейское проникновение в Африку сопровождалось значительным увеличением числа войн и междоусобиц, разжигаемых самими европейцами, положив начало, в том числе и трибализму (племенной вражде).

Работорговля оказывала влияние и на общества Запада – протесты против торговли людьми со временем переросли в мощное аболиционистское движение в Англии, Франции, США, одним из видных представителей которого был Томас Прингл – основатель англоязычной поэзии в Южной Африке. В своих стихах он воспевал людей, попавших в рабство, но не потерявших чувство собственного достоинства и всю жизнь стремившихся к свободе [18, 111].

Жестокие условия эксплуатации рабов после доставки их в Америку побуждали последних к борьбе за свободу [8, 68]. При этом классовая борьба иногда перерастала в борьбу политическую. Яркими примерами тому могут служить негритянское государство Палмарес в Бразилии (30–80-е гг. XVII в.), названное "негритянской Троей" [13, 21], а также восстание Туссена Лувертюра на острове Сан-Доминго, которое, несмотря на гибель Туссена, привело к достижению Гаити независимости и получило название "первой и единственной в мире победившей революцией рабов" [19, 101]. Более того, именно плантационное рабство и кризис рабовладения в южных штатах стало одной из главных причин Гражданской войны в США. Отмена рабства и победа Севера в этой войне привела к обновлению Соединенных Штатов, была существенной предпосылкой для достижения США впоследствии мирового экономического господства.

Вместе с тем, более 100 лет после отмены рабства в США сохранялась расовая дискриминация, которая была законодательно запрещена только в 60-е гг. XX в по инициативе Ричарда Никсона. Подобное решение стало следствием развернувшегося в этот период негритянского движения за отмену дискриминации, деятельности реакционных расистских организаций (таких, как Ку-клукс-клан), что, в свою очередь стало серьезным испытанием для американского общества

на прочность демократических ценностей и идеалов и реализации их в государстве.

Существуют также определенные основания для рассмотрения рабства нового времени в качестве одного из идеологических истоков южно-африканского апартеида. Не менее отвратительным порождением борьбы за отмену работорговли является расизм, время от времени принимающий формы и масштабы, опасные для существования человечества.

Национально-культурная сфера жизни человечества также подверглась существенному воздействию рабства. Так, ввоз негров-рабов сыграл исключительную роль в протекании этнодемографических процессов (этногенезе народностей) в Северной и Южной Америке. Достаточно сказать, что на 1992г потомки невольников только в США насчитывали более 40 млн. человек, а в английской Вест-Индии в 80% жителей текла хотя бы частица африканской крови [9, 4].

Еще более ощутимы последствия работорговли в плане культурогенеза. За четыре века ассимиляции, хозяйственного и культурного взаимообогащения в Латинской Америке сформировалась особая, своеобразная, специфическая культура. Кроме того, взаимодействие двух рас, происходившее в рамках "треугольной торговли" серьезно отразилось и на сознании африканцев, причем отразилось неоднозначно.

С одной стороны, негры приобщились к благам материальной культуры западноевропейской цивилизации. Как отмечал во II половине XIX века генерал-губернатор Анголы Ж.-Ф. Феррейра, "местные язычники познали, что такое мода. В какой-то момент они все начинают требовать чего-то одного, и горе тому торговцу, у кого не окажется этого на складах. Нередко к тому времени, как он ценой немалых трудностей получает партию необходимого товара, мода в саванне уже изменяется и он оказывается на грани разорения" [15, 322].

С другой стороны, африканцы не устояли перед искушениями, которые являли собой товары европейцев, чем сами сильно способствовали укоренению работорговли. В игру вступало вожделение, и европейцы сознательно его разжигали [20, 447]. Итальянец Джованни Антонио Кавацци, живший в Африке в 1654-1667гг., писал, что "за коралловое ожерелье или малость вина конголезцам случалось продавать своих родителей, детей, сестер и братьев" [20, 447]. Тем не менее, если в Африке и была торговля людьми, то, конечно же, потому, что Европа ее желала и навязывала. И в этом отношении показательно высказывание Т.Р. Мальтуса: "Пока Европа будет настолько варварской, чтобы покупать невольников, Африка останется настолько варварской, чтобы продавать их" [9, 143].

Таким образом, существование рабства и работорговли в новое время имело всемирно-историческое значение. Его последствия мы ощущаем и по сей день. В то же время эта проблема еще недостаточно

изучена. К числу малоисследованных аспектов этой проблемы относятся, например, роль работорговли в экономическом развитии отдельных стран Европы и США в новое время, специфика рабства и работорговли в различных владениях европейских государств, содержания понятия "раб" и "рабство" у представителей различных этнических и социальных групп и т.д. Дальнейшая разработка данных аспектов, осуществленная на основе привлечения различных групп источников, может, на наш взгляд, существенно дополнить историю взаимодействия человечества по линии Восток–Запад.

Литература

1. **Запобігання** торгівлі людьми: Навч.-метод. посібник / За ред. К.Б. Левченко та О.А. Удалової. – К., 2004.
2. **Географія** работорговлі: Україна во второй категории // www.w3c.org/TR/1999/REC-html401-19991224/loose.dtd.
3. Почти 55% опрошенных согласились бы на нелегальную работу за границей в случае возникновения у них серьезных материальных трудностей; 46% респондентов готовы пойти на заключение брака с иностранцем, т.е. они согласны оставить Родину, чтобы попытаться семейного счастья за границей; 57% респондентов честно признались нам, что недостаточно информированы о правах украинских граждан за рубежом.
4. См., напр.: **Бродель Ф.** Материальная цивилизация, экономика и капитализм XIV–XVIII вв. – М., 1990. – Т.2.; Дюбуа У.Б. Очерк по истории африканского континента и его обитателей. – М., 1961; Абрамова С.Ю. Африка: четыре столетия работорговли. – М., 1992.; Абрамова С.Ю. История работорговли на Верхне-Гвинейском побережье. – М., 1966; Хазанов А.М. К вопросу о негритянском государстве Палмарес в Бразилии // Новая и новейшая история. – 1958. – № 2.; Хазанов А.М. Португалия и мусульманский мир XV–XVI вв. – М., 2003.; Хазанов А.М. Португальская работорговля // Новая и новейшая история. – 1968. – № 4.
5. **Ле Гофф Ж.** Цивилизация средневекового Запада. – М., 1992.
6. **Докапиталистические** способы производства. – М., 1960.
7. **Энгельс Ф.** Из подготовительных работ к "Анти-Дюрингу" // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд. – М., 1964. – Т.20.
8. **Хазанов А.М.** Португальская работорговля // Новая и новейшая история. – 1968. – № 4.
9. **Абрамова С.Ю.** Африка: четыре столетия работорговли. – М., 1992.
10. **Хазанов А.М.** Португалия и мусульманский мир XV–XVI вв. – М., 2003.
11. **Маркс К.** Капитал. – М., 1983. – Т.1.
12. **Маркс К.** Нищета философии. Ответ на "Философию нищеты" г-на Прудона. – М., 1987.
13. **Абрамова С.Ю.** История работорговли на Верхне-Гвинейском побережье. – М., 1966;
14. **Новая** история колониальных и зависимых стран. – М., 1940. – Т.1.
15. **История** Африки в документах, 1870. – 2000. – М., 2005. – Т.1.
16. **Дюбуа У.Б.** Очерк по истории африканского континента и его обитателей. – М., 1961.
17. **Орлова А.С., Хазанов А.М.** Ранние формы колониализма и работорговля в Западной Экваториальной Африке в XV–XVIII вв. (на

примере Анголы) // Африка в новое и новейшее время (Сборник статей). – М., 1976. 18. Шкляж И.М. Томас Прингл – южноафриканский демократ. – М., 1985. 19. **Аверьянов А.П.**, Нарочницкий А.Л. Новая история, 1640–1870. – М., 1991. 20. **Бродель Ф.** Материальная цивилизация, экономика и капитализм XIV – XVIII вв. – М., 1990. – Т.2.

In this article author gives general description of the problem of slavery and transatlantic slave trade in the new time (in the XV – XIX centuries). The reasons, consequences and the world-history importance of these phenomenons are researched.

УДК 94(548.7): 323.2 “1983/2003”

А.С. Поспелов

ВОЄННО-ПОЛІТИЧНИЙ КОНФЛІКТ У ШРІ-ЛАНЦІ (1983–2003 рр.)

Підйом національно-визвольного руху в Індії значною мірою вплинув на активізацію антиколоніальних процесів на Цейлоні, де майже до кінця Другої світової війни антибританська боротьба фактично не мала місця. Втім, біетнічна структура острова населеного сінгалами й тамілами з самого початку наклала специфічний відбиток на подальші дії національних сил.

В 1946 р. виникла Об'єднана Національна партія Цейлону (ОНП). Її лідери (виключно сінгали) з 1947 р. почали переговори з британською колоніальною адміністрацією, що завершилися 4 лютого 1948 р. наданням Цейлону статусу домініона (цей день в подальшому став національним святом Шрі-Ланки).

ОНП разом з Партією свободи Шрі-Ланки (ПСШЛ, виникла у 1948 р.) стали провідними політичними організаціями Цейлону. Представники першої знаходилися при владі з 1948 по 1956 рр. та з 1964 по 1970 рр., а другої з 1956 по 1964 рр. Обидві партії захищали інтереси переважно сінгальської більшості острова. Таміли в них представлені не були, що разом з політикою, яку проводили ОНП та ПСШЛ викликали певні сепаратистські настрої в середовищі цього етносу.

Створений на початку 1950-х рр. Тамільський об'єднаний фронт визволення (ТОФВ), 30 червня 1958 р. вперше висунув вимоги про надання північній частині острова статусу автономії [3, 305]. Однак ці вимоги не були навіть розглянуті владними структурами домініону Цейлон.

Погіршення економічної та політичної ситуації на Цейлоні сприяло перемозі на парламентських виборах в травні 1970 р. Об'єднаного фронту (ОФ), до складу якого увійшли представники

ПСШЛ, Комуністичної та Соціалістичної партій. Новий уряд зміг провести черговий раунд переговорів з Великобританією, наслідком чого стало проголошення 22 травня 1972 р. незалежності Республіки Шрі-Ланка.

В тому ж році, уряд ОФ проводить аграрну реформу, яка мала негативні наслідки, особливо на півночі країни. Насильницька націоналізація сімейних плантацій й урядова політика освоєння північних та північно-східних районів країни призвели до того, що багато тамілів втратили роботу, а також були вигнані зі своїх осель [12, 91].

Невирішеність багатьох соціальних проблем та вже реальний процес розколу ланкійського суспільства сприяв перемозі на парламентських виборах 1977 р. ОНП на чолі з президентом Дж. Р. Джаявардене. Не дивлячись на низку прогресивних кроків, таких як денационалізація, активізація приватного та залучення іноземного капіталів, в цілому політика ОНП була невдалою. Курс на розвиток „відкритої економіки” призвів до спаду виробництва, падінню курсу ланкійської рупії та швидкому зростанню цін. До того ж політика уряду ОНП носила виключно антитамільський характер. Так, вже у 1977 р. офіційною мовою держави була проголошена сінгальська, а аграрні заходи на півночі країни призвели до того, що близько 200 тисяч тамілів змінили місце проживання [12, 92].

Наслідком такої політики стало різке погіршення міжнародних відносин на острові, які 14 серпня 1977 р. вилилися у таміло-сінгальську різанину (фактично у збройне антисінгальське повстання тамілів), яку вдалося подолати лише застосувавши армійські підрозділи [3, 353].

Події 1977 р. остаточно розкололи суспільство Шрі-Ланки. Всі тамільські організації – ТОФВ, Народна організація визволення Таміл Іламу та Організація визволення Таміл Іламу відкрито вимагали від уряду Шрі-Ланки створення автономної країни Таміл Ілам (незалежної, суверенної, світської, соціалістичної держави Таміл Ілам, яка б включала в себе усі райони, що є батьківщиною таміломовного населення країни [12, 92]).

Радикальні представники тамільських організацій почали створювати збройні загони та бойові групи, які з квітня 1978 р. розпочали кампанію терору проти сінгалів й стали грабувати банки для отримання коштів на закупівлю зброї. Серед всіх озброєних угруповань тамілів найбільш потужною виявилась створена ще у 1976 р. організація „Тигри визволення Таміл-Іламу” (ТВТІ) [10, 5].

Спроба ТВТІ у 1981 р. підняти загальнотамільське повстання за незалежність не мала успіху через малочисельність та слабке озброєння повсталих. Після цієї невдачі тамільський збройний супротив частково зійшов нанівець на 2 роки. За цей період, лідер ТВТІ Велупілаї Прабхакаран зміг об'єднати під головуванням своєї організації майже

усіх тамільських радикалів, що дозволило тамілам розгорнути боротьбу за незалежність на зовсім нових засадах.

23 липня 1983 р. повстанці ТВТІ напали на армійську базу в Джафні й вбили з засідки 13 солдатів урядових військ. Коли їх трупи доставили у Коломбо, в столиці Шрі-Ланки почалися масові вбивства тамілів та пограбування їх домівок й магазинів. Спровоковані ці акції були членами радикальної сінгальської організації „Джи Ві Пі” („Фронт народного визволення”), яка в попередні роки не була відома [3, 356]. Одночасно, в двох в'язницях Коломбо – Веліликаде та Ванакадене, біля 400 сінгалів (охоронців й в'язнів) вбили 52 таміла.

Рятуючись від геноциду з боку сінгалів близько 90 тисяч тамілів втекли на північ Цейлону. Лави ТВТІ почали швидко поповнюватись сотнями й тисячами добровольців, що дозволило цій організації розгорнути активні військові дії з метою досягнення незалежності північної частини Шрі-Ланки. Вони прийняли характер одночасно й партизанської війни на півночі країни й терористичної боротьби майже по всьому острову. Масштаби операцій ТВТІ постійно зростали, чому сприяло кілька обставин.

По-перше, це природні умови півночі Шрі-Ланки, які дозволяли успішно вести партизанську війну; По-друге, це відповідна організація збройних формувань ТВТІ, що дозволяє вести ефективну партизанську війну й якісну терористичну боротьбу по всій південній Азії. Проте, загальна чисельність ТВТІ відносно невелика – від 7 до 15 тисяч бійців. [2, 451]; По-третє, високий моральний дух бійців ТВТІ та повна їх підтримка місцевим населенням, де кожний таміл є інформатором ТВТІ. У складі організації багато дітей та підлітків і активна жіноча організація „Птахи свободи”, яку переважно складають бойовиці-самогубці; По-четверте, це гарно отпрацьована тактика дій. Загони ТВТІ майже невловимі, тому що маскуються під місцевих мешканців у середовищі яких створюються групи місцевої оборони. Під час зіткнень з урядовими військами, загони ТВТІ намагаються перекрити їм доступ до джерел питної води, перерізають їх тилові комунікації, наводять армійські підрозділи на замасковані оборонні межі, після чого знищують їх за допомогою артилерії, яка встановлена на панівних висотах; По-п'яте, це широка підтримка з боку Індії, до 1987 р. Уряд цієї країни був дуже занепокоєний станом і долею тамілів, вихідців з Індостану, а також тамільських спільнот за кордоном (Азія, північна Африка, Європа, Канада). Значні фінансові надходження дозволили ТВТІ отримувати з різних країн зброю (в тому числі з України [1, 319]) і створити дуже боєздатну партизанську армію [10, 5].

Не дивно, що фронтальні операції проти ТВТІ з боку урядових військ не мали успіху. Цьому сприяли не тільки вищезазначені фактори, а також і те, що ланкійські збройні сили були майже не боєздатні. Достатньо відмітити, що літаки військової авіації Шрі-Ланки використовувались для перевезення туристів [6, 43]. Тому в процесі

конфлікту з ТВТІ армію Шрі-Ланки прийшлося створювати фактично з початку. Все це дозволило тамілам вести війну на рівних майже весь період протікання збройного конфлікту.

Втім, урядові війська за допомогою активних й вкрай жорстоких дій авіації та сил спеціального призначення вже у 1984 р. перехопили ініціативу у тамілів [13, 34]. Не дивлячись на ряд значних та прикрих поразок, урядові війська встановили частковий контроль над північною країною.

Військово-морські сили (ВМС) Шрі-Ланки розпочали полювання за плавзасобами ТВТІ у Полокській протоці, намагаючись перерізати шляхи надходження зброї з Індії. Це призвело до того, що наприкінці 1984 – на початку 1985 рр. ланкійські військові кораблі провели кілька провокаційних акцій в територіальних водах Індії, напавши на її рибальські судна [16, 10]. Одночасно в самій Шрі-Ланці розпочиналася гучна антиіндійська кампанія.

Розширення масштабів конфлікту на острові викликало занепокоєння у індійського уряду. Тому його представники почали переговори з обома ворогуючими силами. 29 липня 1987 р. прем'єр-міністр Індії Раджив Ганді підписав з представниками ланкійського уряду та ТВТІ угоду про врегулювання конфлікту. Останні погодилися в серпні того ж року здати зброю індійським миротворчим силам, які чисельністю 15 тисяч військових були запрошені на острів урядом Шрі-Ланки [3, 375].

Однак, прибулим на острів індійським військовим врегулювати конфлікт не вдалося. Вже на початку вересня 1987 р., після самогубства 17 членів ТВТІ на знак протесту проти підписаної угоди, ця організація відмовилася від попереднього договору і відновила військові дії. Тепер в конфлікт на боці урядових військ вступили індійські підрозділи, чисельність яких до жовтня 1987 р. досягла 60 тисяч чоловік.

Першою операцією індійців став штурм міста Джафна, який закінчився 12 жовтня. Вперше застосував бойові вертольоти Мі-24 радянського виробництва, індуси втративши більше 500 військових змогли подолати опір тамілів і взяли їх столицю, хоча і не завдали ТВТІ великих втрат [8, 13].

В подальшому, індійські війська, разом з ланкійськими вступили у нескінченні бої з тамілами. Розгорнулося полювання на судна тамілів і в Полокській протоці. Не дивлячись на величезні сили, задіяні в боротьбі з плавзасобами тамілів, перервати їх комунікації не вдалось.

В березні 1989 р. індійські війська невдало намагалися розгромити сили тамілів на так званій „слоновій тропі”. І хоча ця операція закінчилася нічим, 28 червня 1989 р. таміли в черговий раз погодилися на припинення вогню. Однак восени індуси провели операцію „Чікмейт”, яка мала за мету нейтралізувати загони ТВТІ під час виборів у місцеві органи влади. Втім, розгромити тамілів знову не вдалось.

Затягування конфлікту та значне укріплення збройних сил Шрі-Ланки змусило її президента Премадаса вимагати виведення індійських військ з острова. 18 вересня 1989 р. угода про це була підписана й 25 березня 1990 р. останній індійський солдат покинув Шрі-Ланку. Залишилися лише військові радники [4, 771].

Після цього уряд Шрі-Ланки повернувся до політики військового вирішення конфлікту. Модернізована ланкійська армія розгорнула активні бойові дії, кульмінацією яких став наступ в серпні 1991 р. на тамільських повстанців, які оточили урядові табори на „слоновій тропі”. Після 25 днів тяжких боїв, таміли, втративши 1200 людей вбитими вимушені були відступити [9, 100].

Зазнавши низку тяжких поразок, таміли активізували терористичну діяльність. В травні 1991 р. двома жінками-самогубцями був вбитий прем'єр-міністр Індії Раджив Ганді, в 1993 р. президент Шрі-Ланки Ранасінгхе Премадас, в 1994 р. лідер ланкійської опозиції – імовірний президент країни Гаміні Діссанаяке [1, 321; 2, 451].

Отримавши ракетну зброю, таміли перевели партизанську війну в нову стадію. 3 січня 1995 р. бійці ТВТІ почали ставити пастки біля аеродромів та за допомогою переносних зенітно-ракетних комплексів збивати транспортні, а далі й бойові ланкійські літаки на взльоті, через що різко зросла чисельність втрат з боку урядових військ [5, 15–16].

Не дивлячись на чисельні втрати (на серпень 2000 р. – більше 60000 чоловік, включаючи 1140 індійських військових), майже повністю знищену промисловість, сільське господарство, інфраструктуру на півночі Шрі-Ланки, тверда й непослідовна політика уряду країни призвела лише до негативних результатів. Конфлікт затягувався. Відбувалася радикалізація не тільки бійців урядових військ та повстанців ТВТІ, а й загалом всіх тамілів й сингалів. Уряд Шрі-Ланки намагався вирішити тамільську проблему виключно військовим шляхом й до політичних спроб його врегулювання вдавався лише тоді, коли це йому було вигідно [15, 57–58].

Літом 1994 р. до влади в Шрі-Ланці прийшла партія Національний альянс на чолі з новим президентом країни Чандріком Кумаратунга. Саме він запропонував тамілам сісти за стіл переговорів. Оскільки Національний альянс являв собою конгломерат сингальських партій лівого толку (Комуністичної, троцькистської Ланка Сама Самая та інших), уряд Шрі-Ланки офіційно визнав тезу про право націй на самовизначення. Лідерів ТВТІ, які в свою чергу теж були прихильниками марксистських ідей, така постанова питання повністю задовольнила.

Восени 1994 р. почалися переговори між урядом й ТВТІ, а в січні 1995 р. лідери цієї організації вперше за весь період збройного конфлікту зробили заяву про те, що таміли погоджуються на статус автономії півночі країни. Однак бойові дії продовжувалися, але з меншою інтенсивністю ніж раніше.

Їх нова активізація відбулася влітку 1999 р. під час чергової виборчої кампанії на острові. Прихильники Національного альянсу, за допомогою ланкійської армії фактично ізолювали своїх політичних конкурентів, знов здобули перемогу й фактично узурпували владу [11, 5]. Північ країни відтоді виявилася повністю у владі військових, які й спробували остаточно вирішити тамільську проблему.

В середині липня 2000 р. ланкійські війська силами двох дивізій, при підтримці авіації (були задіяні тільки що закуплені ізраїльські винищувачі-бомбардувальники „Кфір С.2”) почали новий наступ на позиції ТВТІ біля Джафни. Застосувавши нову тактику (повне перерізання комунікацій й удари по тилам), таміли через кілька днів відбили наступ [7,4].

Після цієї поразки, керівництво Шрі-Ланки знову запропонувало переговори ТВТІ. Їх новий раунд проходив в Лондоні при посередництві британських та норвежських дипломатів і виявився доволі результативним. Навіть нове загострення конфлікту в 2001–2002 рр. не змогло їх призупинити. Представникам обох ворогуючих етносів стала зрозумілою безперспективність продовження кровопролиття.

В лютому 2003 р. в Лондоні представники ТВТІ й уряду Шрі-Ланки нарешті підписали мир. Згідно договору, таміли отримали політичну й національно-культурну автономію на півночі острова Цейлон. Крім того, на цій території скасовані всі наслідки аграрної реформи 1972 р., яка була не вигідною для тамільських селян [14].

Таким чином, в 2003 р. де-юре завершився запеклий військово-політичний конфлікт, який мав не стільки локальний, скільки регіональний характер. Майже весь час збройного протиборства сінгалів й тамілів конфлікт між ними проходив фактично на рівних. Лише на рубежі ХХ-ХХІ ст. його вдалося призупинити завдяки кардинальній зміні позиції сінгальського уряду країни. Втім ТВТІ зброю не склали. Саме тому, досягнутий мир остаточною не є, а вірогідність нового спалаху бойових дій на Шрі-Ланці залишається доволі високою.

Література

1. **Арас Д.** Четвёртая мировая война. Информационно-аналитический справочник по негосударственным военизированным системам. – М., 2003.
2. **Войска** специального назначения / Под ред. Д.Н. Дудинского. – Минск, 1998.
3. **Грант Н.** Конфликты XX века. – М., 1992.
4. **Дюрозель Ж.Б.** История дипломатии від 1919 р. до наших днів. – К., 1995.
5. **Котлобовский А.** ЗРК в локальных конфликтах. – К., 1998. – Ч.1
6. **Котлобовский А.** МиГ-21 в локальных конфликтах. – К., 1997.
7. **Красная звезда.** – 2000. – 8 августа.
8. **Михеев В.** Винтокрылый штурмовик Миля // Авиация и время. – 1996. – № 3.
9. **Мишелети Э.** Элитные вооружённые силы. – М., 1998.
10. **Сумбаев С.** "Тигры" против Льва // Красная звезда. – 2000. – 10 августа.
11. **Шри-Ланкийский клубок** // Левый авангард. – 1999. – № 42.
12. **Gupta R.** Ominous presence

in Tamil Nadi // India Today. – 1984. – Vol. 9. – № 6. 13. **Dayal J.** Sri-Lanka: in firm grip of hawks // India Today – New Delhi, 1984. – Vol. 26. 14. London's Treaty between LTTE and the government State Sri-Lanka // www.tamilnation.org (офіційний сайт держави Таміл-Ілам). 15. **Muni S. D.** Srilanka's ethnic conflict // Asia Review. – New Delhi. – 1984. – Vol. 22. – № 51. 16. Sri-Lanka parties call for political settlement // India Today. – New Delhi, 1985. – Vol. 33. – № 9.

The article is about to political and military aspects of a confrontation on Sri Lanka 1983-2003. It is described background and a course of a military-political antagonism between tamil's and singal's ethnos. Process of peace settlement of the conflict is analyzed.

УДК 94[(470+571):520]

Русаков К. А., Осенина О. В.

ПОРТСМУТСКИЙ МИР 1905 г. И ДИПЛОМАТИЧЕСКИЙ УСПЕХ С. Ю.ВИТТЕ

Дальний Восток долгое время был местом столкновения интересов и экспансионистских стремлений великих держав Европы, Японии и США. Не утратил своей актуальности для международных отношений этот регион и сейчас. Это и проблема Тайваня и ядерная программа КНДР. Поэтому исследования вопросов связанных с историей дальневосточной проблемы и попыток ее решения не могут не представлять интереса для современных исследователей.

Вопросы, связанные с историей русско-японской войны и Портсмутского мира неоднократно становились предметом исследования российских, советских и зарубежных историков. К числу таких работ можно отнести труды следующих историков: Е.В.Тарле [1], А.И.Уткин [2], Б.В.Ананьич [3], Р.Ш.Ганелин [3], Л.Г.Бескровный [4], А.Л.Нароцницкий [4] и др.; а также ряд коллективных работ: "История дипломатии" [5], "История внешней политики России" [6]. Важнейшим источником по этой теме являются мемуары и воспоминания самого графа Витте [7] и его современников [8, 9, 10]. Однако личность С.Ю.Витте, так до конца и не оцененного ни современниками, ни историками советского периода, а также его дипломатическая деятельность во время Портсмутского мира заслуживают предметного изучения и достойной оценки.

Русско-японская война 1904–1905 гг. явилась результатом столкновения экспансионистских интересов великих держав в западной части Тихого океана. Длительное время наиболее активную роль здесь играли государства раньше других ставшие на путь капитализма,

крупнейшие колониальные державы – Великобритания и Франция. Новые тенденции в международных отношениях региона наметились в переходное десятилетие – 1894–1904 гг., когда инициативу захватили молодые, быстро развивающиеся страны, среди которых выделялись Япония и Германия. В тоже время по ряду причин как внутривосточного, так и международного характера усилилось внимание российского правительства к дальневосточному региону.

Колониальные амбиции Японии оказались направленными как на юг (острова Рюкю, Тайвань), так и на север (Корея, Маньчжурия). На последнем направлении главным соперником Японии была Российская империя, которая в свою очередь стремилась усилить позиции в Северном Китае и Корее.

Главные задачи дальневосточной политики России на рубеже XIX–XX вв. сводились к тому, чтобы связать железной дорогой отдаленную окраину с Центральной Россией и приобрести незамерзающий порт на Тихом океане, создав тем самым предпосылки для проведения более активной политики в регионе, а до этого времени поддерживать статус-кво.

Корни русско-японской войны уходили к строительству Великой Сибирской железной дороги, японо-китайской войне 1894 – 1895 гг. и вмешательству России, Германии и Франции в условия мирного урегулирования, и наконец, к полосе захватов державами китайских портов, начатых в 1897 г. Германией.

Война, начавшаяся в 1904 г. стоила России нескольких сот тысяч жизней, огромных финансовых затрат и потери международного престижа. Ее можно было бы завершить и раньше, но Николай II и его окружение не допускавшие и мысли, что огромная Россия может проиграть маленькой Японии, согласились на переговоры только после гибели русского флота в Цусимском проливе.

В начале мирных переговоров между Россией и Японией были заинтересованы Великобритания и США, которые в начале войны поддерживали Японию, но после русских поражений они начали опасаться чрезмерного усиления Японии на Дальнем Востоке. Пошли на переговоры и японцы, которые также несли огромные людские и финансовые потери. Поэтому президент США Теодор Рузвельт предложил воюющим сторонам свое посредничество, которое было принято и в Петербурге и в Токио. Местом переговоров был выбран американский курортный городок Портсмут.

Главой русской делегации на переговорах был назначен С.Ю.Витте, с 1892 по 1903 гг. занимавший пост министра финансов, а с 1903 г. почетный, но ничего не значащий пост председателя Комитета министров. Назначение Витте, однако, далось императору Николаю II не легко. Е.В. Тарле писал: "Николай II не просто был к нему не расположен, но всею душою ненавидел его, и ненавидел... вследствие неумения Витте скрыть полнейшее свое неуважение к Николаю и ко всем

интеллектуальным и моральным качествам, коими природа надарила этого монарха" [1, 49–50]. Когда в своем докладе по поводу выбора будущего главы государства министр иностранных дел В.Н.Ламздорф назвал С.Ю.Витте, то император написал: "только не Витте". Только после окончательного отказа всех, к кому обращались, Николай II согласился [1, 56].

В краткой беседе император Николай поблагодарил Витте и сказал, что хочет мира, но "не может допустить ни хотя бы одной копейки контрибуции, ни уступки ни одной пяди земли" [7, 378]. Впрочем, Сергей Юльевич и не нуждался в каких-либо руководящих указаниях. Когда граф Ламздорф спросил его, желает ли он сохранить инструкцию, которая была изготовлена для российского посла в Риме Муравьева (который отказался ехать), то Витте ответил, что ему это безразлично, так как все равно он с инструкцией считаться не будет, а будет ею пользоваться "постольку, поскольку сочтет нужным" [7, 378].

С.Ю.Витте был не только равнодушен к каким бы то ни было инструкциям, которые он, конечно, не собирался выполнять, но также безразлично он относился к составу делегации, которая должна была поехать с ним. При Витте все члены делегации не могли иметь никакого самостоятельного значения.

6 июля 1905 г. русская делегация выехала в Портсмут, по пути посетив Париж. Уже в Париже Витте продемонстрировал свои дипломатические способности и патриотизм. Как писал Е.В. Тарле: "Способности больших дипломатов развертываются в полном блеске, конечно, в ликвидации несчастных войн, а не в использовании результатов войн счастливых..." [1, 60]. В Париже все в это время находилось под впечатлением визита Вильгельма II в Танжер, поэтому там прекрасно понимали опасность дальнейшего ослабления России, вследствие чего Франция должна была остаться один на один с Германией. Президент Лубэ и первый министр Рувье всячески убеждали Витте в необходимости немедленного заключения мира. Они убеждали Сергея Юльевича не противиться даже, если японцы потребуют контрибуцию, обещая при этом финансовую помощь Франции. Витте заявил при этом, что ни одного су контрибуции Россия не заплатит. А когда Рувье заявил, что Франция тоже в свое время заплатила Германии контрибуцию, но это не умолило ее достоинства. На это Витте заявил, что, когда японская армия подойдет к Москве, тогда, может быть, и Россия согласится платить [1, 58].

Но уже находясь в Париже Витте почувствовал то, что глубоко оскорбляло и раздражало его – он почувствовал как страшно подорван престиж России. "Уже будучи в Париже, я почувствовал чувство патриотического угнетения и обиды. Ко мне первому уполномоченному русского самодержавного государя, публика уже относилась не так, как она относилась прежде только как к русскому министру финансов, когда мне приходилось бывать в Париже, и даже не так, как она относилась

прежде ко всякому русскому, занимающему более или менее известное общественное или государственное положение. Большинство относилось равнодушно, как представителю "quantite negliable" (незначительной величины), и иные с чувством какого-то саболезнования, другие, впрочем малое меньшинство, с каким-то злорадством..." [7, 393].

Эту обиду Витте чувствовал не только за Россию, но и за себя лично. Поэтому он, видимо, решил непременно приобщить к испытываемому им унижению и того человека, которого он считал главным виновником всего позора. Император Николай был временно в его руках, и Витте, по мнению Е.В. Тарле, вовсе был не намерен щадить его самолюбие [1, 59]. "Нравственно тяжело быть представителем нации, – писал Витте графу Гейдену в письме для Николая II, – находящейся в несчастье; тяжело быть представителем великой военной державы, России, так ужасно и глупо разбитой! И не Россию разбили японцы, не русскую армию, а наши порядки, или правильнее, наше мальчишеское управление 140-миллионным населением в последние годы" [7, 393]. "Конечно, меня ненавидели, – вспоминал Витте впоследствии, – такую правду цари редко слышат, а царь Николай совсем не привык слышать" [7, 393]. После этого письма из Парижа Витте отплыл в Америку.

За те шесть дней, которые Витте провел в путешествии, он, много передумав, "остановился на следующем поведении: 1) ни в чем не показывать, что мы желаем мира, вести себя так, чтобы внести впечатление, что если государь согласился на переговоры, то только в виду общего желания почти всех стран, чтобы война была прекращена; 2) держать себя так, как подобает представителю России, то есть представителю величайшей империи, у которой приключилась маленькая неприятность; 3) имея в виду громадную роль прессы в Америке, держать себя особенно предупредительно и доступно ко всем ее представителям; 4) чтобы привлечь к себе население в Америке, которое крайне демократично, держать себя с ним совершенно просто, без всякого чванства и совершенно демократично; 5) в виду значительного влияния евреев, в особенности в Нью-Йорке, и в американской прессе вообще, не относиться к ним враждебно, что, впрочем, совершенно соответствовало моим взглядам на еврейский вопрос вообще" [7, 397].

Уже находясь на пароходе, Витте держал себя соответственно намеченной программе, что создало ему благоприятный имидж среди пассажиров, который они потом и начали распространять в американской прессе. В этом же духе он действовал в течение всего своего пребывания в США. Лица, окружавшие главу русской делегации, впоследствии не скрывали своего восторга от продуманности, ловкости и всегда удававшейся хитрости всех его шагов в Америке. "Пробным шаром" в этом направлении стало знаменитое "предложение" Витте, чтобы при всех заседаниях мирной конференции присутствовали корреспонденты всех газет, которые пожелают. Это предложение произвело громадное впечатление на общественное мнение в Америке и

за ее пределами. Конечно, Сергей Юльевич прекрасно понимал, что японцы никогда на это не согласятся, да он и сам этого не хотел. Но почему же не обнаружить с первых шагов своего теплого отношения к прессе, заранее зная, что ничего затруднительного из этого не будет. Более того пресса будет его восхвалять, а японцев порицать. С.Ю.Витте в своих мемуарах это подтверждает: "Я с самого начала переговоров, между прочим, предложил, чтобы все переговоры были доступны прессе, так как все, что я буду говорить, я готов кричать на весь мир, и что у меня, как у уполномоченного русского царя, нет никаких задних мыслей и секретов. Я, конечно, понимал, что японцы на это не согласятся, тем не менее, мое предложение и отказ японцев сейчас же сделались известными представителям прессы, что, конечно, не могло возбудить в них особенно приятного чувства по отношению к японцам" [7, 400].

Портсмутская конференция длилась с 27 июля по 23 августа. Первоначальные требования японцев были огромны и простирались на Квантун, Сахалин, Камчатку, Приморье, не считая 3 миллиардов рублей контрибуции. В борьбе с этими требованиями Витте и проявил свой дипломатический талант.

Витте так блистательно разыграл свою трудную роль, что президент США Т. Рузвельт к концу переговоров официально заявил японцам, что симпатии американского общественного мнения заметно сместились на сторону России. И дело было не только в том, что Витте либеральничал с прессой (в то время как глава японской делегации Комура никого к себе на порог не пускал); что беспрепятственно позволял себя фотографировать; что побывал в англиканской церкви; что ездил кататься по еврейским кварталам Нью-Йорка и целовал там ребятшек; что всегда жал руку машинистам возивших его поездов; что, беседуя с делегацией еврейских крупнейших банкиров, чуть не превзошел их в любви к евреям и вызвал их восторженные отзывы в печати [1, 62–63]. Конечно, все это было не главным. Но все эти особенности, о которых трижды в день кричали газеты, все это неслыханное для дипломата поведение, вся эта с мастерством разыгранная инсценировка добродушия, искренности и демократизма – все это конечно имело значение. Интересно, что японская делегация, к концу, начала догадываться и пытаться учитывать очевидные и неожиданные результаты той комедии, которую разыграл Витте. Но у них, как-то ничего не вышло, да и кинулись они слишком поздно. [1, 63].

Конечно, помогали главе русской делегации главным образом более существенные обстоятельства. Ни Великобритании, ни Соединенным Штатам Америки уже не нужна была русско-японская война. Достигнутая степень ослабления России на Дальнем Востоке казалась Рузвельту достаточной, а дальнейшее усиление Японии в его планы не входило, а британская дипломатия уже думала о возвращении России в Европу и о включении ее в Антанту [6, 180]. При этих условиях финансовая почва для дальнейшего продолжения войны для Японии

становилась очень шаткой. Японские делегаты должны были это учитывать. Однако еще раньше, чем японцы это прекрасно понял С.Ю.Витте, и он дал это почувствовать президенту США.

При первом же свидании с президентом Витте объявил, на какие уступки он не пойдет ни в коем случае. Рузвельт пожелал тогда напугать Витте, чтобы склонить его к уступчивости, и заявил, что, при подобных взглядах Витте, соглашение с Японией будет невозможно. В ответ на это Витте сразу же заговорил о том, как бы сделать так, "чтобы все-таки окончить это дело прилично, дабы не задеть самолюбия его, президента, как инициатора конференции. Было высказано, чтобы все-таки съехаться уполномоченным, констатировать непримиримую противоположность взглядов и затем разъехаться" [7, 402]. Другими словами, на неудачную попытку Рузвельта запугать его, Витте ответил такую тонкую симуляцией готовности в самом деле прервать переговоры, что Рузвельт, действительно, обеспокоился. Витте по этому вопросу все время вел в Портсмуте опасную игру: он, ведь, знал, что продолжение войны для России чревато новыми и тягчайшими катастрофами. Нужно было, таким образом, прикидываться, будто Россия нисколько не заинтересована в заключение мира, и в то же время не очень натягивать эту струну и ни в каком случае не допустить, чтобы в самом деле переговоры были прерваны. И в этом вопросе тоже Витте вел сложную и трудную игру с вдохновением прирожденного великого актера: "О растущих к России здесь симпатиях можно судить по газетам. Многие из них, как например "The Evening Post" и "The New-York Sun", считавшиеся японофильскими. Совершенно перешли на сторону России. Причиной этого опять же являлись не только ход переговоров и обстоятельства им сопутствующие, но и поведение Сергея Юльевича. "Он держится просто и в то же время самоуверенно, интересуется или делает вид, что интересуется, всем окружающим. Всех принимает, выслушивает, отвечает на все вопросы и в то же время импонирует своим умственным превосходством", – пишет в своем дневнике наблюдавший его в портсмутские дни член русской делегации Коростовец [Цит. по: 1, 65].

Все это было важно, как благоприятная атмосфера, как обстановка переговоров. Однако важнее была трудность дальнейшего продолжения войны не только для России, но и для Японии. Витте повел переговоры с искусством, вызвавшим (когда были узнаны детали) восхищение дипломатов. Он уступил сразу по вопросам, по которым не мог не уступить, отдал Японии Квантунский полуостров и Корею, и без того уже ею занятые, но повел упорную борьбу по вопросу о Сахалине, и о контрибуции. Ему удалось отстоять северную половину Сахалина, оборонять которую военными средствами Россия не могла, и удалось заставить японцев отказаться от контрибуции, которую не только французские государственные люди, но и Рузвельт считали совершенно неизбежною (и даже справедливою) [2, 130]. Успех в деле борьбы против этого требования Японии был окончательно решен особым приемом,

пущенным в ход Витте: он в разгаре прений спросил японцев, отказались ли бы они от контрибуции, если бы Россия согласилась на все остальные их требования? Комура ответил отрицательно и Витте создал из этого аргумент, что японцы намерены продолжать кровопролитие исключительно из-за денег [2, 130]. Этим как в Америке, так и в Англии японская позиция в этом вопросе была крайне ослаблена, т.к., вопреки настоятельным просьбам и формальным условиям с бароном Комурой, Витте не только принимал целые тучи корреспондентов, но и "проговаривался" им во всех тех случаях, когда мог возбудить общественное мнение против японцев [1, 66]. Большие и неожиданные уступки японцев нелегко им дались, и были дни (13,14,15 августа), когда разрыв казался совершенно неминуемым и когда Витте, в самом деле, казалось, готов был прервать переговоры, хотя он знал (и впоследствии высказывал), что от продолжения войны ждал катастроф и свержения династии. Но он еще тверже, со свойственной ему интуицией знал, что разрыва не будет, что японцы уступят. И когда 16 августа 1905 года Комура уступил по всем спорным пунктам, то в американской прессе Витте был назван "королем всех дипломатов" [1, 67].

Условия Портсмутского мирного договора, заключенного 23 августа 1905 г., сводились к следующему: 1) Россия признала Корею сферой влияния Японии при условии, что интересы российских подданных будут учтены и защищены; 2) оба государства обязались воздерживаться от каких-либо враждебных действий на русско-корейской границе; 3) Россия и Япония согласились полностью и одновременно эвакуировать свои войска из Маньчжурии и "возвратить в исключительное управление Китая вполне и во всем объеме все части Маньчжурии", за исключением Ляодунского полуострова; 4) Россия уступала Японии аренду Порт-Артура, Дальнего и прилегающих территорий и вод при условии, что права собственности российских подданных на этой территории будут со стороны Японии "вполне уважены"; 5) Японии передавалась также железная дорога между Порт-Артуром и Чанчунем; 6) обе стороны обязывались эксплуатировать принадлежавшие им в Маньчжурии железные дороги "исключительно в целях коммерческих и промышленных, но никоим образом в целях стратегических"; 7) Россия уступала Японии Южный Сахалин (до 50° с.ш.) и прилегающие к нему острова; 8) Россия и Япония взаимно обязывались не возводить на Сахалине военных укреплений и не препятствовать свободе мореплавания в проливах Лаперуза и Татарском [11, 403].

Это был один из моментов высшего торжества С.Ю.Витте, хотя он наперед знал, что в Петербурге постараются умалить его заслугу. Так и случилось. Возвращение 15 сентября героя Портсмута в Петербург прошло почти незамеченным. Страна бурлила, и внимание властей и общественности было приковано к завершавшемуся земско-городскому съезду, террористическим актам эсеров и решению социал-демократов

бойкотировать булыгинскую совещательную Думу. Председателя Комитета министров встречали лишь несколько сотрудников. Такой прием подействовал на него удручающе. Вскоре, однако, последовало приглашение на императорскую яхту "Полярная звезда", где Николай II милостиво принял своего посланца, удостоив его воинских почестей, поблагодарил за успешное выполнение сложного поручения и объявил о возведении его в графское достоинство. Однако радость от получения титула была подпорчена прозвищем, которое присвоили Витте его враги – "граф Полусахалинский". В который раз подтвердилась древняя мудрость – "нет пророка в своем Отечестве".

Портсмутский мир, завершивший несчастную русско-японскую войну, фактически поставил точку в дальневосточной политике России. И заслуга того, что этот мир наносил минимальный урон достоинству России, притом, что все предрекали очень тяжелые последствия, принадлежит С.Ю.Витте. Именно во время Портсмутской конференции в полной мере раскрылся его талант дипломата, выдающегося государственного деятеля России.

Литература

1. **Тарле Е.В.** Граф С.Ю.Витте. Опыт характеристики внешней политики. – Л., 1927. 2. **Уткин А.И.** Теодор Рузвельт: Политический портрет. – Свердловск, 1989. 3. **Ананьич Б.В., Ганелин Р.Ш.** Сергей Юльевич Витте и его время. – СПб., 1999. 4. **Бескровный Л.Г., Нароцницкий А.Л.** К истории внешней политики России на Дальнем Востоке в XIX веке // Вопросы истории. – 1974. – №6. 5. **История дипломатии.** – М., 1945. – Т. II. 6. **История внешней политики России.** Конец XIX – начало XX. – М., 1997. 7. **Витте С.Ю.** Воспоминания. – Таллинн – М., 1994. – Т. II. 8. **Пролог русско-японской войны.** Материалы из архива графа С.Ю.Витте. – Петроград, 1916. 9. **Клейнов Г.М.** Граф С.Ю. Витте. – СПб., 1906. 10. **Путем секретной переписки...** О царской дипломатии в начале XX века // Источник. – №2. – 1999. 11. **Дипломатический словарь.** – М., 1985. – Т. II.

The article deals with the Portsmouth peace conference which put the end to the Russian-Japanese war. During this conference Count Witte showed his diplomatic talent, won the diplomatic rivalry with Japanese delegation and did his best to save the dignity of Russian Empire.

І. В. Сидун

ОДЕСЬКА ПРЕСА ПРО ПОЧАТОК ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ В США

Громадянська війна в Сполучених Штатах Америки 1861–1865 рр. являється важливим періодом в історії США. Надзвичайно велике було її міжнародне значення. Ці події не залишились без уваги на українських теренах Російської імперії. Саме в Одесі місцева преса дуже уважно слідувала за подіями громадянської війни. Так за матеріалами літературної та політичної газети „Одеського вісника”, де був розміщений розділ „Іноземні вісті”, читачі могли отримати детальну інформацію про події за океаном. В середині XIX ст. газета користувалася авторитетом у читачів, а її тираж постійно збільшувався. Редакція „Одеського вісника” зберегла традицію змістовних оглядів політичного життя за кордоном, хоча нерідко вісті політичного відділу зустрічали протидію зі сторони цензурного відомства. Оскільки одеський цензурний комітет був суворо попереджений: „Газети і журнали повинні бути обережними в відношенні демократичних прагнень”[1, 77]. Матеріал перед тим, як потрапляв на сторінки газети, неодноразово редагувався і корегувався під настрої суспільства. Все ж таки це було не завжди, що й можна побачити на прикладі подій громадянської війни в США, які були передані на сторінках газети „Одеський вісник”.

На сторінках „Одеського вісника” простежується така тенденція зацікавленості читача до подій в Сполучених Штатах в період громадянської війни: з 1861 по 1862 рр. в кожному номері, в відділі „Іноземні вісті” обов’язково була розміщена замітка про події в США, а часом і дві, і три. Не пропускалась ні одна подія, статті були досить великі і ґрунтовні, описувалась кожна битва, незалежно від того чи була вона важливою. Дуже часто приходили телеграфні депеші [2]. Це пов’язано з великою зацікавленістю українського читача до тієї конфліктної ситуації, що виникла в заокеанській країні. Вісті приходили на українські землі з запізненням на 10–14 днів. Про інтерес до подій в цей період можна судити навіть з перших рядків заміток: „Вісті з Америки стають з дня на день хвилюючі”[3], „Вісті із Сполучених Штатів все більше і більше тривожніші для друзів миру і американського Союзу”[4], „Безладдя в Америці ростуть з дня на день”[5], „Америка доходить до останньої ступені напруги”[6], „Вісті з Америки залишаються як і раніше на першому плані”[7], „Час мрій про мир пройшов: перша дія американської драми розігралась.”[8], „Останні вісті із Америки досить важливі”[9], „Війна відображається і на Західній Європі”[10]. Можливо такий підвищений інтерес у перші роки американської революції пояснюється і тими подіями, які відбувались в

Росії та на українських землях під владою Російської імперії, а саме відміною кріпосного права та реформами, які проводились.

„Сполучені Штати довго залишалися виключно американським Союзом, інтереси, якого не співпадали з інтересами Європи. Та часи змінились”[11]. З самого початку громадянської війни стало очевидним, що Англія та Франція виступали в підтримку бунтівних рабовласників, так як ці держави були зацікавлені в ослабленні свого заокеанського конкурента. Певну роль грали і ті обставини, що в рабовласницьких штатах знаходилась сировинна база текстильної промисловості Англії та Франції. Та в ході війни їх позиції постійно змінювались.

13 травня 1861 р. в Англії була опублікована „Королівська прокламація про нейтралітет”. „Англія утримується від втручання в американську суперечку, так як влада настроєна зберегти в цій справі нейтралітет.”[12] Проголошуючи нейтралітет, Англія одночасно визнавала Південь воюючою стороною. Це був перший крок на шляху до повного визнання Конфедерації. Ця прокламація була лицемірною, так як з самого початку громадянської війни Англія почала здійснювати інтервенцію проти Півночі, надаючи велику військову та фінансову допомогу Півдню [13, 91]. Трохи згодом: „В англійських дипломатичних кругах поговорюють про проект посередництва в справі Північно-американської суперечки зі сторони Англії, при участі Тюльєрійського кабінету” [14]. Щодо англійського суспільства, то: „Суспільна думка Англії не висловлювалась стосовно питання США” [15].

На початку червня 1861 р. позиція Англії і Франції стають все більш ворожими: „Стосовно американського питання лорд Джон Россель об’явив, що інструкції, які надані англійському адміралу, командуючому американською ескадрою в американських водах, наказують йому бути готовим до всякого роду випадкам і, що йому висилають значне підкріплення. Французька влада зробила подібні ж розпорядження. Лорд Россель доповів, що Англія не допустить в свої порти ні американських капперів, ні американських воєнних кораблів, які будуть конвоювати морські призи. Франція прийме подібні ж рішення. Англійська ескадра буде посилена біля берегів Америки 8 кораблями. Франція прийме такі ж міри для посилення своїх сил в американських водах”[16]. Позиція Франції з першого дня співпадала з позицією англійського уряду, так як ці країни спільно взяли курс на підтримку Півдня і шукали слушного часу для втручання [17, 498]. Згодом: „Англія відправила в Америку три піхотних полки з артилерією для охорони Британських володінь проти будь-яких намагань порушити нейтралітет”[18].

Весною 1861 р. Іспанія, яку підбурювала Англія, окупувала республіку Сан-Домінго, чим проявила відверту демонстрацію, направлену проти США. „Одеський вісник” в звязку з цим писав: „Президент Лінкольн об’явить війну кожній європейській державі, яка вмішається в американські справи, і попереджує Іспанію, що вона дуже ризикує, приймаючи в свої володіння Сан-Домінго”[19]. Та за історією

Сполучених Штатів Америки президент порахував за потрібне обійти замовчуванням ці факти, щоб не дати суспільству привід для неспокою [20, 447]. „Слідом за Англією і Францією і Іспанія об’явила повний нейтралітет в американській суперечці”[21]. Позиція Росії щодо громадянської війни в США на цей період не була прокоментована кореспондентами „Одеського вісника”, та ними були висловлені власні відзиви: „В Європі, де панують ідеї централізації ймовірно схильні визнавати Північну Америку, яка складається з провінцій, які не дивлячись на їх назву „штати”, цілком ніби підвладні центральному уряду. Положення США, як воно встановлено конституцією і те положення, в якому вони далеко не схожі. Тому, коли слово „обурення” застосовують до заходу, задуманого штатами Південної конфедерації, то помиляються і відклоняються від істини. Ми зовсім не маємо наміру виправдовувати ті воєнні починання, приклад, яких подала Південна Кароліна. Ми жалкуємо і оплакуємо цю спробу до розриву. Ми тривожно дивимось на образу, яку нанесли конституції Сполучених Штатів, конституції, яка представляє один із самих найвеличніших пам’ятників, які тільки створював людський розум. Південні штати заслуговують голосного засудження за їх відокремлення від півночі. Рабство, яке вони намагаються захищати підлягає засудженню в очах кожного філософа і християнина; це язва цивілізації. Отже, для союзницького уряду перемога, початок нерозв’язних проблем, якщо тільки сепаратисти не згодяться самі вернутися в Союз, але в цьому то суджені і існує привід для сумнівів” [22]. Одесити обурені: „В цій країні, яку всі звикли вважати країною свободи, захоплюють тепер і забороняють журнали, безпідставно саджають в тюрми, а натовп обкрадає контори газет і ображає письменників самим низьким способом” [23]. Вісті від 21 вересня 1861 р. сповіщають: „Російська нота радить мир і висловлюється на користь Союзу та посилає знак дружнього відношення Росії до Америки” [24]. Тож єдиною великою державою, яка з самого початку зайняла доброзичливу позицію по відношенню до федерального уряду, була Росія. Це й не дивно, так, як позиція уряду Росії була зацікавлена в збереженні єдиних і сильних Сполучених Штатів, на противагу Англії і Франції, з якими у Росії були гострі економічні і політичні протиріччя. В той же час і президент США А. Лінкольн був зацікавлений в збереженні дружніх відносин з Російською імперією [25, 70]. Найважливішим дипломатичним актом, який визначив відношення Росії до громадянської війни в США, була депеша російського міністра іноземних справ Горчакова, направлена Стекло в червні 1861 р.: „Князь Горчаков висловлює співчуття його Імператорської Величності щодо розриву американських штатів і вважає, що війна не може ні продовжуватись, ні привести до роздробленості Союзу. Рано чи пізно згода настане і Американські Штати покажуть приклад великої політичної розсудливості і досягне згоди раніше пролиття крові. Союзницький уряд Сполучених Штатів може розраховувати на саме щире співчуття

російського уряду на протязі всього часу кризи. Г. Стюарт відповів на депешу короткою нотою, яка свідчить про глибоку вдячність американського уряду” [26].

Американська міжусобна війна вплинула і на збій в промисловості європейських країн: „Із Англії пишуть, що деякі купці і капіталісти, налякані тією залежністю, в яку поставлена Англія від революційних подій в Америці, по відношенню до завозу хлопку і бумаги” [27]. „Ходить слух, що нібито Франція вмовляє Англію відправити, разом з нею, енергетичну ноту американському уряду з закликом не паралізувати більше торгівлю миру, і пропонує спільне посередництво для примирення обох воюючих сторін.”[28]

Відносини між США і Англією різко загострились в листопаді 1861 р. в зв'язку зі справою пароплава „Трент”. В Англії піднялась компанія проти дій федерального уряду. Реакційна преса вимагали об'явити США війну: „Англічани були дуже обурені. По справедливості потрібно помститися накладенням заборони на всі американські кораблі, які знаходяться в англійських портах і винищенням їх слабкого флоту” [29]. „Англійський народ вимагає, щоб Америці не йшли ні на які поступки, і бажає перемін в дипломатичному стані Англії” [30].

Росія, в цій справі з Англією вітала позицію А. Лінкольна і висловила так: „Існує звичайно привід вважати, що це не приведе до відкриття військових дій між Північними Штатами і Англією. Північні Штати не мають ніякого інтересу вступати в війну з Англією, а тому можна припустити, що вони зроблять все, щоб не допустити її. Англії теж немає сенсу розпочинати війну” [31].

Щодо Канади, то: „Коли розпочалась американська війна, погляд Канади гаряче виразився в сторону Північного уряду, але жорстокі нападки, направлені деякою частиною преси в Нью-Йорці проти Англії змінили це перше враження, і тепер канадські симпатії склонились вже на сторону Південних Штатів” [32].

Франція вирішила не втручатись в цю справу: „Франція намірена зберегти в цій боротьбі нейтралітет” [33], хоча „Трент” в Франції викликав крайнє здивування.”

З матеріалів „Одеського вісника” видно, що вже в період розгортання громадянської війни, Сполучені Штати Америки займали далеко не другорядне місце в подіях, які відбувались в світі та за якими слідували українські читачі. Інтерес був не випадковим, оскільки на початку 60-х рр. XIX ст. як в США, так і в Російській імперії склалась революційна ситуація. Зі статей, які подавались в газеті читач міг не просто слідувати за розвитком подій, а й ближче пізнати Америку, як країну взагалі: її систему влади, економічне та політичне становище, географічне положення, розташування штатів, чим вони відрізняються, характер суспільства, нрави народу і багато іншого.

Література

1. **Гребцова И.С.** Периодическая печать в общественном развитии Южного степного региона Российской империи (Вторая треть XIX в.). – Одесса, 2002.
2. **Одесский вестник.** – 1861–1865.
3. **Одесский вестник.** – 3 января 1861.
4. **Одесский вестник.** – 19 января 1861.
5. **Одесский вестник.** – 25 января 1861.
6. **Одесский вестник.** – 7 февраля 1861.
7. **Одесский вестник.** – 11 февраля 1861.
8. **Одесский вестник.** – 8 августа 1861.
9. **Одесский вестник.** – 8 февраля 1862.
10. **Одесский вестник.** – 3 мая 1862.
11. **Одесский вестник.** – 10 января 1861.
12. **Одесский вестник.** – 13 мая 1861.
13. **Иванов Р.Ф.** Гражданская война в США (1861–1865). – М., 1960.
14. **Одесский вестник.** – 27 мая 1861.
15. **Одесский вестник.** – 23 мая 1861.
16. **Одесский вестник.** – 3 июня 1861.
17. **Новая история стран Европы и Америки / А.В. Адо, В.С. Бондарчук.** – М., 1986.
18. **Одесский вестник.** – 10 июня 1861.
19. **Одесский вестник.** – 6 июня 1861.
20. **История США // Ред. Н.Н. Болховитинов.** – М., 1983. – Т.1. – С.447.
21. **Одесский вестник.** – 20 июня 1861.
22. **Одесский вестник.** – 6 июля 1861.
23. **Одесский вестник.** – 7 сентября 1861.
24. **Одесский вестник.** – 21 сентября 1861.
25. **Иванов Р.Ф.** Дипломатия Авраама Линкольна. – М., 1987.
26. **Одесский вестник.** – 26 сентября 1861.
27. **Одесский вестник.** – 10 октября 1861.
28. **Одесский вестник.** – 9 ноября 1861.
29. **Одесский вестник.** – 2 декабря 1861.
30. **Одесский вестник.** – 9 декабря 1861.
31. **Одесский вестник.** – 5 декабря 1861.
32. **Одесский вестник.** – 14 декабря 1861.
33. **Одесский вестник.** – 21 декабря 1861.

This article is about the Civil War in the USA 1861–1865, illustrated by the „Odessa News”. It is showed the opinion of the Russian Empire to than events and to the position of European states in War.

УДК 94(477)

С. С. Троян

НІМЕЦЬКІ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ 50–70-Х РОКІВ ХІХ СТ

Тривалий процес об'єднання німецьких земель завершився у другій половині ХІХ ст. На міжнародній арені постала і дуже швидко набрала міць кайзерівська Німеччина. Помітну роль у концептуальному становленні її зовнішньополітичних і колоніальних ідей відіграли учені та публіцисти. На цей час припадає початок діяльності багатьох відомих представників німецької науки, які виклали власні погляди на перспективи зовнішньої та колоніальної політики Німецької держави. Серед них особливо виокремлюється неординарні постаті відомого історика Генріха фон Трейчке, сходознавця Пауля фон Лагарда-

Беттіхера, публіциста А.Шумана, які обґрунтували низку важливих для тогочасного німецького суспільства положень стосовно зовнішньої політики. Їх ідеї в умовах пошуку та становлення пріоритетів на міжнародній арені для кайзерівської Німеччини набули особливого звучання, стали актуальними в середовищі молодого німецької буржуазії, а також всіх, хто вважав, що майбутня німецька велич має базуватися на континентальній (європейській) і заморській (колоніальній) могутності.

Окремі аспекти даної проблематики досліджувалися представниками зарубіжної та вітчизняної історичної науки. Насамперед слід відзначити низку праць відомих російських істориків А.Єрусалимського, Ф.Ротштейна, Б.Туполева, які, щоправда, основну увагу приділили періоду після 1871 року і тільки епізодично зверталися до концептуального оформлення зовнішньополітичного та колоніального курсу майбутньої кайзерівської Німеччини представниками німецьких наукових і публіцистичних кіл. До того ж автор вважає за доречне, зокрема в контексті розширення своїх попередніх наукових розвідок [3], розглянути поставлену проблему через призму не тільки історичних, але й політологічних підходів, аналізу впливу політичних ідей і поглядів на формування зовнішньої та колоніальної політики кайзерівської Німеччини.

Звідси, основна мета пропонованої наукової статті полягає в змістовному аналізі головних ідей і положень праць відомих німецьких науковців і публіцистів середини та другої половини XIX століття, зокрема Г.Трейчке, А.Шумана, П.Лагарда, та їх безпосереднього впливу на концептуальне оформлення зовнішньополітичної доктрини кайзерівської Німеччини.

Помітну роль у концептуальному обґрунтуванні зовнішньополітичного курсу Німеччини в середині та другій половині XIX ст. відіграв відомий історик і публіцист Г. фон Трейчке. За підтримку політики Бісмарка він одержав цілком заслужену кличку “пророк третього рейху”. Його заклики од національного об’єднання Німеччини, боротьба з феодалізмом, сепаратистами і юнкерством відіграли на початку діяльності прогресивну роль. Але в умовах формування буржуазно-націоналістичних концепцій у ході боротьби з об’єднання Німеччини “зверху”, під главенством Пруссії, Трейчке також успішно віродив і використав традиції старої феодальної політики "Дранг нах Остен", доповнивши їх ідеями заокеанської колоніальної експансії. При цьому він відкрито спирався на принцип буржуазної партійності історичної науки, підкреслюючи, що стоїть на пруських і національно-ліберальних традиціях. Трейчке писав: “З тих пір, як існує світ, у бурхливі періоди його буття історик завжди називався безпартійним тільки в одному випадку, коли він лежав у могилі” [8, 226].

У 1862 р. Трейчке брошуру “Німецька Орденська країна – Пруссія”, яка присвячена історії винищення племені прусів і державі німецьких рицарів, що утворилася на їхніх землях. Про германізацію

литовських і слов'янських народів та злодіяння тевтонських та лівонських рицарів Трейчке писав як “про величезну, переможну справу пізнього середньовіччя, про нестримне устремління німецького духу на північ і на Схід, про грандіозні творіння нашого (німецького – С.Т.) народу, як приборкувача, учителя, вихователя наших сусідів” [9, 3]. Історик підкреслив, що “на тісному просторі” Пруссії, Латвії та Естонії німці використали ефективність обох методів колонізації, які англійці та іспанці з подібним успіхом примінили “на величезних просторах Америки”. Він мав на увазі політику Великобританії стосовно корінного населення у своїх північноамериканських колоніях та колоніальне управління іспанської корони на південно- і центральноамериканських землях. При цьому Трейчке схвально поставився до англійського методу колонізації шляхом винищення індіанців і висловився проти іспанського як такого, що привів у результаті до змішування переможців і переможених.

Німецький історик стверджував, що “при фатальному зіткненні смертельно ворогуючих рас кривава дикість швидкої війни на знищення більш гуманна і менш обурлива, ніж та фальшива м'якість повільності, яка перетворює поневоленних у тваринний стан, а переможців або робить ще жорстокішими, або опускає до тугодумства переможених” [9, 22]. Таким чином, вважаючи себе лібералом, Трейчке не тільки був повністю підготовлений до майбутнього німецького колоніального розбою за англо-американським зразком, але й закладав ідейні основи такого радикального методу колонізації, загарбання і поневолення колоній і проживаючого там тубільного населення.

Говорячи про ідейні постулати Трейчке, слід завжди добре пам'ятати, що він передбачав і орієнтувався на погіршення відносин між Німеччиною і Британською імперією і сам багато сприяв цьому погіршенню своєю активною антианглійською діяльністю. Уже з кінця 60-х – поч. 70-х рр. XIX ст. він гаряче ненавидів Англію і бачив у її особі найбільш упертого противника посилення Німеччини, її небезпечного конкурента на колоніальному і зовнішньополітичному поприщі. На думку Трейчке, на зайняте Великобританією місце великої держави, своєрідної “майстерні світу”, може претендувати лише держава з чисельно більшою і сильнішою сухопутною армією. Він мріяв про “співчутливий європейський конгрес, який проголосить нейтралітет острівної імперії ... і цим дасть королеві морів можливість розпродати на аукціоні її військово-морський флот, який перетворився у непотрібну іграшку” [10, 281].

У відверто антианглійському дусі висловлювався Трейчке у листопаді 1884 р. на сторінках редактованого ним журналу “Пруссіше Ярбюхер” у статті “Перші спроби німецької колоніальної політики”. Він, зокрема, писав: “Англія служить зосередженням варварства у міжнародному праві, тільки завдяки їй одній морська війна і нині носить характер морського розбою. Англійська високомірність і знуцання над

іншими народами такі, що термін “шовінізм” для їх характеристики надзвичайно м’який. Британська імперія повинна загинути” [6, 564 – 565]. Така антианглійська спрямованість і пропаганда пізніше відіграли свою роль у розпалюванні англо-німецького антагонізму, зокрема, загостренні протиріч на півдні Африканського континенту в сер. 90-х рр. XIX ст. На поч. XX ст. цілий комплекс серйозних суперечностей між Британською імперією та Німеччиною привів до розв’язання кровопролитної світової війни 1914-1918 рр.

Можна констатувати, що саме від Трейчке йдуть дві протилежні і, в той же час, взаємодоповнюючі одна одну лінії, властиві німецькій зовнішньополітичній та колоніалістській ідеології. З одного боку – ненависть німецької буржуазії до Великобританії, до її колоніальної могутності, а з іншого – проповідь і практичне використання у заокеанській колоніальній політиці відверто жорстоких і антигуманних методів англійського колоніального розбою. Це особливо рельєфно проявилось у діяльності “піонера” німецьких колоніальних завоювань К.Петерса на території Східної Африки у 80-х рр. XIX ст., політиці німецьких колонізаторів у Південно-Західній Африці проти племен гереро і нама на початку XX ст., участі німецьких військ у придушенні повстання іхетуанів у Китаї.

Зауважимо, що на формування наукового світогляду Трейчке великий вплив справили ідеї “німецької історичної школи” Л. фон Ранке. Позитивний вклад професора Берлінського університету Ранке та його школи в історичну науку полягав в тому, що він почав систематично і цілеспрямовано застосовувати до вивчення джерел критичний метод, намагаючись шляхом точного відтворення фактів показати те, що в дійсності відбувалося. Він вимагав відмовитися від їх інтерпретації та оцінок. Але не можна забувати, що процес історичного пізнання не замикається на джерелах, яким би великим не було їх значення. За допомогою збору фактів, порівняльного аналізу джерел без їх інтерпретації можна отримати хоча і реальне, але все ж одностороннє відтворення дійсності.

Від Ранке також бере початок стара теоретична догма німецької буржуазної історіографії і соціології XIX ст. про примат зовнішньої політики над внутрішньою. Ранке розглядав зовнішньополітичну функцію держави як головну і визначальну. Вона повинна була сприяти утвердженню прусько-німецької держави як реалізації “божественної думки”. Це здавалося можливим тільки внаслідок здійснення відверто експансіоністських прагнень німецького мілітаризму і шовіністично настроєних капіталістичних груп. Звідси бере походження новітня концепція про завоювання Німеччиною панування в Європі, а потім досягнення також світової гегемонії.

Такі позиції поділяли й інші представники німецької історичної науки, вважаючи, що обраний Богом німецький народ знаходиться в центрі Європи, щоб “спокійно насолоджуватися” і керувати всіма

іншими народами Землі. Уже в цій думці, найповніше сформульованій Геффером у 1847 р., була закладена ідея завоювання передових позицій у світі і колоніального підкорення Німеччиною інших народів, її майбутнього світового панування [2, 66]. У першу чергу саме ця ідея дістала своє втілення і дальший розвиток у роботах Трейчке, який до того ж був офіційним історіографом Німецької держави і тим самим справляв безпосередній вплив на формування німецьких зовнішньополітичних доктрин і концепцій.

Вплив на концептуальне оформлення німецьких зовнішньополітичних і колоніальних ідей справили також погляди публіциста А.Шумана. Напередодні і під час франко-пруської війни 1870–1871 рр. він виклав їх у двох брошурах про майбутнє Німеччини. Шуман писав: “І якщо є всі умови, щоб зробити щоб зробити швидше Пруссію світовою державою (Weltreich), – то вона з необхідністю нею і стане” [1, 664]. Він розглядав германізацію Європи як майбутню програму прусської політики, хоча на практиці Пруссія проводила її раніше. Говорячи словами Трейчке, “Пруссія кожен день відсуває німецький прикордонний стовп на одну п’ядь на схід”. Тому кожен день слов’янське населення в Пруссії зменшується, а німецьке прибуває. Шуман зробив висновок, що тільки тоді, коли Пруссія встигне германізувати Європу, стане світовою монархією, коли з Європи зроблять одну державу, навряд чи встановиться “вічний мир”, але війни стануть рідшими, коротшими, будуть менш кривавими і варварськими. Засіб, який зробить війну рідкістю, повинен бути і є сама війна [1, 665].

Шуман розвивав ті ж ідеї, які висловлювали Трейчке, Рошер, Зібель, Бек та інші учені, які формували Німецької імперії у 1871 р. Австрія, за його словами, повинна бути германізована, а Росія може сподіватися на згоду Німеччини не заважати її видам у східному питанні лише при одній умові: щоб вона віддала Німеччині Остзейські провінції і, можливо, частину Польщі. Така точка зору повністю співпадала з переконанням директора статистичного управління Берліна і професора статистики населення Берлінського університету Р.Бека. Він вважав, що захист німцями поляків від російської загрози зводиться до двох моментів:

- 1) витіснення росіян у їх мовні кордони;
- 2) приєднання до Німеччини всієї польської області на таких же умовах, на яких приєднана Познань [4, 102].

У 1870 р. в Бранденбурзі вийшла маленька, але дуже цікава брошура “Європа у світлі минулого, теперішнього і майбутнього. Політичний огляд і заклик-нагадування прусського консерватора”. Там у наївній формі були викладені політичні погляди бранденбурзького службовця-дворянина, його симпатій та антипатій. Звертаючись до всіх держав і народів Європи, автор патетично вигукував: “Росія – країна соболів і діамантів, ти не європейська земля! ... Тобі не вдалося вступити у володіння Турцією. Франція і Англія, за допомогою зради Австрії,

змушили тебе покинути горді твої плани. Але часи помсти придуть і для тебе! Австрія – держава, яка не має ніякої життєздатності. На століття знищена, як німецька держава, слов'янською вона бути не може. Що ж відповідає природі, як не те, щоб німецькі землі повернулися до їх племені, а останні дісталися Росії? І північна частина Турції, і чорне море належать тобі, Росія! Але південна ні. І Балтійське море тобі не належить! Твої німецькі провінції стогнуть під батоном. Обрусити їх ти не можеш, тому що ніяка німецька земля не втрачає свого старогерманського типу, – а тому віддай нам німецьких дітей!” [1, 657–658]. Фактично перед нами не що інше, як зразок поділу Європи між Росією та Німеччиною, включення до складу останньої обширних європейських територій. При цьому автор пропонував посадити на трон у Польщі, Угорщині і Трансільванії румунського короля Карла з династії Гогенцоллернів і “з’єднати корону Польщі і голову Гогенцоллерна”. Книга закінчується словами: “Пруссія – ти серце Європи, ти будеш панувати в Європі і цвісти під Гогенцоллернами, як сильна християнсько-монархічна держава на славу Богів!” [1, 658].

Проблеми німецької континентальної і заокеанської політики займали важливе місце у поглядах орієнталістів Л.Росса і П.Лагарда. Вони відіграли помітну роль у німецькій колоніальній пропаганді середини XIX ст. У 1850 р. була опублікована книга відомого археолога і знавця класичної філології Росса “Мала Азія і Німеччина” з рядом статей автора, у яких він пропонував направити німецьку еміграцію в південно-західну частину Малої Азії [7]. Учений-орієнталіст доводив, що тут у майбутньому німецькі колоністи могли б з успіхом займатися різними видами господарської діяльності, не втрачаючи при цьому зв’язків з батьківщиною. У перспективі Німеччину з цією територією з’єднують торгові шляхи, які сприятимуть подальшій німецькій колонізації. Водночас Росс дотримувався думки, що це для Німеччини набагато вигідніше, ніж колонізаційні підприємства в Америці і на островах Тихого океану.

Німецьке проникнення на Схід і в заокеанські землі займало важливе місце у поглядах професора теології і сходознавця П.Лагарда-Беттіхера, якого пангерманці вважали своїм духовним батьком. У 1853 р. він проголосив плани германізації обширних слов'янських територій основою німецького панування. На думку Лагарда, Австрія була нежиттєздатна уже в силу своєї багатонаціональності. Він писав: “Людині дана лише певна міра духовних сил. Якщо вона змушена втрачати ці сили на вивчення численних мов Австро-Угорщини, то вона уже не здатна ні на що більш суттєве. Вона здатна на шести мовах замовити собі шніцель і пиво, але вона не в змозі творити історію” [5, 112]. Австрійці, стверджував Лагард, можуть врятуватися від слов'яно-угорського засилля тільки об’єднанням з Німеччиною, тоді як для останньої, у свою чергу, порятунок від “робітничого питання”, від пауперизму та інших внутрішніх незгод полягає у колонізації сусідніх

територій. Тобто, інтереси обох країн диктують їм необхідність об'єднання (мова йшла практично про те, що пізніше отримало назву “аншлюсу Австрії”). “Для Австрії, – писав Лагард, – не існує ніякого іншого призначення, крім як стати колоніальною державою Німеччини... При цьому Австрія повинна перетворитися у форпост германізму і служити авангардом для боротьби німецької Європи з Росією” [5, 110–111]. Ця колонізація дасть можливість проявитися “кращим рисам німецького характеру. Здійснювати її важко, але необхідно, якщо Німецька імперія хоче продовжити своє існування” [5, 109].

Лагард радив німецькому уряду добиватися злиття обох імперій у формі підписання між ними вічного оборонного та наступального союзу і домовленості, що у випадку припинення лінії Гогенцоллернів або Габсбургів династія, яка залишиться, стане на чолі всієї об'єднаної імперії. При цьому австрійський імператор мав дати зобов'язання негайно позбавити всіх своїх підданих “ненімецької національності” всяких “політичних і комунальних прав” у німецьких частинах дуалістичної монархії. Відносно євреїв Лагард передбачав поголовне їх вигнання у Палестину чи ще куди-небудь. Подальше завдання об'єднаної імперії Лагард вбачав не тільки у захопленні всіх балканських країн, але й у поширенні її панування на Малу Азію [5, 391, 411].

Поряд з цим Лагард активно підтримував колоніальні загарбання за океаном, стверджуючи, що німці взагалі володіють виключним колонізаційним талантом, якого, на його думку, цілком позбавлені французи, іспанці, італійці та багато інших народів. В особі Вермана, Людеріца, О'свальда і подібних їм “колоніальних діячів” Лагард бачив “кращих представників німецького народу, народжених керувати, істинних князів з більш королівським способом мислення, ніж у багатьох представників титулованої знаті, яка потонула у світських розвагах” [5, 361].

У цілому, Лагард проповідував створення такої Німеччини “від Емса до гирла Дунаю, від Мемеля до Трієста, від Меца приблизно до лінії р. Буг”, яка була б здатна у будь-який час і без особливого напруження силами своєї постійної армії розбити як Францію, так і Росію, взяті окремо, а при умові мобілізації запасу першої черги – розгромити обидві ці держави, взяті разом, в умовах війни на два фронти. Він вважав створену в 1871 р. Німецьку імперію тільки проміжним етапом між Північно-Німецьким союзом і майбутньою Великою Німеччиною в окреслених вище кордонах і доповненою значними колоніальними володіннями.

Таким чином, напередодні та після завершення довгого історичного процесу об'єднання німецьких земель в одну державу представники наукових кіл і публіцисти відігравали важливу роль у становленні зовнішньополітичних концепцій і формуванні світоглядних позицій німців. Учені дотримувалися думки, що діяльність на міжнародній арені виступає визначальною складовою зміцнення позицій

Німеччини. Учені та публіцисти закликали політиків не боятися можливих конкурентів на цьому поприщі, перш за все, Великобританії. Тим самим Трейчке, інші історики та орієнталісти сприяли формуванню антибританської спрямованості імперської германської ідеології. Разом з тим, завдяки їх науковій і пропагандистській діяльності ця ідеологія набула яскраво вираженого наступального і навіть войовничого характеру. Вона базувалася на ідейно-теоретичному положенні про те, що німецький народ своєю багатовіковою “героїчною” історією заслужив право зайняти “місце під сонцем”, і ніхто йому не може в цьому перешкодити. Дуже швидко такі ідеї та заклики отримали практичне втілення у політиці кайзерівської Німеччини на міжнародній арені.

Джерела та література

1. **Драгоманов М.П.** Восточная политика Германии и обрусение // Вестник Европы. – 1872. – №2. 2. **Славяно-германские** исследования: Сб. статей. – М., 1963. 3. **Троян С.С.** Зовнішньополітична концепція Константіна Франца // Вісник Львівського університету. – Серія міжнародні відносини. – Вип. 6. – Львів, 2001. 4. **Boeckh R.** Der deutschen Volkssahi und Sprachgebiet in den europaischen Staaten. – В., 1869. 5. **Lagard P.** Deutsche Schriften. – Gottingen, 1892. 6. **Preussische** Jahrbucher. – В., 1884. – Bd.54. 7. **Ross L.** Kleinasien und Deutschland. Reisebriefe und Aufsätze mit Bezugnahme auf die Möglichkeit Deutscher Niederlassungen in Kleinasien. – Halle, 1850. 8. **Schiemann Th.** Heinrich von Treitschke. Lehr – und Wanderjahre. – Munchen, 1896. 9. **Treitschke H.** Historische und politische Aufsätze: In 3 Bde. Lpz., 1913. – Bd.2. 10. **Treitschke H.** Zehn Jahre deutsche Kampfe. – В., 1913.

The main ideas of works of outstanding German scientists and publicists of the middle and end of the XIX century, in particular, G. Treitschke, A. Schuman, P.Lagard, have been analyzed in the article on the basis of comparative approach. There has been also analyzed their influence on conceptual appearance of Kaiser Germany foreign policy doctrine. It has been determined, that German scientists and publicists not only spoke in support of active wide-area German continental and transoceanic policy, but also called on not being afraid of possible competitors on this arena, first of all, Great Britain.

Р. Г. Харьковский

ПОЛИТИКА ФРАНЦИИ В ОТНОШЕНИИ ЕГИПТА, 1801–1831 ГГ.

Исследование истории международных отношений на Ближнем и Среднем Востоке в настоящее время приобретает особую актуальность, в связи с очередным обострением Ближневосточного вопроса и ситуации вокруг Ирака и Ирана. Облегчить процесс решения ближневосточных проблем, на наш взгляд, может тщательное изучение опыта решения подобных проблем в прошлом. Вопросы, связанные с изучением истории стран Большого Ближнего Востока в первой половине XIX в., привлекали внимание таких отечественных и зарубежных исследователей как: К.М.Базили, Н.Н. Муравьев, В.Н.Виноградов, В.П. Георгиев, Н.А.Дулина, Т.В.Еремеева, О.И.Жигалина, А.Д.Новичев, А.Дебидур, Ш.А Жюльен, Е.Лавис, А.Рамбо, М.С. Андерсон, Ч.Вебстер, Ф. Бейли, Дж. Морриот, Ф.Мозели, В.Пюрьи, Ф.Родки, М.Сабри и др..[1] В то же время, политика Франции в этом регионе является темой малоисследованной. Данная статья представляет собой попытку рассмотреть политику французских правящих кругов в отношении Египта в 1801–1831 гг..

2 сентября 1801 г. генерал Мену подписал акт о капитуляции французского экспедиционного корпуса в Египте. В Лондоне это событие было воспринято, как очередная серьёзная победа в колониальной борьбе с Францией. Казалось, что ничто не мешает британским войскам надолго занять долину Нила.

Однако, если к середине 1801 г. на Ближнем Востоке ситуация для Франции в целом складывалась неблагоприятно, в Европе дела обстояли совсем иначе. После блестящих побед Суворова в Италии между российским и австрийским дворами возникли серьёзные разногласия относительно дальнейшей судьбы освобождённых от французов территорий. Российский император Павел I [1754–1801] желал восстановить ранее существовавшие здесь итальянские монархии. В Вене же стремились к установлению своего "протектората" над Северной Италией. Такая позиция венского двора, предполагавшая расширение австрийского влияния на территорию Италии, в корне не устраивала Петербург, что вынудило Россию в 1800 г. выйти из войны [2, 94].

В то же время резко ухудшились и англо-русские отношения. Внешним поводом к конфликту послужил захват английским флотом острова Мальты. Этот важный стратегический пункт на Средиземном море принадлежал Мальтийскому рыцарскому ордену, покровителем которого являлся Павел I. Оккупация Мальты означала усиление

английского влияния в Турции и на Средиземном море, что также противоречило внешнеполитической доктрине Петербурга.

Наполеон Бонапарт, к тому времени ставший первым консулом Франции (25 декабря 1799 г. – Р.Х.), умело использовал противоречия в рядах второй коалиции в своих интересах. Собрав новую армию, он летом 1800 г. в двух крупных сражениях практически уничтожил австрийскую армию. Оставшись без поддержки России, Австрия была вынуждена выйти из коалиции и согласиться на заключение 9 февраля 1801 г. Люневильского мирного договора [3, 335].

Незадолго до этого между Павлом I и Наполеоном завязались переговоры о союзе против Англии. Предполагавшееся соглашение открывало перед обеими странами широкие перспективы. В Петербурге и Париже обсуждали проект раздела Османской империи между Россией, Францией и Австрией, а также установления совместного франко-русского влияния в Центральной Европе и Южной Италии. Переговоры шли очень успешно, подтверждением чему может служить тот факт, что российский монарх решил даже отправить четыре эшелона войска донского под командованием М.И.Платова (1751–1818) в Индию, чтобы нанести удар по английским позициям на Востоке [2, 107]. Но этим планам не суждено было осуществиться. 23 марта 1801 г. в Петербурге, произошёл дворцовый переворот, стоившего жизни Павлу I [4, т.1, 462]. Вступивший на престол Александр I (1777–1825), 8-10 октября 1801 г. подписал с Наполеоном мирный договор и секретную конвенцию, в которой подтверждался принцип совместного влияния России и Франции в делах Центральной Европы и Южной Италии [5, 82].

Одновременно российский император возобновил дипломатические и экономические отношения с Англией, однако, учитывая успехи английского оружия в Египте и опасаясь усиления британского влияния в Турции и Восточном Средиземноморье, потребовал от министерства Аддингтона-Гоксбери вывода английских войск с Мальты и из Египта. Британский парламент вынужден был согласиться с этим условием Петербурга. К этому времени Англия, лишившись всех своих союзников на континенте, осталась в войне с Францией один на один.

Оставшись без союзников и испытывая серьёзные внутренние трудности, Англия была вынуждена искать мира с Наполеоном. В стране назревало недовольство затянувшейся войной, которая мешала нормальному развитию экономики, что нашло своё выражение в смене "воинственного" кабинета Вильяма Питта на "миролюбивое" правительство Аддингтона-Гоксбери [6, 226]. Наполеон, со своей стороны, также осознавал необходимость обеспечить для Франции хотя бы кратковременную передышку в затянувшейся борьбе.

Соглашение о прекращении военных действий было подписано в Лондоне 1 октября 1801 г., а 25–27 марта 1802 г. в г.Амьене был заключён мирный договор между Англией с одной стороны, и Францией

и её союзниками – Испанией и Батавской республикой – с другой [7, 128].

Согласно этому договору Англия признавала все сделанные Францией после 1792 г. приобретения. Кроме того, "владычица морей" возвращала Франции и её союзникам все захваченные ею в годы войны колонии за исключением Тринидада и Цейлона. Она признавала "Республику семи островов", а также обязывалась эвакуировать Мальту и вернуть Египет Турции. Франция, со своей стороны, обязывалась вывести войска из Неаполя и Рима, а также "отказывалась" от притязаний на Египет [4, т.1, с.462-463].

После заключения этого мира представитель британского правительства в Амьене лорд Корнуэльс с разочарованием заявил австрийскому послу: "Мы совершенно бессильны сделать что-либо в настоящее время на континенте" [Цит. по: 4, т.1, 462-463]. Эти слова старого дипломата говорят о том, что уже в момент подписания Амьенского мира, по крайней мере одна из сторон не была удовлетворена его условиями и не верила в его продолжительность. Судя по всему, Наполеон также не верил в долговечность мира, поскольку усматривал в экономическом могуществе Англии основную угрозу для процветания Франции [8, 98].

В сложившейся ситуации обе стороны не спешили выполнять свои договорные обязательства. Франция усилила своё влияние в Южной Италии, по воле первого консула Швейцария была превращена в Гельветическую "дочернюю" республику, а ряд южно-германских городов лишь формально сохранял свою самостоятельность [4, т.1, 463–464]. В свою очередь, в Лондоне не спешили принимать решение о выводе войск с Мальты – важного стратегического пункта для господства в Восточном Средиземноморье.

Несмотря на показное стремление правящих кругов Англии и Франции к устранению причин для конфронтации, конфликт назревал. Поводом к полному разрыву и возобновлению военных действий между двумя странами послужило направление Бонапартом в Египет в сентябре 1802 г. миссии полковника Себастиани, основными задачами которого было восстановление экономических и политических связей, прерванных после эвакуации французского экспедиционного корпуса, разведка английских позиций на Ближнем Востоке, а также подготовка фундамента для нового вторжения французов в Египет [9, 235]. Спустя три месяца после отправки этой миссии в "Монитере" появился официальный отчёт о "коммерческой" экспедиции полковника Себастиани, который не оставлял сомнения в отношении истинных целей этого предприятия [10, 58].

Расчет Наполеона в этой ситуации заключался в том, что информация о подготовке Францией похода в Египет, по его мнению, должна была сильно встревожить английское правительство и побудить его, во избежание войны, выполнить условия Амьенского мирного

договора и оставить Мальту, которая была столь необходима Франции в качестве базы для будущего вторжения на Восток [2, 128]. Разумеется, в Лондоне были сильно встревожены этими шагами французского диктатора и хорошо понимали, зачем французскому консулу на самом деле была нужна Мальта. В связи с этим отношения между Англией и Францией быстро обострились. Все попытки сохранить мир оказались безрезультатными. "Мальта или война" – такое условие открыто поставил Бонапарт в беседе с британским послом Уитвортом 13 марта 1803 г. [Цит. по: 11, 377–378]. Англичане, понимая, что война неизбежна и что её начало – только лишь вопрос времени, отказались эвакуировать свой военный континент с Мальты, полагая, что если схватки всё равно не миновать, то нужно к её началу иметь в своих руках как можно больше "козырных карт", одной из которых являлась Мальта.

Попытка Александра I примирить спорящие стороны не принесла результатов. 13 мая 1803 г. Англия разорвала дипломатические отношения с Францией, а 22 мая между двумя странами возобновились военные действия [12, 271].

Главной задачей, поставленной первым консулом в этой войне, являлась полная победа над Британией. Направляя все усилия Франции на разрешение этой задачи, Бонапарт понимал, что одержать победу над Англией можно лишь двумя способами: либо посредством проведения удачной военной операции на Британских островах, или же сокрушив основы экономического могущества Соединенного королевства путём уничтожения английского влияния на Ближнем Востоке и в Индии [13, 114].

Для достижения поставленной цели Наполеон решил использовать оба эти способа. В то время как в Булони происходила концентрация войск для последующего вторжения на Британские острова, в Левант была направлена уже упоминавшаяся миссия Франсуа Себастиани.

Необходимо отметить, что в данный период на Ближнем Востоке у Франции появился еще один противник, не менее опасный, чем англичане, – Россия. С воцарением на престоле Александра I франко-российские отношения претерпели существенные изменения. Новый российский монарх, в отличие от своего отца, в качестве основного союзника России рассматривал не Францию, а Англию. В неудавшейся египетской экспедиции и усилении французского влияния в Восточном Средиземноморье молодой российский царь усматривал прямую угрозу южным рубежам России. Именно поэтому, когда Наполеон добивался от турецкого правительства пропуска военных судов в Чёрное море, мотивируя это необходимостью защиты торгового судоходства от пиратов, министр иностранных дел России А.Р.Воронцов (1741–1805) направил посланнику в Стамбуле А.Я.Италинскому инструкцию о необходимости настаивать перед Портой на запрещении предоставления данного права Франции: "... не сходствовало бы и с нашими интересами

чтоб какой-либо военный флот кроме нашего и турецкого, появиться мог на Чёрном море... Чёрное море иначе почитать не должно как озером или морем запретным, в которое и входу другого нет, как через канал, и владения коего принадлежит только тем державам, кои берегами своими оное окружают" [Цит. по: 14, 96].

В результате нажима русского посла султанское правительство отклонило прошение Франции по данному вопросу. Несмотря на это, в Париже не оставляли мысли об установлении французского господства в Египте и Восточном Средиземноморье. Так, после коронации Наполеона в 1804 г. чрезвычайным и полномочным послом Франции в Османской империи был назначен Франсуа Себастиани. Этот человек, обладавший незаурядными дипломатическими способностями, сумел не только восстановить союзные отношения между двумя странами, но и добился существенного влияния Парижа на политику Стамбула. Влияние Себастиани усиливалось также и победами французского оружия в Европе. Кульминацией этих побед стал Пресбургский мир, заключённый 1805 г., по условиям которого Франция приобрела территории Хорватии и Далмации, а ее владения стали непосредственно граничить с владениями Порты [15, 217]. Разместив в этих провинциях войска, Наполеон получил возможность, в зависимости от ситуации, либо поддержать Турцию вооруженной силой, либо вторгнуться в её пределы.

Подобные действия французов побудили Селима III специальным эдиктом признать Наполеона императором и присвоить ему титул падишаха. К французскому правителю был направлен чрезвычайный посол с тем, "чтобы выразить в возвышенной манере чувства доверия, преданности и восхищения" [Цит. по: 16, 463]. Ответ Наполеона, переданный через французского посла в Стамбуле, заслуживает упоминания: "Всё, что произойдёт, счастливое или несчастливое с османами, будет счастливым или несчастливым для Франции" [Цит. по: 16, 463]. В этих словах Наполеона достаточно чётко выразилась его позиция в отношении восточного вопроса. Суть ее сводилась к следующему: если бы Османская империя проводила профранцузскую политику и не противодействовала усилению французского влияния на Ближнем и Среднем Востоке, то Бонапарт выступал бы в качестве защитника её интересов и гаранта её целостности (до определенного времени, разумеется); в случае же выступления султана на стороне основных противников Франции – Англии и России – французский император рассматривал его территорию лишь как "разменную монету" в борьбе ведущих европейских держав за господство в Европе и на Востоке.

В Лондоне и Петербурге с тревогой наблюдали за укреплением франко-турецкой дружбы. Послы России и Англии в Стамбуле выступили с протестом против признания султаном Наполеона императором, однако Селим III не изменил своего решения [17, 83]. Осознавая ослабление русского влияния в Стамбуле, Александр I

предложил Порте проект наступательно-оборонительного союза, а также выступил с требованием признать его покровителем и защитником всего православного населения Османской империи с правом вмешательства от имени царя, предоставленного российскому послу. Это требование российского монарха сильно уязвило гордость мусульман и подтолкнуло султана, по наущению французского посла, к изгнанию из Валахии и Молдавии двух пророссийски настроенных господарей-фанариотов [16, 263].

Подобная бесцеремонность Порты, давно уже не проявлявшей такой дерзости по отношению к великим державам, вызвала сильный резонанс в Петербурге и Лондоне. В результате, русские войска без предварительного объявления войны захватили территорию Молдавии и Валахии, продвинулись до Бухареста и были готовы переправиться через Дунай [18, 183]. Порте ничего не оставалось, как начать ответные военные действия. В этой русско-турецкой войне, развязанной усилиями Себастиани, Англия выступила на стороне России.

Как следствие, в 1807 г. в Мраморном море появился британский флот, под командованием адмирала Декуорта. Турции был объявлен ультиматум, причем англичане требовали сдачи турецкого флота и в случае невыполнения этого требования угрожали уничтожить его и подвергнуть обстрелу Стамбул. Адмирал Декуорт был готов осуществить свои угрозы. Но султанское правительство, пойдя на дипломатическую хитрость, втянуло его и английского посла в десятидневные переговоры, что дало туркам время с помощью Себастиани и отряда французских инженеров установить на укреплениях Стамбула артиллерийские орудия и усилить оборону столицы. Порте также удалось отвести свой флот на безопасное расстояние, а французские военные инженеры восстановили оборонительные сооружения в Дарданеллах [13, 214].

В конечном итоге английская эскадра вынуждена была отправиться в обратный путь через Дарданеллы. Однако на этот раз проход через пролив не был для адмирала Декуорта удачным – Благодаря работе французских инженеров, туркам удалось обстрелять британскую флотилию и потопить два корабля. Этот успех окончательно убедил султана в нерушимости наполеоновской поддержки, и он ввёл в действие почти полутысячный отряд французских артиллеристов для защиты проливов, тем самым открыто скрепив свой союз с Францией [15, 269].

В Тюильри праздновали победу – благодаря усилиям Себастиани, подкрепленным победами Наполеона в Европе, французское влияние в Стамбуле значительно возросло. Кроме того, усилиями французского посла, был спровоцировано развязывание новой русско-турецкой войны. Инициирование этого конфликта являлось серьезным успехом наполеоновской дипломатии, поскольку, с одной стороны вынуждало Россию вести борьбу на два фронта, тем самым ослабляя её силы, а с другой, делало Порту зависимой от французской помощи, вынуждая

султана придерживаться политической линии Парижа. Однако наиболее важным достижением французской дипломатии было то, что французы, по сути, стали контролировать проход через Дарданеллы, препятствуя оказанию англичанами силового воздействия на Стамбул.

Дипломатические успехи Франции породили в Лондоне опасения относительно возможного повторения египетской экспедиции, которая теперь могла быть проведена при гораздо более благоприятных условиях. С целью создания основательного оборонительного плацдарма для отпора возможному вторжению французских войск, британское правительство направило в Египет военный контингент под командованием генерала Фрейзера [19, 37]. Однако при попытке оккупации Александрии и некоторых других важных стратегических пунктов Фрейзер столкнулся с новым пашой Египта – Мухаммедом Али (1769-1849) пятитысячный албанский отряд которого наголову разбил английский экспедиционный корпус [20, 130].

Отметим, что после этой неудачной попытки англичан закрепиться в Египте, ситуация на Востоке в целом благоприятствовала осуществлению второй попытки французского вторжения в Египет. Так, ещё в 1805 г., разгромив третью коалицию, и получив, согласно условиям Прессбургского мира, контроль над Венецианской областью, Истрией и Далмацией, Наполеон говорил своим приближённым о том, что "ему больше нечего делать в Европе" [Цит. по: 4, т.1, 468–469]. Кроме того, русско-турецкая война и два неудачных предприятия англичан в отношении османских территорий создавали реальные предпосылки для французского вторжения в Египет. Однако на сей раз, учитывая причины провала предыдущей экспедиции, в Париже решили более тщательно подготовиться к этому предприятию. Бонапарт понимал, что не обладая военными базами в Восточном Средиземноморье, об удачном вторжении в на территории Ближнего Востока не могло быть и речи. Не имея возможности изгнать англичан с Мальты, французский император все свои усилия направил на подчинение Ионических островов и бухты Катаро, находившихся в то время под контролем России.

После побед над четвёртой коалицией и заключения Тильзитского мира (25.06.1807) по настоянию французской стороны, между Францией и Россией 9 июля 1807 г. было подписано дополнительное соглашение о выводе русских войск из бухты Катаро и с Ионических островов, поступавших в полную собственность императора Наполеона [4, т.1, 473]. Это соглашение имело чрезвычайно важное значение для Франции, поскольку, с одной стороны давало Наполеону столь необходимые для реализации планов в отношении Египта военно-морские базы в Средиземноморье, а с другой – ослабляло позиции России в этом регионе. В то же время значительно возросла активность парижской дипломатии в Персии, куда незадолго до этого была направлена военная миссия, имевшая целью подготовить почву для французского наступления на Среднем Востоке [4, 470]. 12 октября 1808 г. в Эрфурте

между российским и французским императором была подписана секретная конвенция, в которой оба монарха договаривались о разграничении сфер влияния не только в Европе, но и на Востоке [21, 204-207].

Подобная дипломатическая активность Наполеона явно свидетельствовала о подготовке французского вторжения в Египет и на Ближний Восток. Однако планам императора не суждено было осуществиться. Ещё в Эрфурте, несмотря на все свои усилия, французский монарх не сумел добиться от Александра I четких обещаний поддержки своих планов в отношении, как Европы так и Востока. И хотя эрфуртская встреча внешне прошла в довольно дружественной обстановке и закончилась подписанием союзной конвенции, в действительности же "дружеские" отношения между двумя странами начали охладевать [16, 478]. Опасаясь нового объединения держав против Франции, Наполеон был вынужден отложить восточный поход и сконцентрировать все свои войска в Европе. Дальнейшие события в этом регионе – испанское восстание, борьба с пятой коалицией, война с Россией – не позволили императору осуществить задуманную экспедицию.

После падения империи и реставрации Бурбонов вопрос о покорении Египта более чем на десятилетие отошёл на задний план. Такое изменение позиции Версаля было связано с тем, что в годы реставрации правительство Людовика XVIII (1755–1824) было всецело поглощено решением внутренних проблем. Нестабильное положение в самой Франции не позволяло правительству Людовика XVIII организовывать далёкие и дорогостоящие военные экспедиции. И хотя вопрос о завоевании Египта со времён Наполеона не только не утратил своей важности, но и приобрёл в 20-х г. XIX в. ещё большую актуальность, обусловленную возрастающей зависимостью развивавшейся французской промышленности от источников дешёвого сырья и новых рынков сбыта, Людовик, пришедший к власти благодаря английским субсидиям и русским штыкам, не желал из-за Египта портить отношения ни с Лондоном ни с Петербургом.

После смерти Людовика XVIII и восхождения на французский престол Карла X (1757–1836) внешнеполитическая линия Парижа изменилась. Стабилизировав положение в стране, правительство Карла X взяло курс на сближение с Россией с целью ослабления международного влияния Англии. Глава французского кабинета князь О.Ж.А.Полиньяк (1780–1847) понимал, что для интенсивного экономического развития Франции необходимы колонии. По его мнению, захват новых "заморских территорий" не только позволил бы правительству улучшить экономическую ситуацию в стране, но и поднял бы репутацию Бурбонов среди воинственно настроенной французской буржуазии [22, 55].

Распространение подобных настроений в стране побудило Карла X в конце своего правления осуществить завоевание Алжира. В 1830 г.

французские войска захватили столицу этой страны [23, 18]. Это событие было встречено в Лондоне с тревогой, поскольку англичане очень не желали усиления французских позиций на Средиземном море. К тому же Полиньяк лелеял мечту о франко-русском разделе Турции и захвате Францией Египта, что совершенно противоречило политике статус-кво, основы которой закладывались в этот период Уайтхоллом.

Однако планам Полиньяка не суждено было осуществиться – в июле 1830 г. во Франции произошла революция, в результате которой династию Бурбонов сменила Орлеанская монархия Луи-Филиппа (1773–1850). Новое правительство с первого дня своего существования в значительной степени нуждалось в укреплении своего международного положения и всячески заискивало перед Великобританией, недвусмысленно давая понять о своей готовности пойти на разного рода уступки [23, 11–13].

Неудивительно поэтому, что английский кабинет признал Луи-Филиппа французским монархом. Вместе с тем, это признание стоило Франции существенных уступок в пользу англичан по многим внешнеполитическим вопросам. Так, ради сохранения "сердечного согласия" с Англией Луи-Филипп приостановил завоевание Алжира, а также пошёл на уступки в бельгийском и испанском вопросах [23, 40–117]. Как видим, поддержание "сердечного согласия" между двумя державами было отнюдь не выгодно для Франции, игравшей роль "младшего партнера" и, более того, не исключало острых англо-французских противоречий, особенно в области колониальной политики. Как и ранее, камнем преткновения между Версалем и Вестминстером был Египет.

Французские промышленники и коммерсанты намеревались установить свой контроль над Египтом и были недовольны "умиротворительной" проанглийской политикой кабинета Казимира Перье. Торговая и промышленная буржуазия Франции к этому времени уже пользовалась преобладающим положением в Турции и Египте и не желала его терять.

Не имея в этот период возможности для оккупации Египта, Франция оказывала помощь египетскому паше – Мухаммеду Али, предоставляя ему денежные займы, поставляя оружие и направляя квалифицированные военные кадры [24, 130]. Парижские университеты открывали двери для египетских и турецких студентов, прививая им, наряду со знаниями в гуманитарных и точных науках, любовь ко всему французскому. Оказывая подобную поддержку Мухаммеду Али и инвестируя значительные средства в экономику Египта, Франция рассчитывала подчинить эту страну своему влиянию.

Вскоре политико-экономические связи Франции с Египтом стали настолько тесными, что Версаль влиял уже не только на характер и объём египетского экспорта и импорта, оснащение армии и флота, но и на формирование внешней политики Каира.

Используя, таким образом, вновь приобретенный плацдарм на берегах Нила, французские правящие круги пытались разрешить свои собственные проблемы на Востоке. Так, ещё Карл X в последние годы своего правления пытался использовать армию египетского паши для осуществления похода в Алжир [7, 144]. Руководствуясь собственными же интересами, Франция активно поддерживала Мухаммеда Али в его стремлении утвердить своё влияние на Западном побережье Малой Азии. Переход Сирии, Киликии и Измира под власть сильного и дружественного Кэ д'Орсе правителя давал французам шанс ещё больше распространить своё влияние в Леванте [25, 51].

Разумеется, подобная активность Франции на берегах Нила не могла не вызывать противодействия со стороны Англии, чья восточная политика предусматривала поддержание интегритета Османской империи. Защищая подступы к Индии, англичане оказывали сопротивление всеми возможными способами, значительно ограничивая степень версальских амбиций в отношении Египта. Кроме того, стойкие симпатии египетского правителя к Франции и усиление его власти при поддержке последней, вызывали обоснованные опасения не только в Лондоне, но и в Петербурге. Николай I (1796–1855) полагал, что в случае мятежа Мухаммеда Али, который не замедлит поддержать Франция, центробежные тенденции охватят и другие части Порты, что "вызовет всеобщее недовольство, возродит надежды янычар и подготовит Османской империи роковую катастрофу" [Цит. по: 26, 205]. В Петербурге имели все основания считать, что если Мухаммед Али разрушит Османскую империю, на её обломках он создаст новое государство, политика которого, по большей части, будет формироваться в Париже. В этом случае у России был бы сосед "сильный и победоносный вместо соседа слабого побеждённого", что отнюдь не отвечало интересам этой державы на Востоке. "Завоевание Турции Мухаммедом Али, – говорил министр иностранных дел России К.В.Нессельроде, – могло бы возродить новые силы в этом упдающем царстве и отвлечь внимание и силы наши от дел Европы..." [Цит. по: 27, 2]

Характеризуя в целом политический курс, проводимый Францией в отношении Египта в первой трети XIX ст., можно отменить, что за этот период он претерпел серьёзные изменения. Изменились не только методы "египетской политики", эволюционировавшие от "насильственного подчинения" (экспедиция Наполеона Бонапарта) до "мирного проникновения" (поддержка Карлом X и Луи-Филиппом Мухаммеда Али), но и ее цели. Так, если в начале XIX в. Египет рассматривался Парижем лишь как "средство лишить англичан владений в Индии", то к 30-м гг. XIX в. уже непосредственно сама страна стала привлекать внимание французской дипломатии и финансовой олигархии. К тому же, с завоеванием Алжира в Версале были склоны думать не об изгнании англичан из Индии, где к тому времени последние сумели

сильно укрепить свои позиции, а о превращении Средиземного моря во "Французское озеро" путём утверждения своего господства в Северной Африке и Малой Азии.

В итоге, к началу 30-х г. XIX в. у Франции в ближневосточном регионе определились два основных соперника – Англия и Россия, столкновение с которыми было неизбежно, и вскоре переросло в открытый конфликт.

Литература

1. См., напр.: **Базили К.М.** Сирия и Палестина под турецким правительством в историческом и политическом отношении. – М., 1962.; Муравьев Н.Н. Русские на Босфоре. – М., 1869.; Муравьев Н.Н. Турция и Египет в 1832 и 1833 годах. – М., 1870–1874. – Ч. 1–4.; Виноградов В.Н. Великобритания и Балканы: от Венского конгресса до Крымской войны. – М., 1985.; Восточный вопрос во внешней политике Российской империи. – М., 1978.; Георгиев В.П. Внешняя политика России на Ближнем Востоке в конце 30–начале 40-х годов XIX в. – М., 1975.; Дебидур А. Дипломатическая история Европы. – М., 1947. – Т.1.; Дулина Н.А. Османская империя в международных отношениях (30–40-е годы XIX в.). – М., 1980.; Еремеева Т.В. Заключительный этап египетского кризиса 1831–1833 гг. и великие державы // Учёные записки по новой и новейшей истории. – М., 1956. – Вып.2. – С. 475–518.; Жигалина О.И. Великобритания на Среднем Востоке, XIX – начало XX в. – М., 1990.; История XIX века (Западная Европа и внеевропейские государства) / Под ред. Лависса и Рамбо. – М., 1905–1907. – Т. 4.; Киняпина Н.С. Внешняя политика России первой половины XIX века. – М., 1963.; Новичев А.Д. История Турции. Новое время. – Л., 1968–1973. – Т.2–3.; Anderson M.S. The Eastern Question 1774–1923. A study in international relations. – L., 1966.; Bailey F.E. British policy and the Turkish Reform movement. A study of Anglo-Turkish relations 1826–1853. – Cambridge, 1942.; Marriott J.A.R. The Eastern Question. – Oxford, 1924.; Mosely Ph. Russian Diplomacy and the Eastern Question in 1838 and 1839. – Cambridge, 1934.; Puryear V.J. International Economics and Diplomacy in the Near East. – California, 1935.; Rodkey F.S. Lord Palmerston and the Rejuvenation of Turkey. 1830-1841// Journal of Modern History. – L., 1929. – Vol.1. – №4. – P. 570–593.; Sabry M. L'Empire Egyptien sous Mohammed Ali et la Question d'Orient, 1811–1849. – Paris, 1930.; Webster Ch. The Foreign Policy of Palmerston, 1830–1841. Britain, the Liberal Movement and the Eastern Question. – L., 1951. – Vol. 1-2. 2. **Тарле Е.В.** Наполеон. – Минск, 1992. 3. **Манфред А.З.** Наполеон Бонапарт. – М., 1986. 4. **История дипломатии** / Под ред. В.А. Зорина, В.С. Семенова, С.Д. Сказкина, В.М. Хвостова. – М., 1959–1963. – Т.1–2. 5. **Новая история** / Под ред. В.В. Бирюкевича, Б.Ф.Поршнева, С.Д.Сказкина. – М., 1951. – Т.1. 6. **Seton-Watson R.** Britain in Europe 1789–1914. – Cambridge, 1958. 7. **Burguet A.**

La France et l'Angleterre en Egypte. – Paris, 1897. 8. **Ajimi Vida**. Les premiers senateurs francais: Consulat et Premier L'Empire, 1804–1814. – Paris, 2000. 9. **Vandal A.** Napoleon et Alexandre 1-er. – Paris, 1891–1893. – Vol. 1–3. 10. **Sammareo A.** Histoire de L'Egypte moderne depuis Mohammed Ali jusq'ua l'occupation britannique (1801–1882). – Caire, 1937. 11. **Fierro A.** Les Francais vus par eux-memes. Le Comsulat et L'Empire: Anthologie des memorialistes du Consulat et de L'Empire. – Paris, 1998. 12. **Frewen W.** England and France in the Mediterranean 1660-1830. – L., 1901. 13. **Condamine, Pierre de.** France-Angleterre: Le grand corps a corps maritime. – Paris, 1987. 14. **Россия и Черноморские проливы (XVIII–XX столетия).** – М., 1999. 15. **Driault E.** La politique Orientale de Napoleon. – Paris, 1916. 16. **Kinross J.P.G.B.** The Ottoman centuries. The rise and fall of the Turkish empire. – N.-Y., 1977. 17. **Hoskins H.L.** British Routes to India. – L., 1966. 18. **Anderson M.S.** The Eastern Question 1774–1923. A study in international relations. – L., 1966. 19. **Бурьян М.С.** Египет во внешней и колониальной политике Великобритании. – Луганск, 1994. 20. **Олдридж Дж. Каир.** – М., 1970. 21. **Талейран.** Мемуары. – Екатеринбург, 1997. 22. **Puryear V.J.** France and Levant. From the Bourbon restroration to the peace of Kutiah. – Berkeley, 1941. 23. **Hall J.** England and the Orleans Monarchy. – London, 1912. 24. **Ерофеев Н.А.** Английский колониализм в середине XIX в. – М., 1977. 25. **Farnie D.A.** East and West of Suez. The Suez Canal History, 1854–1956. – Oxford, 1969. 26. **Татищев С.С.** Внешняя политика Николая I. Введение в историю внешних сношений России в эпоху Севастопольской войны. – СПб., 1887. 27 **Муравьев Н.Н.** Русские на Босфоре в 1833 г. – М., 1869.

The article is devoted to the complex research of forming the foreign politics of France with reference to Egypt in 1801–1831 problems/

УДК 94:339.924(4+410),,1997“

Л. М. Ямпольська

ВЕЛИКА БРИТАНІЯ ПІСЛЯ ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ВИБОРІВ 1997 РОКУ: “НОВИЙ ЛЕЙБОРИЗМ” І “ЄВРОПЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ”

Активізація процесів глобалізації та європейської інтеграції потребує вивчення через призму історичної спадщини, економічних і політичних інтересів регіону в цілому і країн-учасниць зокрема. Питання національної безпеки та державного суверенітету в процесах євроінтеграції вимагають нового бачення, що яскраво демонструється на прикладі Сполученого Королівства, досвід якого є вагомим в

академічному, суспільно-політичному та практичному плані, оскільки може бути врахований низкою країн Центральної та Південно-Східної Європи, які вже інкорпоровані до Європейського Союзу або оголосили про свій “європейський вибір” з метою більш ефективної адаптації до умов європейської співпраці, а також визначення пересторог участі в комунітарних програмах ЄС.

Аналізуючи стан наукової розробки теми, слід зазначити, що відносно короткий часовий інтервал, що відділяє нас від досліджуваного періоду, позначився на недостатній кількості монографій і публікацій як зарубіжних, так і сучасних українських і російських британістів, присвячених даній проблематиці.

Загальнотеоретичні праці, що охоплюють вузлові питання розвитку євроінтеграційних процесів у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. (постмаастрихтська еволюція ЄС в Економічний та валютний союз, вдосконалення спільної європейської системи безпеки та оборони тощо) створені українськими дослідниками В.В.Копійкою і Т.І.Шинкаренком “Європейський Союз: заснування і етапи становлення” (2001) [1], О.І.Шнирковим, О.В.Кузнецовим “Європейський валютний союз” (2001) [2], І.А.Грицяком “Право та інституції Європейського Союзу” (2004) [3], російським дослідником В.Г.Шемятенковим “Європейська інтеграція” (2003) [4].

Проблеми внутрішньої організації, розподілу влади в структурах ЄС, дискусійні питання спільної діяльності в галузі сільського господарства, законодавства та монетарної політики розкривають у своїх дослідженнях англійські історики Філіп Тоді – “Нарис історії Європейського Союзу” (2001) [5] та Ніколас Мусис – “Усе про спільні політики Європейського Союзу” (2005) [6]. Питанням еволюції системи управління в ЄС присвячена монографія італійського дослідника Сандро Гоці “Урядування в Об’єднаній Європі” (2003) [7]. Недоліком вказаних праць, попри їх фундаментальний характер, залучення широкої документальної бази, є відсутність аналізу ролі і місця національних держав, у тому числі й Сполученого Королівства в європейських інтеграційних процесах.

Серед останніх наукових праць і публікацій з проблеми участі Великої Британії в процесах європейського будівництва, які слугували автору при проведенні даного дослідження, можна виділити наступні. Зміні внутрішньополітичної ситуації у Сполученому Королівстві, що відбулася завдяки приходу до влади лейбористів у 1997 р., явищу “нового лейборизму”, а також зовнішньополітичним тенденціям, що виявилися у більш конструктивному курсі країни стосовно Європейського Союзу та активізації воєнного співробітництва зі США, присвячені дослідження англійських істориків П.Андерсона і Н.Манна “Вперше безпечно: формування нового лейборизму” [8], П.Сейда “Тоні Блер і новий лейборизм” [9], Д.Сопела “Тоні Блер. Модернізатор” [10], праця німецького історика В.Хандла “Блер, Шрьодер і “третій шлях” [11].

Грунтовним аналізом джерел і детальним підбором фактичного матеріалу виділяються праці російського історика С.П.Перегудова “Велика Британія після виборів 1997 р.: звичайна зміна влади чи прорив у ХХІ століття?” [12] і біографія “Тоні Блер” [13], присвячені явищу “нового лейборизму” в європейській історії. Сучасні політичні течії у Сполученому Королівстві (неоконсерватизм і “новий лейборизм”) ґрунтовно проаналізовані російським дослідником О.А.Громико у монографії “Політичний реформізм у Великій Британії (1970-1990-ті рр.)” [14]. Автор дає глибоку характеристику концепції “нових лейбористів”, проводить паралель із політикою німецьких соціал-демократів та іншими європейськими політичними течіями і робить акцент на тому, що концепція “третього шляху” претендує на статус ідеології всіх лівоцентричних сил.

Окремим аспектам трансатлантичної та європейської інтеграції Сполученого Королівства у другій половині 90-х рр. ХХ ст. присвячені праці сучасних українських істориків-британістів Н.Л.Яковенко [15] та С.В.Толстова [16]. Дослідники акцентують на “атлантизмі” британської системи безпеки, котра віддає перевагу НАТО як ключовому інструменту в створенні нової архітектури європейської безпеки. На особливу увагу заслуговує монографія Н.Л.Яковенко “Велика Британія в сучасній системі міжнародних відносин: заявка на європейське лідерство” (2003) [17], яка має характер комплексного дослідження європейської політики Сполученого Королівства у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.

Крім останньої праці, дані дослідження в цілому стосуються внутрішньополітичних проблем Сполученого Королівства (концепція “третього шляху” Т.Блера), без аналізу їхнього впливу на європейський напрямок зовнішньої політики, або присвячені його окремим аспектам.

Виходячи з цього, завдання даної наукової розвідки полягають у наступному: визначити специфіку “третього шляху” “нових лейбористів”, прослідкувати її вплив на активізацію європейської політики Сполученого Королівства; подати конституційну реформу лейбористів як фактор, який наблизив Велику Британію до країн континентальної Європи, сприяв перетворенню ЄС в “Європу регіонів”; проаналізувати позицію першого уряду Т.Блера стосовно питань економічної та фінансової інтеграції; показати значення Амстердамського договору, підписаного 2 жовтня 1997 р., котрий вніс зміни у консолідовані Маастрихтські домовленості; визначити місце Великої Британії в архітектурі Спільної зовнішньої політики та безпеки (далі СЗПБ), ставлення британських урядових кіл до розширення ЄС на схід і південь.

Новий струмінь у європейській напрямок зовнішньої політики Великої Британії внесли “нові лейбористи” на чолі з Тоні Блером, які після 17-річного перебування в опозиції знову прийшли до влади, скориставшись прорахунками торі. На позачергових виборах у парламент 2 травня 1997 р. лейбористська партія отримала в загальній кількості 13,5

млн. голосів – 43,2% від загальної кількості громадян-виборців. Консерваторам вдалося зібрати лише 9,6 млн. (30,7%), ліберальні демократи отримали 5,2 млн. (16,8%) голосів. Ще більш переконливою виглядала перемога лейбористів після розподілення місць в новому складі палати громад, де вони здобули 418 місць з 659 [18, 61]. Партія отримала повну можливість реалізувати свою європейську програму.

Ключовою формулою, яку використав Т.Блер для визначення нового вектору розвитку лейбористської партії, став “новий лейборизм“, сутність та основні принципи якого викладені в брошурі прем’єр-міністра “Третій шлях: нова політика для нового століття“ [19]. “Перший шлях“, за Блером, – заснований на принципах індивідуалізму неолібералізм та його британський варіант – тетчеризм, “другий“ – традиційний, орієнтований на одержавлення економіки лейборизм, “третій“ – рух до справедливого суспільного устрою, що базується на цінностях комунітаризму. Т.Блер так визначив ідейну позицію “нових лейбористів“: “постмодерністська постнеокласична політика пристосування до постідеологічної ери“ [20, 12].

Трансформація соціальних та економічних засад відбувалася на основі ліберальних цінностей (проголошення зразу ж після приходу лейбористів до влади конституційної реформи, реформ у галузях освіти, охорони здоров’я та ін.). Прагматизм концепції “третього шляху“ так визначався самим Т.Блером: “Третій шлях – це все те, що працює“ [21, 3]. Про основні напрямки економічних реформ, а також про зміну європейського курсу Великої Британії в бік більш активного маємо змогу говорити, аналізуючи промову Т.Блера в січні 1997 р. перед групою впливових банкірів та промисловців: “Я пропоную бізнесу новий курс: ми залишаємо, як є, зміни в промисловості та підприємництві, здійснені протягом 1980-х рр. А після цього ми починаємо реалізовувати завдання на XXI століття: освіта, соціальна сфера, реформи в галузі інфраструктури, провідна роль у Європі“ [22, 77].

Важливим елементом євроінтеграційної політики “нових лейбористів“ стала відмова від подальшої федералізації ЄС та його інституціалізації. “У нашому уявленні Європа, – говорилося у передвиборному маніфесті партії 1997 р., – це союз незалежних націй, котрі обрали шлях кооперації для досягнення завдань, які вони не в змозі виконати поодиночі. Ми проти європейської федеративної держави“ [23, 12].

До свого передвиборчого маніфесту 1997 р. лейбористи внесли цілісну систему заходів, які отримали назву конституційної реформи: надання автономії Шотландії та Велсу; реформи з автономізації дев’яти англійських регіонів; реформа виборчої системи країни, відмова від її мажоритарного характеру; проведення через парламент Білля про права, що робить прийняті світовою спільнотою правові акти частиною британського законодавства [24, 13–14]. Уряд Блера почав здійснювати рішучі кроки на шляху деволюції – передачі частини повноважень британського парламенту на місцевий рівень – субнаціональним регіонам

Сполученого Королівства. Відразу ж після виборів у Шотландії та Велсі були проведені референдуми, на яких більшість мешканців висловилися на користь автономії. У Шотландії конституційна реформа була схвалена 74% голосів, у Велсі в референдумі взяли участь лише 50% місцевих виборців, тому конституційна реформа набула в цьому регіоні обмеженого характеру.

Метою “автономізації” (регіоналізації) Великої Британії, з точки зору нового уряду, було не послаблення політичної єдності країни, а подальша деволуція і спроба контролювати сепаратистські настрої в окремих регіонах, пов’язані з діяльністю політичного крила ІРА – партії “Шинн Фейн” (“Ми самі”) на чолі з Д.Адамсом, а також Шотландської Національної партії (ШНП), очолюваної О.Селмондом, в основі передвиборних обіцянок якої була повна незалежність Шотландії [25, 79].

Таким чином, конституційна реформа, розпочата лейбористами, стала важливим кроком на шляху зміцнення демократичного правопорядку та підвищення ефективності державного управління. Вона мала дати можливість Великій Британії наблизитися не тільки в економічному, але і в суто політичному плані до країн континентальної Європи. Це мало полегшити її подальшу інтеграцію в межах ЄС. Можливо, провідну роль у цьому зближенні відіграватиме не стільки реформа парламентської системи, скільки поява більш самостійних регіонів, роль яких у Євросоюзі все більше зростає [26, 227].

Зазначимо, що більш енергійна європейська політика лейбористського уряду Т.Блера майже не змінила європейських орієнтирів консервативного уряду Д.Мейджора. Програма нових лейбористів вимагала: прийняття нового законодавства ЄС, яке б передбачало розширення контактів національних парламентів і Європарламенту; створення Європейського страхового фонду фінансової підтримки країн ЄС; збереження за Лондоном права розпоряджатися частиною бюджету ЄС, виділеною для вирішення екстериторіальних проблем Європи, права отримувати щорічні економічні гранти на розвиток автономій Шотландії та Велсу; поглиблення кооперації банківських структур у сфері інвестиційної політики; права самостійно визначати внутрішню фінансову політику країни [27, 24].

Виходячи з того, що неучасть Великої Британії в Економічному і валютному союзі (далі ЕВС) об’єктивно обмежує можливості її заявленого лідерства в Євросоюзі, уряд Т.Блера вирішив форсувати процес фінансової інтеграції, розкривши в “Плані національної перебудови” свої наміри: винести питання про входження країни в єврозону на референдум навесні 2002 року (Блер зробив заяву про те, що в зв’язку з важливістю проблеми остаточне рішення буде прийматися народами Великої Британії в процесі референдуму – Л.Я.), який мав відбутися лише за наявності п’яти економічних показників, сформульованих 27 жовтня 1997 р. міністром фінансів Великої Британії Г.Брауном: 1) попереднього вирівнювання британського і континентального

економічних циклів; 2) здатності європейських ринків долати економічні потрясіння; 3) позитивного впливу валютного союзу на інвестиційну політику в країні; 4) підготовки національного бізнесу до роботи з євро; 5) розробки законодавства для подолання негативних соціальних наслідків участі в монетарному союзі [28, 58]. Тільки після того, як уряд визнає, що економіка країни відповідає вищевказаним параметрам, він прийме політичне рішення про введення євро. Т.Блер, резюмуючи з приводу приєднання Великої Британії до “зони євро“, так визначив офіційну позицію уряду в цьому питанні: “Якщо ідея єдиної валюти виявиться успішною і сприятиме інтересам британської економіки, ми приєднаємося до цього економічного союзу... Для нашої країни перебувати в опозиції до концепції єдиної валюти, витрачаючи час на її критику, було б виявом поганої та незграбної політики“ [29, 7].

Така надмірна обережність і виваженість “нових лейбористів“ у питанні валютно-фінансової інтеграції, на нашу думку, викликана і тим фактором, що в “Договорі про Європейський Союз“ відсутнє положення, яке передбачає право виходу для країни, що приєдналася до “зони євро“. Показовим у цьому плані стало інтерв'ю Європейського комісара з питань Економічного і валютного союзу І.Тібо де Сільгі, опубліковане у газеті “The Time“ від 26 квітня 1997 р. “Саме через непередбаченість такого факту, як вихід країни, що стала членом ЕВС, ви повинні бути абсолютно впевненими у правильності свого рішення, коли вступаєте“ [30].

Цілком вірогідним видається, на наш погляд, і те, що Т.Блер врахував перестороги М.Тетчер, з якою мав неодноразові зустрічі, з цього питання: “Відмова від фунту на користь євро призведе до істотного обмеження права Великої Британії керувати своїми фінансовими справами... Користі, яка передбачається від приєднання до єдиної європейської валюти, або не існує, або вона є незначною, або може бути отримана іншими засобами“ [31, 419]. Тетчер, високо цінуючи політичний прагматизм і лідерські якості наймолодшого в британській історії голови уряду, дозволила собі в мемуарах “Мистецтво управління державою. Стратегії для світу, що змінюється“ зробити низку зауважень і вказати на проблеми, котрі постали зразу ж після приходу лейбористів до влади у травні 1997 р. та активізації європейського вектору зовнішньої політики Сполученого Королівства: “Навіть рішучо проєвропейський новий лейбористський уряд Т.Блера зіштовхнувся з тим, що його заклики до європейської “доброї волі“ нічого не дають. Від нього, як і раніше, вимагають гармонізації оподаткування... На підході ще проблеми регулювання ринку робочої сили та прикордонного контролю“ [32, 411].

Виступаючи проти уніфікації законодавства та права країн-членів Євросоюзу, Тетчер пропонувала уряду Блера вимагати внесення поправки до Закону про Європейські співтовариства, яка б обґрунтовувала примат рішень національних парламентів, у тому числі й британського, над європейськими законами, з чітким визначенням того

факту, що парламенти країн-членів можуть прямими постановами не визнавати законодавство ЄС [33, 504–505].

У межах реалізації передвиборчої програми уряд Т.Блера пішов на підписання разом з іншими європейськими лідерами Амстердамського договору, котрий став своєрідним продовженням Міжурядової конференції 1996–1997 рр. в Турині, доповнивши спектр інтеграційних програм, зафіксованих у Маастрихті. Амстердамський договір був схвалений на засіданні Європейської Ради 16–17 липня 1997 р., підписаний 2 жовтня 1997 р. і набув чинності 1 травня 1999 р.

Амстердамський договір розширив сферу соціальної політики Євросоюзу. Слід зауважити, що в Маастрихтських угодах був відсутній розділ про соціальну політику. Проте невід'ємним елементом її вважалася Угода про соціальну політику, яку підписали 11 з 12 країн-членів ЄС, за винятком Великої Британії [34]. Приєднання Сполученого Королівства до спільної соціальної політики ЄС сприяло введенню в Амстердамський договір окремого розділу “Соціальна політика, професійна підготовка та молодь”, кодифікованого шляхом об'єднання видозміненого тексту Угоди про соціальну політику з відповідними положеннями Маастрихтського договору. Амстердамський договір відкрив шлях до координації національних політик у галузі розробки стратегії зайнятості, зокрема сприяв становленню ринків робочої сили, які швидко реагують на еволюцію економічної кон'юнктури.

Важливим значенням Амстердамського договору був розвиток інституту європейського громадянства шляхом виділення відповідних статей в окрему частину – “Громадянство Союзу” (статті 17–22 частини II консолідованих договорів) [35, 311–312]. Договір уточнив співвідношення між європейським і національним громадянством: ст. 17 фіксує, що громадянство Союзу доповнює, а не замінює національне громадянство [36, 311].

Суттєвими були внесені Амстердамським договором поправки стосовно подальшої інституціоналізації Євросоюзу. Насамперед це стосувалося посилення ролі Європарламенту у формуванні Єврокомісії. Була розширена процедура прийняття спільного рішення при розгляді питань про діяльність Європейського соціального фонду, розвиток транспортної інфраструктури, зайнятість, митне співробітництво. У статті 192 частини V консолідованих договорів “Інститути співтовариства” зафіксовано: “Європейський парламент може більшістю голосів своїх членів вимагати від Комісії передачі йому будь-якої відповідної пропозиції відносно питань, які йому уявляються необхідними... для розробки в якості актів Співтовариства” [37, 314]. Таким чином, були розширені законодавчі повноваження Європарламенту, що суттєво підвищило його політичний статус.

Варто зауважити, що Амстердамський договір розширив сферу прийняття рішень у Раді кваліфікованою більшістю (62 голоси з 87) з питань судочинства, соціальної, митної, науково-дослідної політики ЄС.

Кваліфікована більшість при 15 членах ЄС означала наступний розподіл голосів у Раді: Німеччина, Італія, Франція, Велика Британія – по 10; Іспанія – 8, Бельгія, Греція, Нідерланди, Португалія – по 5; Австрія, Швеція – по 4; Данія, Ірландія, Фінляндія – по 3; Люксембург – 2 голоси [38, 285]. Стаття 40.2 розділу VI “Договору про Європейський Союз, зміненого Амстердамським договором“ зазначає: “Якщо будь-хто з членів Європейської Ради зробить заяву про те, що з урахуванням інтересів національної політики він змушений виступити проти рішення, яке приймається кваліфікованою більшістю, то він не бере участі у голосуванні“ [39, 302], що підвищило ефективність прийняття рішень. Одноставного голосування вимагали лише питання конституційного характеру: поправки до угод, вступ нових членів, податкова система.

Оцінюючи значення Амстердамського договору 1997 р. у перетворенні Євросоюзу в ЄВС, слід згадати позицію британського прем'єра, процитовану німецьким тижневиком “Ді Цайт“: “Амстердамська заява є в цьому відношенні наріжним каменем. Правда, формально фінансова політика залишається в національній компетенції, але для неї будуть створені такі жорсткі рамки, що про повністю автономну національну фінансову політику не може й бути мови“ [40, 17].

Таким чином, зміни, внесені Амстердамським договором у консолідовані Маастрихтські домовленості, сприяли поглибленню інтеграційних процесів у соціальній і політико-правовій сфері, одночасно загостривши протиріччя між європейськими партнерами з питань подальшої інституціалізації, зовнішньої та оборонної політики ЄС.

Дебати між країнами-членами Євросоюзу з проблеми удосконалення механізму спільної зовнішньої політики при підписанні Амстердамського договору довели, що питання формування оборонної ідентичності залишилося відкритим, оскільки проти інтеграції Західноєвропейського Союзу (далі ЗЄС) в ЄС виступило Сполучене Королівство, підтримане Австрією, Данією та Фінляндією. У сферу спільної політики безпеки та оборони були включені лише завдання з миротворства та гуманітарної допомоги.

Визначаючи зовнішньополітичні пріоритети Сполученого Королівства в кінці 90-х рр. ХХ ст., слід зауважити, що воно вважало своїм головним завданням активізацію співробітництва між Західною Європою та США у сфері озброєнь, наполягало на проведенні оборонної політики під контролем НАТО. Підтвердженням дотримання Великою Британією вказаної стратегії став той факт, що лейбористський уряд Т.Блера ще у 1997 р. підтримав рішення адміністрації Б.Клінтона про бомбардування Афганістану і Судану, поставивши країни перед ризиком відповідних дій з боку ісламських екстремістів. Влітку 1997 р. Велика Британія виступила за проведення спільної операції Сил по стабілізації в Боснії, а також операції з арешту осіб, звинувачених Міжнародним трибуналом у військових злочинах на терені колишньої Югославії ще до прийняття НАТО відповідного рішення. Велика Британія, єдина в

Європі, підтримала рішення США про застосування силового варіанту по відношенню до Іраку (листопад 1997 р.). Аргументуючи свою позицію, прем'єр-міністр Великої Британії Т.Блер зауважив: "Дипломатія має успіх лише в тому випадку, якщо вона підкріплена загрозою застосування сили" [41, 32].

Будучи активною союзницею США, Велика Британія підтримала нову стратегічну концепцію НАТО, котра обґрунтовувала курс на глобалізацію сфери діяльності блоку, присвоєння йому центральної ролі в урегулюванні конфліктів за межами зони відповідальності альянсу і права на "гуманітарне втручання". На думку Лондона, створення суто європейських оборонних структур було б недоцільним. Більш оптимальним видавалося збереження й зміцнення Західноєвропейського Союзу (далі ЗЄС), який мусив відігравати подвійну роль: з одного боку, бути "європейською опорою" НАТО, а з другого – виконувати завдання оборонного компоненту Євросоюзу. Амстердамський договір визначив місце та функції ЗЄС у системі зовнішньої та оборонної політики ЄС: "Західноєвропейський Союз є невід'ємною частиною розвитку Союзу... ЗЄС допомагає Європейському Союзу у визначенні аспектів зовнішньої політики та спільної безпеки, котрі мають відношення до оборони" (стаття 17) [43, 292].

Проте не слід перебільшувати ролі Євросоюзу у формуванні СЗПБ внаслідок підписання Амстердамського договору, положення якого ще не означають, що держави-члени поступаються своїми повноваженнями Євросоюзові [44, 288]. Крім того, поза договором залишилася така сфера зовнішньої політики, як військово-співробітництво. Відносини ЄС, ЗЄС і НАТО залишилися на колишньому рівні. Амстердамський договір продублював положення Маастрихтського про те, що відносини НАТО і ЗЄС будуються на принципі субординації (стаття 17.2) [45, 293].

Таким чином, британський підхід до НАТО в другій половині 90-х рр. XX ст. полягав у визнанні Альянсу як структури колективної оборони його членів; військово-політичного угруповання, покликаного гарантувати політичну стабільність у периферійних регіонах, прилеглих до Північної Атлантики: Карибському басейні, Середземномор'ї, Близькому Сході, Перській затоці, Північній Африці [42, 27–28].

Говорячи про внесок Сполученого Королівства у створення механізму СЗПБ ЄС у другій половині 90-х рр. XX ст., варто пригадати промову Т.Блера в Гідхолі (Лондон) 22 листопада 1999 р., в якій були констатовані положення, з якими його партія прийшла до влади у травні 1997 р. Прем'єр акцентував на провідній ролі НАТО та значенні ідей атлантизму для Європейського континенту: "У галузі оборони та безпеки Велика Британія тривалий час покладалася на НАТО... Сьогодні потрібно сформулювати Європейську оборонну політику, аби зміцнити цей трансатлантичний зв'язок, надати європейцям можливість діяти тоді,

коли США... вирішать не втручатися“ [46, 7]. На думку Блера, лише за таких умов вага ЄС у світовій безпеці зростатиме.

Аналізуючи провідні напрямки зовнішньополітичного співробітництва Великої Британії у другій половині 90-х рр. ХХ ст., слід наголосити, що основні завдання країни відносно Євросоюзу полягали в наступному: урівноважити вплив у ЄС об'єднаної Німеччини; виробити чіткі форми оборонного співробітництва; підтримувати стратегію розширення ЄС на початку третього тисячоліття, забезпечивши сприятливі умови для інкорпорації в нього нових держав. У квітні 1995 р. один із номерів лондонської газети “The Financial Times” [47] наводив орієнтовну таблицю термінів можливого вступу країн Південної і Східної Європи до ЄС до 2010 р.: Болгарія, Кіпр, Чехія, Угорщина, Мальта, Польща, Румунія, Словаччина, Словенія (повне членство); Естонія, Латвія, Литва, Албанія, Ісландія, Туреччина (асоційоване членство). Велика Британія всіляко підтримувала територіальне розширення ЄС, намагаючись таким чином на деякий час загальмувати поглиблення інтеграційних процесів.

Слід зауважити, що ставлення до політики розширення ЄС на схід і південь було незмінним за часів правління консервативного уряду Д.Мейджора та лейбористського кабінету Т.Блера, які були солідарні в необхідності проведення наступних заходів із боку Великої Британії: на Євросоюз треба створити тиск задля того, щоб він пішов на укладення угод про вільну торгівлю з країнами-кандидатами на вступ до 2010 р.; варто припинити руйнацію аграрного сектору цих країн, штучно занижуючи ціни на їхню сільськогосподарську продукцію та завдаючи збитків фермерам [48, 372].

Аналізуючи концепцію лейбористського уряду Т.Блера після приходу до влади, в умовах зміцнення та поетапної трансформації ЄС в кінці 90-х рр. ХХ ст., доцільно зробити висновки про те, що Великій Британії значною мірою вдалося подолати симптоми тривалої позиції аутсайдера. Стратегія країни спрямована на формування ключової ролі в світі. З точки зору Т.Блера, “Великій Британії належить стати активною, відкритою, динамічною державою, а, де можливо,— лідером ідей і впливів... Задля цього слід відмовитися від застарілих поглядів, нібито незалежна країна – це та, яка залишається осторонь активних суспільних процесів“ (з промови у Гідхолі в листопаді 1999 р.) [49, 4]. Однак варто звернути увагу й на наступне. Якщо економічним суверенітетом легше поступитися під тиском глобалізації, то значно важче знехтувати суверенітетом політичним, судовим, культурним – тим, що становить національну гордість британців [50, 225] і вимагає випробування часом.

Таким чином, отримані наукові результати з даного дослідження дозволяють зробити відповідні висновки. З приходом “нових лейбористів“ до влади у травні 1997 р. європейський вектор зовнішньої політики Сполученого Королівства змінився в бік більш конструктивного. Лейбористи, які в 1979 р. орієнтували британське

суспільство на вихід з ЄЕС, у 1997 р. побудували свою виборчу політику на активізації інтеграції в Європу і здобули блискучу перемогу. Концепція “третього шляху” “нових лейбористів” полягала у поєднанні кращих економічних здобутків тетчеризму, активної соціальної, регіональної та конструктивної проєвропейської політики. Важливою передумовою активного європейського вектору зовнішньої політики уряду Т.Блера стала конституційна реформа, спрямована на подальшу деволюцію – передачу частини повноважень центральних органів влади субнаціональним регіонам Сполученого Королівства, що стало істотним кроком до створення “Європи регіонів”.

Проте еволюція “європейського питання” не означала корінних змін у зовнішній політиці Британських островів. Провідним залишався напрямок міждержавної співпраці, а не федералізація Європи. Тенденція, на якій наполягала Велика Британія, тяжіла до створення “гнучкої” Європи, яка повинна формуватися навколо “осердя політики” – ЄС – і залишати на розсуд самих держав право бути учасниками тих чи інших напрямків спільної політики. Концепція “Європа за вибором” передбачала можливість “opting out” (англ. “відмова від участі”), побоюючись глобального характеру інтеграції, її кінцевої політичної мети і взаємозалежності політик у різних сферах.

Перебування при владі першого лейбористського уряду Т.Блера відбувалося на тлі гострих дебатів з питання приєднання до Економічного і валютного союзу. Велика Британія залишилася осторонь тих країн, які з 1 січня 1999 р. ввели єдину європейську валюту, трактуючи введення євро не як економічне досягнення, а як суто політичне, з метою поглибити політичну інтеграцію Європи.

Велика Британія зробила акцент на визначенні свого місця в архітектурі європейської безпеки і оборони, оскільки втрата першочерговості “особливих” трансатлантичних зв’язків змусила її шукати своє місце в нових міжнародних відносинах, більше спираючись на європейський центр сили. В цілому не заперечуючи проти розширення ЄС на схід і південь, лейбористи вимагали підведення під нього відповідної законодавчої бази, оскільки механічна інкорпорація призвела б до збільшення бюджетних витрат на вирівнювання національних економік. Тож вищевказані вимоги Великої Британії щодо необхідності трансформації ЄС є пересторогами для участі інших країн у процесах європейської інтеграції – не тільки для партнерів Сполученого Королівства по ЄС, але й для десятки країн Центральної та Східної Європи, інкорпорованих у ЄС з 1 травня 2004 року, а також для реального визначення Україною свого місця в геополітичному світовому просторі та, зокрема, на європейському напрямку зовнішньої політики.

На нашу думку, у даному напрямку дослідження перспективними видаються наукові розвідки стосовно питання історичної обумовленості специфічної позиції Британських островів

щодо європейської інтеграції в контексті визначення ідентичності та розуміння національного суверенітету.

Література

1. **Копійка В.В., Шинкаренко Т.І.** Європейський Союз: заснування і етапи становлення. – К., 2001.
2. **Шнирков О.І., Кузнецов О.В.** Європейський валютний союз. – К., 2001.
3. **Грицяк І.** Право та інституції Європейського Союзу. – К., 2004.
4. **Шемятенков В.Г.** Европейская интеграция. – М., 2003.
5. **Тоді Ф.** Нарис історії Європейського Союзу. Пер. з англ. – К., 2001.
6. **Мусис Н.** Усе про спільні політики Європейського Союзу. Пер. з англ. – К., 2005.
7. **Гоці С.** Урядування в Об'єднаній Європі. Пер. з італ. – К., 2003.
8. **Anderson P., Mann N.** Safety first: The making of new labour. – L., 1997.
9. **Seyd P.** Tony Blair and new labour // New labour triumph: Britain at the polls. – New York, 1997. – P. 49–73.
10. **Sopel J.** Tony Blair: the moderniser. – L., 1996.
11. **Handl V.** Blair, Schruder and the third way // The economics and politics of the third way. – Hamburg, 1999. – P. 80–96.
12. **Перегудов С.П.** Великобритания после выборов 1997 г.: обычная смена власти или прорыв в XXI век? // Мировая экономика и международные отношения. – 1998. – № 3. – С. 21–26.
13. **Перегудов С.П.** Тони Блэр // Вопросы истории. – 2000. – №1. – С. 64–82.
14. **Громыко А.А.** Политический реформизм в Великобритании (1970–1990-е годы). – М., 2001.
15. **Яковенко Н.Л.** Велика Британія в новій архітектурі європейської безпеки // Дослідження світової політики. Збірник наукових праць. – К., 2001. – Вип. 16. – С. 21–26.
16. **Толстов С., Яковенко Н.** Позиція Великої Британії щодо європейської і трансатлантичної інтеграції // Дослідження світової політики: Збірник праць вчених. – К., 1998. – Вип. 3. – С. 25–33.
17. **Яковенко Н.Л.** Велика Британія в сучасній системі міжнародних відносин: заявка на європейське лідерство. – К., 2003.
18. **Britain 1998.** An Official Handbook. – L., 1998.
19. **Blair T.** The third way: New politics for a new century. – L., 1998.
20. Ibid.
21. Ibid.
22. **Перегудов С.П.** Тони Блэр... 23. **Labour party.** New labour: Because Britain deserves better. – L., 1997.
24. Ibid.
25. **Перегудов С.П.** Тони Блэр... 26. **Неприцький О.А.** Великобританія: шлях до сепаратизму регіонів чи побудова “Європейського дому”? // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. II. – Вінниця, 2000. – С. 226–232.
27. **Перегудов С.П.** Великобритания после выборов 1997 г.: обычная смена власти или прорыв в XXI век?.. 28. **Taylor Ch.** EMU 2000? Prospects for Monetary Union. – L., 1998.
29. **Ананьева Е.В.** О современных путях реформизма, или О реформизме как современном пути. Опыт Великобритании: “Политика убеждений” М.Тэтчер и “перманентный ревизионизм” Т.Блэра // Полис. – 2001. – № 5. – С. 163–173.
30. **The Times.** – 1997. – April 26.
31. **Тэтчер М.** Искусство управления государством: Стратегии для меняющегося мира. Пер. с англ. – М., 2003.
32. Там же.
33. Там же.

34. **Европейская** социальная хартия. Справочник. – М., 2000. 35. **Договор** об учреждении Европейского сообщества, измененный Амстердамским договором [извлечение] // Конституции зарубежных государств. 3-е изд. – М., 2001.– С. 306–335. 36. Там же. 37. Там же. 38. **Копійка В.В., Шинкаренко Т.І.** Вказ. праця. 39. **Договор** о Европейском Союзе, измененный Амстердамским договором [извлечение] // Конституции зарубежных государств... – С. 286–306. 40. **Гюнтер М.** Європейська зустріч у верхах в Амстердамі: компроміси щодо реформи Союзу // Німеччина. – 1997. – № 4. – С. 14–17. 41. **Blair Т.** New Britain. My vision of a young country. – L., 1996. 42. **Толстов С., Яковенко Н.** Вказ. праця. 43. **Договор** о Европейском Союзе, измененный Амстердамским договором... 44. **Копійка В.В., Шинкаренко Т.І.** Вказ. праця. 45. **Договор** о Европейском Союзе, измененный Амстердамским договором... 46. **Блер Т.** Формуючи ключову роль Великої Британії в світі // Економічний часопис.– № 1.– 2000.– С. 4–7. 47. **The Financial Times.**– 1995.– April 16. 48. **Тэтчер М.** Указ. соч. 49. **Блер Т.** Вказ. праця. 50. **Неприцький О.А.** Європейський Союз та питання національної ідентичності й національного суверенітету Великої Британії (90–ті рр. XX ст.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Вип. 4. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця, 2002. – С. 223–227.

The attitude of British Labour government under the leadership of Tony Blair as to the “European question“, the formation of the integration policy of the United Kingdom have been researched in this work. The items of economic, political and military integration have been analyzed through London’s reaction at the Maastricht process, adoption of the single currency, formation of the common European system of the security and defense and the expansion to the East.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК [94: 262. 12] (477) "18"

Н. В. Баранова

ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВСЬКИХ МИТРОПОЛИТІВ У КОНТЕКСТІ ЗАНЕПАДУ КИЄВО–ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ І КИЄВО–МОГИЛЯНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ В ХІХ СТОЛІТТІ

Історія церкви в Україні являє собою досить значний пласт історичних фактів і подій. І ми маємо на сьогоднішній час велику кількість публікацій і досліджень у цьому напрямку. Історики вивчають найрізноманітніші аспекти – політичні, економічні, соціальні, національно–культурні, в яких висвітлюється роль церкви у розвитку суспільства. Чимало місця в цих роботах відводиться й діяльності окремих особистостей та їх ставленню до тих чи інших церковних і освітніх інституцій. Однак період ХІХ століття, якщо розглядати його з позиції вивчення діяльності митрополитів Київських, особливо в контексті їх ставлення до таких важливих осередків духовності й культури, як Києво–Печерська Лавра й Києво–Могилянська академія, залишається найменш дослідженим.

На сьогоднішній день з усіх праць, що знаходяться в науковому обігу, доцільно виділити доробки, присвячені окремо митрополитам Київським ХІХ століття. Маємо на увазі насамперед праці В. Чеховського [1], Сергия (Василевського) [2], В. Певницкого [3], І. Флоринського [4], Ф. Титова [5]. Написані в кінці ХІХ – на початку ХХ століття ці історичні праці відображають життя та діяльність ієрархів Київських й зовсім не приділяють уваги їх зв'язку з Києво–Печерською Лаврою й Києво–Могилянською Академією. Інші наукові праці, такі як доробки Титова Ф. [6], Мозгової Н. [7], хоч і розкривають історію розвитку Києво–Могилянської, а потім і Київської Духовної Академії, а праця Кибальника Ю. досліджує історію монастиря у ХІХ столітті, все ж таки не пов'язують розвиток цих важливих інституцій з діяльністю Київських митрополитів.

Єдиним доробком останніх років, присвяченим діяльності Київських митрополитів як священноархимандритів Лаври, є робота Степовика Д. [9]. В ній автор відходить від історіографічної традиції, властивої історикам ХІХ – поч. ХХ століття, які зображували діяльність цих церковних ієрархів тільки з позитивного боку й робить спробу довести, що саме вона стала однією з причин занепаду найславетнішого українського монастиря. Щодо діяльності Київських митрополитів як патронів Київської Академії, то автор тільки фрагментарно торкається цього питання і висловлює надію, що розробки з даної теми будуть продовжуватися й надалі.

Отже, на сьогодні ще немає жодної ґрунтовної історичної праці, яка б розкривала зв'язок Київських митрополитів ХІХ століття як з Києво–Печерською Лаврою, так і з Києво–Могилянською Академією й об'єктивно аналізувала роль церковних ієрархів у долі цих осередків духовності. Цю прогалину в історії Української церкви й культури слід заповнити новим об'єктивними знаннями. Безумовно, детальний розгляд і аналіз джерел та літератури зі спільної історії Києво–Печерської Лаври й Києво–Могилянської, а потім і Київської Духовної Академії, в контексті діяльності Київських митрополитів ХІХ століття дасть можливість нарешті по–новому поглянути на історію цих інституцій і об'єктивно оцінити справжню діяльність Київських церковних ієрархів. А звернення до попереднього досвіду діяльності Київських митрополитів ХІХ століття з урахуванням їх помилок у ставленні до важливих духовних та освітніх осередків, стане реальною пересторогою від можливих помилок для нинішніх як духовних так і політичних лідерів країни, які повинні усвідомити важливість внеску Києво–Могилянської академії та Києво–Печерської Лаври у скарбницю духовності України. Без розуміння цього вони мають усі шанси уподібнитися Київським митрополитам ХІХ століття, які в свій час знехтували віковичною приналежністю цих осередків до духовності українства і в їх особі загнали наше церковне й освітнє життя за імперський фасад, тому що жахалися й не визнавали існування національної ідеї в духовному житті українського народу. А не могли вони цього ні визнати, ні зрозуміти, тому що не були українцями. Починаючи з кінця ХVІІІ століття імператриця Катерина ІІ, взявши за мету остаточно "задушити українське духовенство" [10, 108], почала призначати в Україну на високі церковні посади спочатку "таких українців, що довго служили на Москві і що їм було зовсім байдуже до національних інтересів України", а потім і "самих москалів" [10, 108]. Чинник національної приналежності ж у ті часи відіграв у таких важливих речах визначну роль.

У ХІХ столітті остаточно затвердилось усунення українського етнічного елемента від керівництва Київською митрополією. Після короткого митрополитства румуна Гавриїла Банулеску–Бодоні (1799–1803), Київську митрополічу кафедру очолювали тільки архієреї–росіяни, – такі, як Серапіон Александровський (1803–1822), Євгеній Болховітінов (1822–1837), Філарет Амфітеатров (1837–1857), Ісидор Нікольський (1858–1860), Арсеній Москвин (1860–1876), Філофей Успенський (1876–1882), Платон Городецький (1882–1891), Йоаникій Руднев (1891–1900). А вони, на жаль, на протигагу багатьом визначним Київським митрополитам ХVІІ–ХVІІІ століть – Сильвестру Косову, Варлааму Ясинському, Йоасафу Кроковському, Рафаїлу Заборовському, Тимофію Щербацькому та іншим не мали духу незалежності й ставали ідеальними й слухняними виконавцями волі Петербурзького "святейшого" Синоду. Дотримуючись імперських директив, як і обер–прокурори в Росії, по яких, як стверджував архієпископ Сава

(Тверський): "треба писати історію Російської церкви за XIX вік" [11, 251], Київські митрополити докладали великих зусиль, щоб "знецінити й підірвати ролю Церкви в духовному житті народу" [11, 251] й розгвинтити і знищити суцільну духовність українства шляхом придушення окремих складових, – таких, як Києво–Печерська Лавра і Києво–Могилянська академія.

Будучи одночасно архімандритами найшанованішого українського монастиря, Київські митрополити з самого початку урядування своєю політикою в галузі управління обителлю намагалися змінити її характер на російський лад і замінити устрій життя з демократичного, який був йому притаманний у віках, на автократичний. Утративши своє традиційне право на самостійне існування, Києво–Печерська Лавра XIX століття "перебуває під вищим управлінням "святейшого" Синоду й під безпосередньою владою Київських Митрополитів, які найменувалися священноархимандритами Лаври" [12, 101], але, догоджаючи царям і підцаркам, позбавляли Лавру вже навіть залишків її незалежності, перетворивши навіть духовний собор старців лише на "присутнє місце" [12, 101], який вже нічого не вирішував, хіба що за наказом згори.

Ставлячи собі за мету перетворити Лавру в суто російський монастир, Київські митрополити XIX століття у більшості своїй прагнули не тільки витравити з обителі український дух, руйнуючи споконвічні порядки, але й змінити зовнішній вигляд, варварськи замінюючи архітектуру "мазепинського барокко псевдовізантійським стилем" [9, 253]. Вони явно опасалися того, що храми ще зберігали дух опального гетьмана й що навіть споглядання на архітектурні результати його меценатства можуть пробудити у народу взагалі, й у ченців зокрема, так званий український сепаратизм. Спрямовуючи свою діяльність на те, щоб привабити в Лавру російський дворянський капітал для набуття різних дорогоцінних речей із срібла й золота, парчі й шовку, Київські митрополити–священноархимандрити ставили собі за мету збагатити різницю Успенського собору [13, 85], вартість якої порівнювалася з національною скарбницею середньої європейської держави [9, 253]. Великою статтею поповнення Лаврської скарбниці у XIX столітті виступають пожертви й коштовні подарунки з боку царської родини й особисто російських самодержавців, які кожен зі своїх багаточисленних відвідань Лаври (тільки у другій половині XIX століття Київські митрополити 14 разів приймали царів від Миколи I до Миколи II) [9, 253] супроводжували піднесенням дарів високої вартості [14, 151]. Вони були ціною Лаврських священноначальників самодержавству [8, 245].

Період XIX століття, на який припав час урядування в Лаврі Київських митрополитів (Київські митрополити дістали додатковий титул: "священноархимандрит Києво–Печерської Лаври" тільки у 1786 році після того, як Лавра юрисдикційно повністю увійшла до складу Київської митрополії), характеризується занепадом усіх мистецьких

ремесел і особливо це позначилося на розвитку друкарської справи. Наукове богослов'я, християнська філософія, церковна історія залишаються в цей час поза увагою колись знаменитої друкарні, тому що зростання забобонства, характерного для реалій Московської церкви, серед насельників Лаври призвело до остаточного занепаду як богословської, так і філософської думки. Занепад же думки як такої є яскравим свідченням настання стану стагнації самої інституції. Водночас під безпосереднім контролем Київських митрополитів–архимандритів почалося регулярне друкування книг і брошур на прославу російських імператорів та панівної ідеології. Видання лаврської друкарні цього періоду часто проповідували не вічні християнські цінності, а "шовінізм, неповагу до прав людини, до культури пригноблених народів" [9, 238], одним з яких був народ український.

Ставлячи на перший план зовнішній ефект від показного блиску лаврського життя, священноначальники обителі в особі Київських митрополитів не дуже переймалися тим, що за цим блиском не було ні духовності, ні справжніх досягнень культури. І не дивно, що саме в цю добу в Лаврі припинилися чудотворіння. Бо якщо раніше Печерський монастир був дійсно "світлом істини" й прикладом справжнього духовного життя ченців, то ХІХ століття стало часом творіння "штучних" див з метою елементарної наживи. Навіть стародавня ікона Успіння Пресвятої Богородиці ганебно з дозволу священно–архимандритів використовувалась як засіб для загрибання коштовностей [9, 244] і, напевне, тому втратила свою чудотворну силу. Такі речі дійшли до нас від предків, і вони в дійсності існували.

Отже, позбавляючи Лавру залишків її самобутності, Київські митрополити–священноархимандрити ставали посередниками між нею й російським самодержавним урядом і допомагали останньому тримати під контролем велику частину духовного життя українців. І хоч на превелике щастя, завдяки любові й повазі прочан, що передавалася з покоління в покоління на генетичному рівні, царським вірнопідданцям – Київським митрополитам – не вдалося остаточного перетворити монастир на суто російський церковний заклад, Лавра все ж таки втратила свої передові позиції порівняно з ХVІІІ століттям і занепала, що негативно позначилось на подальшому розвитку духовності українства у ХІХ столітті.

Паралельно з упокоренням Печерського монастиря, Київські митрополити продовжували спроби з остаточного придушення українського духу шляхом знищення найвеличніших духовно–освітніх інституцій України, зокрема, таких, як Києво–Могилянська Академія, яка завжди була кузнею вчених людей. Розпочався ж цей процес знищення ще в кінці ХVІІІ століття, коли Катерина ІІ вирішила провести в Україні форсовану русифікацію у сфері вищої освіти і в якості помічника для впровадження в життя своїх планів залучила передостаннього митрополита ХVІІІ століття Самуїла Миславського.

Він, хоч за молодих років і був гарячим оборонцем старожитніх прав Києво–Могилянської Академії і навіть брав участь у протестах проти катерининської політики [15, 70], потім все ж таки став на інші позиції, перетворившись на палкого провідника в життя царських планів. Саме він запровадив у Києво–Могилянській Академії викладання російською мовою "із дотриманням вимови, яка застосовується у Великоросії" [16, 254]. Митрополит Миславський суворо наказав ректору й префекту Академії: "дабы они неусыпное возымели попечение о непрременномъ и неупустительномъ наблюдении какъ учителями, такъ и учащимися правиль російскаго правописанія, равномерно и къ другимъ языкамъ, въ Академіи преподаваемымъ, относящагося, съ темъ, чтобы они, если кто изъ учителей въ упущении сей должности ими примечень будетъ, объ отрешении такового отъ учительской должности немедленно доносили Его Преосвященству" [17, 81–82]. Самуїл Миславський здійснив також уніфікацію навчальних предметів, що читалися в Академії, відповідно до Московського й Петербурзького університетів. 13 лютого 1786 року за його наказом Академії присвоюють "образ вчення, для всіх училищ імперії Російської узаконений" [16, 257].

Справу Самуїла Миславського з упровадження в життя царських реформ в царині вищої освіти продовжив останній митрополит XVIII століття Ієрофей Малицький. Завдяки його старанням, духовна реформа Павла I 1798 року поглибила процес перетворення Києво–Могилянської Академії в "типовий російський духовний заклад" [18, 18], а його послідовники на престолі Київської митрополії довели цей процес до апогею. Замість того, щоб захистити національну самобутність Києво–Могилянської Академії, патронами якої вони були, Київські митрополити XIX століття продовжували систематично впроваджувати в життя царські реформи в системі духовної освіти, першою з яких стала реформа 1809 – 1814 років. Ініціатором її був особисто цар Олександр I, а авторами нової ідеології академічного навчання стали представники церковної й світської еліти, такі як єпископ Євгеній Болховітінов (з 1822 року – митрополит Київський), Петербурзький митрополит Амвросій (Подобєдов), калузький єпископ Феофілакт Русанов, обер–прокурор синоду А. Н. Голіцин, духівник царя протопресвітер Сергій Краснопєвков, статс–секретар М. Сперанський, ректор Петербурзької Духовної Академії Філарет (Дроздов), в майбутньому митрополит Московський [19, 94]. Зазначимо, що до розробки цієї реформи у сфері духовної освіти, як і до всіх наступних, не було залучено жодного з українських церковних діячів. Вочевидь тому реформи проводилися без урахування національних особливостей розвитку вищої духовної освіти в Україні. Недоліки, властиві духовним академіям Росії, які, за словами М. Сперанського, містились в "отсутствии приемственности в образовании и чрезмерном засилии латинского языка" [19, 95], штучно приписувались на рахунок Києво–Могилянської Академії. Саме тому ті нововведення, які були добродійні для Петербурзької й Московської духовних академії,

стали для Києво–Могилянської неначе ліками для здорової людини, які не принесли нічого, крім шкоди. На жаль, Київський митрополит Серапіон Александровський замість того, щоб передбачити негативні наслідки реформи вищої духовної освіти в Україні, сам виступив її палким ініціатором й провідником. Апогеєм же цього сліпого віднопідданства стає впровадження їм в життя наказу синоду від 14 серпня 1817 року, за яким Києво–Могилянську Академію було закрито, що, за словами Ф.Титова, "викликало зрозумілий переполох та смуток не тільки серед духовних кіл, а й загалом серед усіх киян..." [16, 329].

У 1819 році на зміну Києво–Могилянській була відкрита Київська Духовна Академія при палкому сприянні того ж митрополита Серапіона, який уважав це позитивним для подальшого розвитку духовної освіти в Україні [20, 221 – 246].

Наступники Александровського на Київській митрополичій кафедрі продовжували його політику з упровадження в життя нових царських реформ щодо розвитку духовних академій (1839, 1869, 1884 рр.) [19, 104,109,114], які остаточно викорінили з Київської Духовної Академії могилянські традиції і зробили з неї навчальний заклад, аналогічний академіям у Москві і Петербурзі, позбавляючи її залишків самобутності. Підтримуючи думку професора академії І. Малишевського, висловлену ним на п'ятдесятилітньому ювілеї академії 28 вересня 1869 року з приводу перетворення Києво–Могилянської в Київську Духовну Академію, зазначимо, що "академія, яка підводилась тепер під загальний тип нових державних духовно–навчальних закладів, повинна була відректися від своєї деякої специфічності, котра була притаманна їй історично і повинна була замкнутися виключно тільки на виконанні свого безпосереднього завдання – розвитку духовної освіти" [21, 4]. Тобто, відкрита при безпосередньому сприянні Київського митрополита Серапіона Александровського, Київська Духовна Академія являла собою "суто духовний навчальний заклад" [22, 381]. У ній запанувала схоластика, від якої, за висловом письменника І.С.Нечуя–Левицького: "висихала всяка мисль в головах студентів, світські науки були закутані в дух теології" [23, 13–14]. Це у свою чергу сприяло зниженню рівня професійної підготовки випускників – "академія випускала тоді в семінарії професорів, котрі були темні, як темна ніч і нічому не вчили, бо й самі нічого не тямали" [23, 13–14], і своєю необізнаністю відбирали у простого українського народу шанс стати грамотними людьми, бо "приносили з собою на село лише цілковите нічогонезнайство і порочні звички" [24, 259], сприяли регресу духовного життя українців.

Таким чином, ми зробили спробу переосмислення діяльності Київських митрополитів ХІХ століття в царині духовного розвитку українського народу в контексті їх ставлення до Києво–Печерської Лаври й Києво–Могилянської Академії. Визначимо, що саме ця діяльність, метою якої було позбавлення найстарішого монастиря й найшанованішого вищого навчального закладу України ознак

національної самобутності, сприяла в кінцевому випадку остаточному позбавленню Києво–Печерської Лаври демократичних засад управління, занепаду мистецьких та освітніх традицій, зросійщенню монастиря й перетворенню Києво–Могилянської академії, в результаті реформ духовної освіти, в типовий російський навчальний заклад – Київську Духовну Академію. Занепад же цих споконвічних осередків духовності та культури України в свою чергу негативно позначився на духовному розвитку українського народу у ХІХ столітті.

Отже, перспективними в плані розробки досліджуваної теми ми вважаємо праці, в яких би знайшли відображення подальші розвідки щодо діяльності Київських митрополитів ХІХ століття відносно Києво–Печерської Лаври й Києво–Могилянської, а особливо Київської Духовної Академії. Такі праці допоможуть знайти зв'язок між регресом духовного життя українців ХІХ століття, однією з причин якого став саме занепад вказаний двох знакових духовних інституцій, та кризою духовності, яка має місце в українському суспільстві в наш час.

Література

1. **Чеховський В.** Киевский митрополит Гавриил Банулеску–Бодони: 1799– 1803 гг. – К., 1905.
2. **Сергий (Василевський)** Высокопреосвященный Филарет, в схимонашестве Феодосий (Амфитеатров) Митрополит Киевский и Галицкий и его время. – Казань., 1888.
3. **Певницкий В.** Воспоминания о покойном митрополите Киевском Арсении. – К., 1877.
4. **Флоринский В.** Памяти высокопреосвященного Платона, митрополита Киевского. – М., 1896.
5. **Титов Ф.** Высокопреосвященный Иоанникий, митрополит Киевский и Галицкий. – К., 1899.
6. **Титов Ф.** Стара вища освіта в Київській Україні ХVІІ – початок ХІХ століття. – К., 1924.
7. **Мозгова Н.** Київська Духовна Академія 1819 – 1920: філософський спадок". – К., 2004.
8. **Кибальник Ю.** Очерки истории Киево–Печерской Лавры и заповедника. – К., 1992.
9. **Степовик Д. В.** Історія Києво–Печерської Лаври. – К., 2001.
10. **Огієнко І.** Українська культура. – К., 1992.
11. **Власовський І.** Нарис з історії Української православної церкви. – Т.3. – Нью–Йорк., 1957.
12. **Титов Ф. І.** Краткое историческое описание Киево–Печерской Лавры и других святынь и достопримечательностей города Киева. – К., 1911.
13. **Вклади і вкладники Успенського собору Києво–Печерської Лаври ХVІ – поч. ХХ ст.:** каталог. – К., 2005.
14. **Титов Ф. І.** Русский царствующий дом Романовых в отношении его к Киево–Печерской Лавре. – К., 1913.
15. **Петров Н. И.** Киевская Академия в царствовании Екатерины II. – К., 1906.
16. **Титов Ф. І.** Стара вища освіта в Київській Україні ХVІ – поч. ХІХ ст. – К., 1924.
17. **Акты и документы,** относящиеся к истории Киевской академии / Под ред. Н. И. Петрова.. – К., 1908. – Т. V
18. **Мозгова Н.** Київська Духовна Академія 1819–1920: філософський спадок. – К., 2004.
19. **Фёдоров В. А.** Русская Православная Церковь и государство. Синодальный период: 1700–1917. – М., 2003.
- 20.

Терновский Ф. А. Из истории Киевской академии в первой четверти настоящего столетия: Выдержки из дневника митрополита Серапиона // Труды Киевской Духовной Академии. – 1882. – №10. 21. **Мальшевский И.** Историческая записка о состоянии академии в минувшее пятидесятилетие // Пятидесятилетний юбилей Киевской Духовной Академии, 28 сентября 1869 года. – К., 1869. 22. **Полонська–Василенко Н.** Історія України. – К., 1992. – Т. 2. 23. **Нечуй–Левицький І.** Зібрання творів. – К., 1965. – Т. 2. 24. **Крижанівський О. П.,** Плохій С. М. Історія Церкви та релігійної думки в Україні. – К., 1994. – Кн. 3.

The article is dedicated to Kyiv metropolitans of the nineteenth century as Archimandrites of Kyiv Caves Monastery and patrons of Kyiv Theological Academy. The author shows the part which these church statesmen played at the process of the decline of the great Ukrainian monastery – the centre of national Christian culture, spiritualisms and the oldest higher school in Europe which has always been the instrument of the connection with the intellectual ranges of all Slavonic world.

УДК 9(477)“197”

М. П. Бернацький

ПРЕДСТАВНИЦТВО РОБІТНИКІВ У СКЛАДІ ПАРТОРГАНІВ УРСР У 70–І РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ

Участь різних верств населення у суспільно-політичному житті є важливим чинником успішного процесу державотворення в Україні. З огляду на це участь робітників України в суспільно-політичному житті має важливе значення для розв'язання багатьох проблем буття, суспільного поступу. Узагальнення та теоретичне осмислення досвіду участі робітників (найбільш численної групи суспільства УРСР) у діяльності партійних організацій сприятиме створенню наукової бази для аналізу сучасної ситуації щодо суспільно-політичної активності громадян, свідомого їх залучення до роботи до різних партійних і громадських організацій. Робітники не тільки становили більшість у структурі українського суспільства в 70–ті роки ХХ століття (у 1970 р. – 11713 тис.; а в 1980 р. – уже 14171 тис; або відповідно 24,7% та 28,2%), а й представляли вагомий відсоток у складі партійних і громадських організацій і об'єднань. [1]. Тому участь робітників у діяльності партійних організацій була об'єктом дослідження протягом тривалого часу. Автори досліджень показували різні форми і напрямки участі робітників у діяльності партійних організацій. У роботах науковців висвітлювалось й представництво робітників у складі парторганів. Ці питання були предметом дослідження у працях В.І.Полуреза,

Я.С.Калакури, В.О.Котенка. У деяких дослідженнях розкривалася роль партійного керівництва в розвитку творчої активності робітників. Серед них слід назвати праці М.М.Карабанова, А.В.Ткачука, В.О.Самохвалова, О.Д.Кущенко. Однак ці роботи переобтяжені ідеологічними штампами, посиленнями на рішення партійних з'їздів, пленумів, цитуванням партійних керівників республіки, СРСР. Це було зумовлено тим, що в умовах тоталітарної системи, всевладдя партії учені не мали можливостей критично оцінювати реальний стан участі робітників у діяльності партійних організацій, результативність цієї роботи. Серед праць, що вийшли друком наприкінці 80-х та на початку 90-х років ХХ століття, заслуговує на увагу колективна монографія „Соціальна активність робітничого класу Української РСР (70–80-ті роки)” [2]. У ній діється значний фактичний матеріал про представництво робітників у складі парторганів, а також розкриті причини негативних явищ у питаннях партійного поповнення, як і у діяльності самих партійних органів. Наприкінці 90-х рр. ХХ і на початку ХХІ століть виходять дослідження українських учених, які на основі нових підходів вивчають, узагальнюють участь робітників у діяльності парторганізацій у досліджуваній період. Заслуговують на увагу роботи П.П.Панченка, М.Р.Плюща та ін. Уведення авторами в науковий обіг архівних джерел при відповідному об'єктивному аналізі документів дозволило критично переглянути старі концептуальні підходи до участі робітників у діяльності партійних організацій і їх представництва у складі партійних органів.

У досліджуваній період на основі існуючої політичної доктрини вживались заходи щодо зміцнення робітничого прошарку в рядах партії. Таке утилітарно-ортодоксальне бачення ролі робітників у житті партії постійно догматично декларувалося, було одним із наріжних аспектів партійної політики. Така лінія була загально визначеною в Україні. Це підтверджувало збільшення представництва робітників у партійних організаціях республіки в 70-ті роки. Так, у 1970 р. частка робітників у соціальному складі комуністів України становила 42,2%; у 1975 р. – 43,4%; у 1980 р. – 45%. Відповідно питома вага комуністів серед усіх категорій робітників у республіці дорівнювала 8,3%; 8,5%; 9,1% [3, с.233]. Отже, з збільшенням загальної чисельності робітників у досліджуваній період зростає й представництво їх у соціальному складі партії.

У ряді парторганізацій, насамперед великих індустріальних областей, в яких були найбільш чисельними загони робітників, їх частка у складі партійних організацій була вагомішою, ніж у цілому в Україні. Так, на Донеччині вона збільшилася з 40,8% у 1970 р. до 57,3% у 1980 р., на Ворошиловградщині – з 52% до 54,8%, на Дніпропетровщині – з 47,7% до 51,1%, а в Запорізькій, Харківській областях у досліджуваній період питома вага робітників серед комуністів становила близько 50%.[4, 452–453; 5; 6, 557; 7, 79–85].

Аналізуючи в цілому процес поповнення партії робітниками, робимо висновок, що він відбувався за відповідною схемою, розробленою центром. Це було своєрідним класичним зразком адміністративно–командної моделі у розв’язанні питань соціального складу партії. [8, 17].

Одним із характерних моментів суспільно–політичного життя робітників був їх вступ у кандидати в члени КПРС. У рішеннях з’їздів, пленумів і постановах Центрального Комітету КПРС ставилась вимога цілеспрямованої діяльності по добору в партію перш за все робітників [9, 500–503]. Так, серед прийнятих у кандидати в члени КПРС у республіці з 1971 по 1975 роки питома вага робітників становила 56,4%, а з 1975 по 1980 роки – 57,8% [7, 39]. У промислових регіонах простежувався значно більший відсоток. Наприклад, на Ворошиловградщині питома вага робітників, прийнятих кандидатами в члени КПРС, становила 66%, на Дніпропетровщині – 64,9%, на Харківщині – 64,3% [5, 557; 10, с. 508]. Таким чином, пріоритет у прийомі кандидатами в члени КПРС віддавався робітникам.

Однак при прийомі в кандидати партії не скрізь і не завжди вивчалась думка комуністів трудового колективу. Траплялись випадки, коли партійні організації формально підходили до вивчення ділових, моральних якостей вступників у кандидати партії робітників. Так, за пияцтво, порушення партійної і державної дисципліни в Київській міській партійній організації в 1976–1980 рр. 912 кандидатам було відмовлено у вступі в члени КПРС, серед яких робітники становили 61,5% [11].

У досліджуваній період кількість робітників у новому партійному поповненні незмінно зростала, їх питома вага в роки дев’ятої п’ятирічки становила 56,4%, десятої – 57,8% [7, 8]. Водночас представників інтелігенції, наприклад, у десятій п’ятирічці вступило в партію лише 23,1% [7, 39]. Таке співвідношення дає підстави говорити про відсутність демократизму в самій системі поповнення партійних рядів.

Особливістю було й те, що роботу по прийому до вступу в КПРС пронизував закостенілий формалізм. Подані заяви до вступу в партію майже нічим не відрізнялись одна від одної ні за стилем написання, ні за змістом. Вони викладені за своєрідним трафаретом, за яким не видно особистого ставлення того, хто вступає до партії, крім того, що він хоче бути „в перших рядах будівників комунізму”.

У багатьох партійних організаціях під час прийому в партію виявлялось і чимало недоліків. Часто домінував формалізм у розв’язанні цього питання. Іноді більшою мірою брались до уваги кількісні показники, виходячи з різних вказівок парторганів ніж зверталася увага на якісний склад тих, хто вступав у члени КПРС.

Партійні органи приділяли значну увагу посиленню провідної ролі робітників у соціальному складі партії під час обміну партійних

документів у 1973–1974 рр. Одним із завдань цієї політичної кампанії було: домогтися подальшого зростання політичної активності комуністів. У ці роки кандидатами в члени партії в Україні прийнято 13,8 тис. чол. Серед представників трудящих більше половини становили робітники [12, 706]. Але за цими цифрами приховувалось багато недоліків. Поряд з партійним поповненням у період обміну партійних документів значна кількість комуністів з різних причин вибула з КПРС. У Ворошиловградській обласній партійній організації за різні вчинки з рядів партії виключено 2522 чол., з них більше половини – за пияцтво й пов'язані з ним факти аморальної поведінки. Крім того, на основі рішень партійних комітетів 931 чол. вибули з членів КПРС як такі, що втратили зв'язок з партійними організаціями [13].

У деяких організаціях в ході обміну партійних документів не виявлялось достатньої вимогливості до комуністів, не надавали значення їх моральному обличчю. У результаті 532 комуністи були виключені з партії вже після отримання нових партійних білетів. Серед виключених в обласній партійній організації у 1974 р. 56,3% склали робітники, у Рубіжанській міській – 95,2%, Коммунарській – 85,7%, Краснолцькій – 83% [13].

Так сталося тому, що в період обміну партійних документів аналізувались більше успіхи комуністів, їх внесок у виконання планів соціального розвитку, виробничих завдань, ніж прорахунки і недоліки в роботі партійних організацій, у громадській діяльності кожного кандидата або члена КПРС.

Одним із важливих чинників суспільно–політичної діяльності робітників–комуністів було їх представництво у виборних партійних органах. Більш значною, вагомішою була діяльність робітників–комуністів у керівних органах первинних парторганізацій на підприємствах. Так, секретарями цехових парторганізацій у Волинській обласній організації обрано робітників – 15,7%, Ворошиловградській – 31,4%, Дніпропетровській – 23%, Донецькій – 38,9%. Відповідно до складу партбюро і парткомів їх обрано 30; 49,4; 36,5; 50,6; 36,2; 39,2% [14].

Важливе значення в справі виборів керівних органів первинних парторганізацій мали звітно–виборчі збори. Саме на них комуністи–робітники мали можливість оцінювати діяльність парторганізацій, вносити зауваження й пропозиції щодо поліпшення роботи, виявляти свою довіру тим, хто обирався до складу керівних органів первинних парторганізацій.

Однак в рядя партгруп і цехових парторганізацій збори проходили при низьких явці й активності комуністів–робітників. У 65 партійних групах Київського машинобудівного заводу ім. Артема в 1975 р. явка комуністів на збори становила в середньому 87, а в окремих – навіть 60–70%. На формувальній дільниці ливарного цеху

сірого чавуну Кіровоградського заводу "Червона Зірка" на збори з'явилося 77,7% партійців [15]. Такі випадки були наявні в багатьох парторганізаціях. Часто збори готувалися наспіх, розпочиналися з запізненням, проходили неорганізовано.

Ці та інші недоліки в їх проведенні пояснюються насамперед тим, що цій діяльності недостатню увагу приділяли партійні комітети, райкоми й міськкоми партії. У цій справі панувало багато формалізму. Окремі партійні комітети надавали мало конкретної допомоги партгрупам і секретарям цехових парторганізацій у підготовці й проведенні зборів, недостатньо проводили з ними семінарів, оперативно не узагальнювали пропозиції і зауваження комуністів, не вживали заходів щодо усунення виявлених недоліків.

Робітники–комуністи систематично обирались до складу райкомів, міськкомів та обкомів партії. Так, у 1975 р. представництво робітників у складі райкомів і ревізійних комісій обласних парторганізацій Кримської, Львівської, Полтавської, Хмельницької становило відповідно – 36,2; 25,1; 17,0; 10,7%. [16]

У цілому по республіці у складі членів і кандидатів у члени обкомів, міськкомів, райкомів партії і членів ревізійних комісій робітники й колгоспники в 1975–1976 рр. склали 42,8%; 1980–1981 рр. – 43,3% [7, 109]. Зазначимо, що представництво робітників–комуністів у виборних органах партії заздалегідь планувалося партійними інстанціями. Це було складовою частиною політики вищих партійних органів у доборі й розстановці партійних кадрів. У цьому відношенні характерним є виступ на зборах активу Київської обласної партійної організації у вересні 1970 р. першого секретаря обкому партії В.М. Цибулько. Він говорив: "Ураховуючи деяке збільшення робітників і колгоспників у складі обласної партійної організації й виходячи з настанов Центрального Комітету КПРС про подальше підвищення ролі робітничого класу в суспільно–політичному житті, у період звітів і виборів слід збільшити кількість робітників і колгоспників у складі членів міськкомів, райкомів партії і бюро. Це також стосується парткомів і бюро первинних партійних організацій" [17].

Отже, діяльність робітників у вищих ешелонах партійних органів носила скоріше представницький характер. Від їх присутності в цих органах і рішень, які ними приймалися, майже нічого не залежало. Тому підтримка постанов партійних органів була одним з головних завдань, яке відводилось робітникам–комуністам.

Таким чином, у досліджуваний період робітники–комуністи склали значну кількість у всіх ланках партії. Партійні інстанції регулювали ці показники у власних інтересах. Порівняно з колгоспниками та інтелігенцією питома вага робітників, обраних до керівних органів партії, була вагомішою. Однак робітники більше були статистами при прийнятті постанов партійними органами. Пропозиції і

зауваження рядових членів партії залишалися поза увагою партійного керівництва.

Найбільш плідний внесок мала діяльність робітників у первинних парторганізаціях. Вони обиралися секретарями цехових, первинних парторганізацій. Але й тут їх робота значною мірою залежала від рішень і вказівок партійних органів, що звужувало поле діяльності багатьох первинних парторганізацій.

Набув поширення формалізм, паперотворчість, показушність у роботі партії. Усе це гальмувало творчий підхід до важливих питань партійного життя значної кількості робітників–комуністів, негативно позначалося на суспільно–політичному житті.

Вивчення й критичне осмислення представництва робітників у складі парторганів у досліджений період може сприяти уникненню прорахунків, помилок і допоможе визначитися з оптимальними формами й напрямками залучення робітників до суспільно–політичного життя України на сучасному етапі розвитку й у найближчому майбутньому.

Література

1. **Народне** господарство Української РСР у 1980 році: Стат. щорічник. – К; 1981. – С.234.
2. **Соціальна** активність робітничого класу Української РСР (70–80–ті роки) / Ю.Д.Зайцев, О.І.Луцький, В.П.Іськов та ін.: Відп. ред. Ю.Ю.Сливка. – К; 1988.
3. **Народное** хазяйство Украинской ССР в 1982 году: Стат. ежегодник. – К; 1983.
4. **Очерки** Донецкой областной партийной организации / Ред. А.А.Слинько. – Донецк, 1978.
5. **Державний** архів Луганської області, ф.179, оп. 37, спр.154, арк..1.
6. **Очерки** истории Днепропетровской областной партийной организации / Ред. И.В.Васильев. – Днепропетровск, 1979.
7. **Бойовий** загін ленінської партії. Компартія України в цифрах. – К; 1981.
8. **Комуністична** партія України в цифрах: До 70–річчя I з'їзду Компартії України. – К; 1988.
9. **Постанова** ЦК КПРС про підсумки обміну партійних документів. 31 січня 1975 р. // Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898 – 1980): У 13 т. – Т.11. – К; 1980.
10. **Очерки** истории Харьковской областной партийной организации / Ред. П.Г.Баськов. – Харьков, 1980.
11. **Центральний** державний архів громадських об'єднань України, ф.1, оп. 54, спр. 5780, арк..13–14.
12. **Нариси** історії Комуністичної партії України. – К; 1977.
13. **Державний** архів Луганської області, ф. 179, оп 37, спр. 3, арк..123–124.
14. **Центральний** державних архів громадських об'єднань України, ф.1, оп. 32, спр.12,арк..7, 8, 24, 25, 27, 28, 30, 31, 48, 50, 107, 108, 130, 131.
15. **Центральний** державний архів громадських об'єднань України, ф.1, оп. 32, спр. 1055, арк..86.
16. **Центральний** державний архів громадських об'єднань України, ф.1, оп. 32, спр. 900, арк.. 74.
17. **Центральний** державний архів громадських об'єднань України, ф.1, оп. 54, спр. 1077, арк..43.

The article is devoted to researching how communist workers were represented in different branches of Communist Party in the 1970–ies in the Soviet Ukraine. The author shows how based on political doctrine were used methods of spreading working group among the Party members. The author also analyzes how effective workers did in the Party organization.

УДК 94(477.62)''16''

І. Ю. Бровченко

СИТУАЦІЯ ЗАСЕЛЕННЯ ПОДОНЕЧЧЯ В СЕРЕДИНІ XVII СТ. ТА БУДІВНИЦТВО МАЯЦЬКОГО МІСТЕЧКА

Протягом раннього нового часу терени Подонеччя входили до складу Дикого поля – історичного регіону, що склався на широких просторах Великого поясу степів Євразії. З найдавніших часів до пізнього середньовіччя цією землею пройшло багато кочових народів, що значною мірою визначало характер освоєння краю. Процес формування складу населення регіону значно активізувався на початку XVII ст. і був пов'язаний значною мірою з територіальним розширенням Росії. Основні етнічні групи, що були покликані здійснити цей процес, протягом вказаного часу становили росіяни ("служилые по прибору") та українські селяни (переселенці). Враховуючи етнічну ситуацію, що зараз існує на сході України, видається досить цікавим і практично необхідним досліджувати рівні та форми взаємодії, реалізовані в діяльності минулого населення краю. За умов, коли сучасна історіографія крайової історії ще тільки-но відтворюється, не дивує той факт, що праці такої спрямованості практично відсутні. Отже, матеріали даної статті є актуальними.

Перші камені в фундамент крайової історіографії було закладено ще в XIX ст., втім, істориків того часу цікавили насамперед проблеми створення Російської держави та розширення її території за рахунок колонізаційного процесу, а також селянське питання. Їх наступники – радянські та сучасні дослідники історії Східної України – не обмежуючись критичним переосмисленням вже накопиченого матеріалу, зосередили головну увагу на селянській колонізації півдня. Проблема заселення краю висвітлювалася або в контексті міграційних потоків, коли питання хронології, функціональної структури поселень, а отже й особливостей виникнення тих чи інших населених пунктів та їх типологічні характеристики розглядалися побіжно, або в рамках конкретно-прикладних досліджень. На початку 90–х рр. XX ст. з'явилася група праць з історії краю – книги О.О.Макущенко, П.Лавріва. Незважаючи на компілятивний за суттю характер, вони все ж мають

певне значення для дослідження історії заселення Подонеччя в XVII ст., оскільки їхні недоліки дозволяють чітко визначити коло проблем, які потребують докладнішого висвітлення. у 90-ті ж роки видано й праці дослідника-краєзнавця В.І.Подова та історика В.О.Пірка. І якщо В.І.Подов зосередився, головним чином, на висвітленні нарративної історії краю, то В.О.Пірко досить докладно та всебічно аналізує умови та хід заселення Північного Причорномор'я в XV–XVIII ст. [1]. Втім, на сьогодні ще й досі немає усталеної думки про хронологію, умови та хід освоєння Подонеччя за доби раннього нового часу, багато питань потребують більш докладного висвітлення. Дана стаття є спробою заповнити певні "пробіли" у крайовій історіографії.

Поразка в Смоленській війні (1632–1634 рр.), руйнівні наскоки татар, що почастишали внаслідок незахищеності південних кордонів держави, були жорстоким уроком для Росії. Оскільки необхідних для походу на південь сил країна не мала, а переговори з Кримом не забезпечували миру, єдиним вірним способом захисту південного порубіжжя було спорудження нових засічних ліній [2, 165; 3, 133, 239]. Важливим наслідком розпочатих заходів було будівництво Белгородської лінії, санкціоноване Думою в середині XVII ст. Цей захід, обумовлений необхідністю перехопити можливі шляхи вторгнення степовиків у південні повіти держави, сприяв збільшенню на "поле" кількості переселенців [4, 58–63]. Лінія, спорудження якої так і не було закінчено, розміщувалася в напрямку з південного сходу на північний захід, збігаючись з умовним кордоном між степом та лісостепом. Вибір типів укріплень та характер будівельних матеріалів значною мірою диктувалися як особливостями воєнної тактики татар, які не брали укріплення приступами, так і розташуванням лінії в зоні значних лісових масивів [4, 77–84]. Оборонна лінія прикривала від нападів кочівників прилягаючі до "поля" Валуйський, Оскольський та Белгородський повіти, що в середині XVII ст. тільки-но почали заселятися й водночас були аванпостами боротьби з татарами. У 1654–1658 рр. російські сили відволікалися на Захід на війну з Річчю Посполитою і лінія виконала своє призначення – вона "закрила" тил. Однак масштабне будівництво на півдні завершилося. Головною причиною, що спонукала уряд Росії передчасно завершити будівництво, можна вважати те, що стратегічне значення оборонної лінії нівелювалося масовим переселенням людей з України і Росії [4, 239]. Унаслідок будівництва лінії для колонізації відкрилися нові території, які раніше були малопривабливими для заснування населених пунктів.

Сказане дає підстави припустити, що будівництво лінії було одним із кроків до територіальних придбань Росії на південному порубіжжі. У радянській історіографії ці дії уряду розглядалися як заходи оборонного характеру, а не наступ на степ [5, 293; 4, 3, 85]. Сучасні російські історики вважають, що вживані керівництвом Росії заходи набули політичного забарвлення. Будівництво нової лінії було

необхідним заходом для захисту південних рубежів держави, оскільки цим ліквідувалася загроза татарських походів вглиб країни та необхідність зосереджувати тут, а не на інших зовнішньополітичних акціях, усі сили [3, 239]. На думку російського історика Г.О.Саніна, просування Росії всередину степу мало загарбницький характер. "Безусловно, это была экспансия России, – пише історик, но экспансия весьма своеобразная: полупустынные просторы Дикого поля не принадлежали ни одному государству, ни одному народу. Это была экспансия на ничейные земли. По существу шло поглощение Россией этих, почти лишенных населения территорий" [6, 31]. До деякої міри такі висновки можна виправдати: на більшій частині Дикого поля не було постійного населення і хоч якоїсь постійної влади, були відсутні стаціонарні населені пункти. З іншого боку, в документах, що належать до середини XVI ст., зафіксовано вислів кримського хана Девлет-Гірея I (1551–1577 рр.) на адресу уряду Росії з приводу розгортання на кордонах з "полем" будівництва: "Вы хотите задушить нас в ограде выстроенных городов" [7, 568]. Наведений вислів є досить вагомим аргументом на користь того, що Росія все-таки чинила тиск на степ, обравши для цього дуже вигідний у внутрішньополітичному відношенні шлях – будівництво нових міст і заселення прилеглих до них територій.

Із середини XVII ст., внаслідок розвитку процесу заселення, степові простори Середньодонеччини поступово втягувалися у зовнішню і внутрішню політику Росії. Це було спричинене значним посиленням впливу держави в Північному Причорномор'ї після політичних домовленостей з Україною. Однак відкрито й чітко питання про долю Середньої Донеччини урядом країни не було сформульоване, навіть незважаючи на те, що Росія активно облаштовувалась на розглянутій території, мистецьки лавіруючи між силами, що взаємодіяли тут у середині – другій половині XVII ст. Пояснити таку ситуацію, як уявляється, можна засобами геополітики. Одним із можливих варіантів вирішення цієї проблеми є розроблювана зараз ідея Балтійсько-чорноморської системи (БЧС), а також близька до неї за своїм змістом концепція "острова Россия" [8, 52–58; 9, 39–40; 10, 88; 11, 12]. Втім у розкладці сил, притаманній БЧС, не брала участі лише створена під час Національно-визвольної війни 1648–1657 рр. Українська держава, яку Росія розглядала як свого роду "буфер", що відокремлював її від потенційних агресорів [3, 410].

У такому ракурсі трактування політики уряду Росії по відношенню до розташованої в середній течії Сіверського Дінця ділянки Дикого поля уявляється двозначним. По-перше, просування сюди значної кількості переселенців сприяло трансформації статусу регіону із малозаселеної, а часом – окраїни, що пустує, в обжиті області. У зв'язку з чим зменшувалася загроза укріплення в даному регіоні ворожого Росії Кримського ханства. По-друге, поселення тут значної кількості українських переселенців і перехід останніх у російське підданство,

також сприяло виникненню прикордонної буферної території з притаманними їй політичними та соціально-економічними характеристиками. Як ми гадаємо, цей простір мав географо-культурне підгрунття і був своєрідним роздільником між степом та лісостепом, старими місцями російського розселення та українськими етнічними землями.

Демографічні та господарські процеси, що відбувалися в XVI–XVII ст. в Росії й Україні, були настільки могутніми, що населення двох країн змогло не тільки успішно протистояти татарам, а й просунути всередину їхньої території ще починаючи з XVI ст., причому процес просування набрав форми вільної колонізації "поля". Остання випереджувала, а в деяких випадках пересікалася з урядовою і проходила під контролем та спрямовувалася урядом Росії. У 20–і рр. XVI ст. продовжувався рух російського населення на південь, у ході якого переселенці наблизилися до земель у середній течії Сіверського Дінця. Однак татарська небезпека змусила мігрантів осісти по берегах рік Сейм та Большая Сосна – цей район видавався найбільш безпечним для життя. Тобто, переміщення відбувалося всередині повітів, не далі від опанованих районів [5, 162; 12, 272–273]. Як нам уявляється, ці факти можна розглядати як ще одне підтвердження незаселеності нашого краю протягом XVI ст.

Згідно з наявними даними, у 20–30–і рр. XVII ст. на південній окраїні Росії існувало 8 міст, населення яких брало участь в освоєнні прикордонних територій [13, кн. №54–71]. Зі спорудженням засічних ліній ситуація трохи змінилася. Втім, навряд чи можна впевнено твердити про наявність у краї на той момент постійних поселень на південь від оборонної лінії. Зокрема, розташоване неподалік від укріплень м. Валуйок в середині XVII ст. не мало власного повіту, що свідчить скоріш за все про небажання селян оселятися в цих місцях. Здебільшого це було обумовлене постійною небезпекою татарських наскоків [14, 3–22]. Однак таку ситуацію не можна вважати остаточною підставою для твердження про відсутність будь яких поселень в окрузі міста та на більш віддалених землях. Дослідником проблем заселення Росії в XVII – початку XVIII ст. Я.Є.Водарським на великому архівному матеріалі переконливо доведено, що через татарську небезпеку більшість населених пунктів, які виникали на "поле" в першій половині XVII ст., розташовувалися осторонь від шляхів набігів кочівників [15, 17]. Вірогідно поселення могли знаходитися в лісовій зоні, але у цьому разі можливість їхньої фіксації в документах обмежена.

Одним із шляхів освоєння розташованих на південь від згаданих теренів Середнього Подонеччя було заснування промислових угідь – юртів. Цей термін є одним з ключових при розгляді специфіки колонізаційних процесів у Подонеччі XVII ст., але у кожному конкретному випадку його зміст варіювався в залежності від правового, адміністративно–територіального та господарського підгрунття. Слово

юрт тюркського походження, у середньовічних східних джерелах вживалося в значенні володіння, місця проживання тощо. У російських джерелах того ж періоду юртами називали території держав, що утворилися на "уламках" Золотої Орди [16, т.16, с. 828]. Аналіз змісту, що вкладався в поняття юрт по відношенню до Подонеччя загалом, відсилає нас до східного трактування терміну. На 1626 р. істориком В.П.Загоровським відзначено 9 юртів (територіальних володінь), що становили у верхів'ях Дінця так звану Донецьку волость (приблизно територія сучасної Харківщини. – І.Б.), контрольовану Росією. Система юртових угідь подвійно визначила як заселення краю, так і характер господарювання в ньому. З одного боку, засновані переселенцями з Росії юрти фіксувалися як частина державної території. Отже, традиційне для "поля" право першої займанщини з огляду на державність підмінювалося офіційним. З іншого боку, великі "ухожаи" здавалися в оренду й орендарям був вигідний тимчасовий характер використання цих земель [14, 7]. Звідси випливає, що постійних поселень на території юртів могло й не бути. За сприяння будівництва Белгородської лінії з'явилися "ухожаи" по лінії й розпочалося масове заселення територій середньої течії Сіверського Дінця. Швидкість та ступінь освоєння досліджуваних територій у першій половині XVII ст., як і раніше, визначалася впливом ряду зовнішньополітичних причин, головним чином воєнної загрози з боку кочівників.

Гадаємо, що в даному зв'язку можна поставити під сумнів ймовірність існування на Середній Донеччині в першій половині XVII ст. таких населених пунктів, як Старий Айдар та Осинове. Думка про заснування вказаних поселень у 1642 та 1643 рр. відповідно була висунута в XIX ст. істориком церкви Гумілевським (Філаретом) у праці "Историко-статистическое описание Харьковской епархии". Описуючи V відділення епархії, автор відзначає, що Осинове було населене наприкінці XVII ст. на правому березі р. Айдар, однак початок поселення слід вести від Осинового острогу, перша згадка про який датується 1643 р. у зв'язку із станичною та сторожовою службою на "поле" [17, 323–324]. Посилаючись на назване джерело, укладачі "Истории городов и сел Украинской ССР. Ворошиловградская область" у загальному нарисі історії заселення краю стверджують, що Осиновий Острог як сторожовий пункт було засновано в 1637 р. [18, 13]. Проте далі на сторінках книги в окремії, присвяченій розглядуваному поселенню, статті йдеться про те, що селище на місці острогу виникло в 1643 р. [18, 457]. Зважаючи на те, що авторський колектив пішов на переключення статусу даного населеного пункту за станом на 1643 р. (острог аж ніяк не дорівнює постійному населеному пункту), у той час як наведена дата заснування Осинового острогу (1637 р.) зовсім не підтверджена посиланням на будь-яке джерело, уявляється можливим говорити про навмисне приписування часу заснування перших селищ краю в XVII ст. На нашу думку, немає достовірних даних не тільки про дату виникнення, але й

сам факт існування названого поселення в зазначений час. Спирність вищезгаданого твердження впливає, по-перше, з того, що, всупереч переконливому розкриттю Гумілевським версії виникнення с. Осинового, документи про рух татарських та козачих загонів уздовж Айдару наприкінці 30-х – початку 40-х рр. XVII ст. і військових зіткнень між ними не містять згадок про Осиний острог. По-друге, острогом називали поширені на південній окраїні Росії постійні чи тимчасові укріплені населені пункти, призначені для розміщення військових [16, т.10, с.658–659]. У даному випадку двоїстий характер терміна не дозволяє стверджувати наявність постійного населеного пункту.

Грунтуючись на аналізі наведених джерел та зіставленні фактів, ми схилиємося до думки про необхідність уточнення критеріїв визначення точної дати/моменту виникнення різних типів поселень, що відповідають поняттю населений пункт. Так, за енциклопедичним словником населений пункт – населене місце (поселення), первинна одиниця розселення людей у межах однієї забудованої земельної ділянки (місто, селище міського типу, село). Обов'язковою ознакою населеного пункту є сталість його використання як місця проживання щорічно хоча б сезонно [16, 861]. Виходячи з цього, ми вважаємо, що в основу характеристик, адекватних змісту цього поняття, можуть бути покладені просторово-часові (локалізація, стаціонарність і відносно тривалий період існування населеного пункту) та соціально-економічні (наявність складу населення з певним для даної території видом занять) ознаки.

Незважаючи на те, що Гумілевський (Філарет) надрукував найбагатший фактичний матеріал про заселення окремих поселень краю, до вміщених у збірці відомостей варто ставитись з деякими застереженнями. Тому визначення часу виникнення як с. Осинового, так і Старого Айдару вимагає детального уточнення на основі більш конкретних історичних свідчень, про що йтиметься нижче.

У 1642–1646 рр. по берегах Айдару, Деркула та Білого Колодзя, неподалік від споруджуваної Белгородської лінії, ще кочували татари, загрожуючи осілому населенню суміжних регіонів Росії [20, 161, 164, 167, 169, 220]. Така ситуація мала місце й у 50-і рр. XVII ст. У 1658 р. із Змієва до Белгорода було відправлено "отписку", у якій спостерігач повідомляв про те, що "... против речки Боровой ноября же в 7-й день, и на устьи той речки перелезло де татар человек с полтреста и болши с Крымской стороны на Нагайскую сторону и пошли де те татаровя вверх по речки Боровой ... на речки Каменки против Айдарского устья кочует де орда Нагайских татар, а сколько де тех татар кочует, и тово де он сметить не сумел" [21, 39].

У середині XVII ст. простори Середньої Донеччини освоювалися не тільки переселенцями з Росії, а й зі Слобідської України. Ці міграційні рухи набули поступального і, певною мірою, експансіоністського характеру, спрямованого на витіснення татар углиб степів. В середині століття хвилі переселенців "зустрілися" на кордонах невеликого

обмеженого простору Середнього Подонеччя, яке, по суті, знову виступило контактною територією, де виникали конфлікти, але також розвивалося співробітництво та взаємозбагачення культур.

Відплив населення Правобережної України відбувався у зв'язку з подіями Національно-визвольної війни і періоду Руїни. Українські міграційні потоки, що прямували з Право- і Лівобережжя на південний схід (степове Подонеччя та Дон), за соціальним складом не були однорідними. Вони склалися з міщансько-селянських (тут та далі – українська колонізація. – І.Б.) верств населення та, за В.Юркевичем, "показаної людності"/історичне визначення – "черкаское воровство" [22, 89, 177]. За характером оволодіння територією та масштабами останньої українська селянська колонізація Середнього Подонеччя відрізнялася від аналогічних процесів на суміжних регіонах Лівобережної України та Слобожанщини. Зокрема, вона розгорталася мирним шляхом і протягом середини – другої половини XVII ст. просунулася лише до гирла р. Оскол, на колишнє Цареборисівське городище [23, 37]. Отже, у вказаний період українська селянська колонізація лише наблизилася до кордонів Середнього Подонеччя.

Після 1659 р., коли об'єднане козацько-татарське військо І.Виговського та польські загони розбили російські війська під Конотопом, наскоки татар повторювалися особливо часто. Різні повідомлення про пересування татар тоді приходили до Москви саме з Середньодонеччини [24, с.120]. Згодом уряд Росії розгортає цілеспрямоване будівництво опорних пунктів колонізації в розглядуваному регіоні. Оскільки переселенський потік знівелював стратегічне значення Белгородської лінії і тепер уже, вслід за будівництвом нових поселень, кордони держави усе далі просувалися на південь. Списки цих фортець містяться в "Росписи государства Московского градом", складеної приблизно в середині XVII ст. Серед міст, посадів та укріплених монастирів Росії найпівденнішим було м. Царів-Борисів (з XVI ст.) [25].

Так, у 1663 р. на р. Тор для захисту соляних варниць було збудоване Маяцьке містечко, яке по праву можна вважати одним із найстаріших населених пунктів Подонеччя. Початковому періоду історії цього міста присвячено низку досліджень [26, 614; 27]. Тому для розуміння ролі і місця Маяцького містечка в системі населених пунктів Подонеччя зупинимося на основних моментах його історії.

В 1647 р. валуйський отаман Протас'єв одержав з Москви наказ оглянути місцевість у районі Торських соляних озер з метою пошуку найкращого місця для будівництва укріплення. Це було обумовлене необхідністю захисту солепромислу, який тут розроблявся, а також існуванням острогу для спостереження за степом. Обстеживши територію, отаман дійшов висновку, що все необхідне для будівництва й проживання людей в окрузі є, про що негайно повідомив своєму безпосередньому керівництву. Однак містечко було побудоване не

відразу, а лише в 1663 р. Первісний вигляд укріплення, а також деякі моменти його соціально-економічної історії, знайшли досить повне відображення в працях В.О.Пірка, висновки якого базуються на ретельному вивченні широкого кола джерел. Тому ми вважаємо за необхідне лише уточнити окремі аспекти воєнно-стратегічного, адміністративного та етнокультурного характеру. Задля цього нами використані "Описание Мояцкого местечка" (1666 р.), "Переписная книга Мояцкого местечка" (1676 р.), "Книга, а в ней писаны городаы" (1678 р.), "Описание городов Белгородской черты" (1681 р.) [28, арк.474–481зв.; 24, 64–65; 28, 310–315].

Згідно з найбільш ранніми описами Маяцьке містечко було збудоване як острог з дуба, навколо якого будівельники викопали рів, а також спорудили систему зовнішніх укріплень у вигляді ровів, валів з "надолбами". Вздовж дороги, яка сполучала містечко та навколишні озера, в степ відходили намети і "надолбы" теж. Необхідність у наявності таких споруд диктувалася умовами транспортування солі, що відправлялася з варниць у місто, а потім – до Белгорода. "А на вечном житье в том новом городке Мояцком велено быти сведенцам с Волуйки, с Чюгуева, по пятьдесят человек и с Салтова двадцать пять человек, и с Харькова одиннадцать человек, и те сведенцы строят дворы и не караулах бывають" (1666 р.) [28, 310–315]. На початковому етапі історії містечка соціальний склад мешканців був представлений військовими, а такі категорії як посадські люди, ковалі, двірники, ямщики й казенні селяни, наявність яких є характерною ознакою російських пізньосередньовічних міст, були відсутні. Як впливає з наведеного уривка, головним заняттям маячан була військова служба, а характер господарства мабуть був споживацьким. У 1668 р. соціальний склад і кількість населення були наступними: 45 стрільців, 22 козака, 6 пушкарів, чия національність в джерелах не фіксується, при цьому чітко вказано, що українське населення містечка складалося з отамана та 34 рядових. Із збільшенням числа жителів виникла необхідність у розширенні керівництва й відтепер усі справи в містечку провадили 2 наказових дячки [24, 22, 64–65]. Отже споконвічно етнічний склад даного поселення був змішаним. Так, збірка "сметных книг" Московської держави містить інформацію про поліетнічне (українсько-російське) населення Маяцького, однак кількість жителів тут не уточнюється [29, 289]. За підрахунками Я.Є.Водарського, за період 1662–1665 рр. загальна кількість служивих людей у Маяцькому становила 136 чол., у 1672 р. – 94 чол., з 1662 по 1672 рр. число чоловічого населення містечка складало 280 чол. [30, 106, табл.19]. Досить активна участь населення містечка в Разінському повстанні (1670–1671 рр.) призвела до зменшення чисельності проживаючого тут населення. Про дальніші зміни демографічної ситуації можна дізнатися з Переписної книги 1679 р.: на той час у містечку проживало 167 чол. "городовой службы", 12 пушкарів, 11 теслярів. Етнічний склад Маяцького містечка був представлений 128 росіянами й 62 українцями.

Управляв містечком городовий прикажчик, що підпорядковувався белгородському воєводі [31, арк.474–481зв.]. Через два роки в містечку проживали 27 дітей боярських, 45 стрільців, 22 козаки та 6 пушкарів. Українське населення складалося з отамана й 34 чол. рядових. Зміни населення були спричинені тим, що "... ныне после переписных книг Мояцкие черкасы по прелесным воровским листам изменника Ивашки Брюховецкого великому государю изменили и город сожгли и приказного человека Василия Ребина убили и разоря город пошли к нему Ивашку сызменником с Ивашком Серком и ныне тот город пуст" [24, 64–65]. Наведений опис подій, які відбувалися в Маяцькому, є ще одним важливим свідченням не тільки етнічної неоднорідності населення містечка, а й наявності міжетнічних та політичних конфліктів.

Порівняльний аналіз описів дозволив конкретизувати устрій містечка та його внутрішнє життя. Першопризначення Маяцького мало воєнний характер, відповідно було влаштовано острог і систему оборонних укріплень навколо нього. Типи останніх відповідали характеру місцевості, техніко-економічній доцільності (як будівельний матеріал використовували дерево й землю), а також особливостям воєнної тактики татар, які не вели тривалої облоги міст. Отже, необхідність у будівництві дорогого кам'яного спорудження відпадала. Ще одним підтвердженням того є наявність стоячого острогу з "обламами" – особливу конструкцією стін, де головним була не міцність, а прикриття воїнів. Характер місцевості обумовив і наявність земляних укріплень навколо містечка.

Маяцьке містечко не виступало як адміністративний центр краю, не мало свого повіту й підпорядковувалося Белгородському воєводству. Однак після чергового розорення з 1679 р. адміністративний статус містечка знизився: відтепер ним управляв городовий прикажчик, підлеглий торській владі. Не був Маяцький і торгово-економічним центром, хоча й виконував роль посередника в торгівлі сіллю. Іншими словами, за адміністративно-політичними, соціально-економічними та військово-топографічними критеріями цей острог підпадає під категорію невеликих укріплених поселень, що виникали у Подонеччі й на сусідній Слобожанщині в XVII ст. Як видається, це містечко навряд чи відігравало важливу роль опорного пункту російської колонізації, воно було одним із багатьох укріплених центрів, завдяки яким переселенці й Російська держава проникали в степ.

Етнічний склад населення містечка був репрезентований росіянами й українцями. При цьому перші переважали у кількісному відношенні, а також відігравали домінуючу роль у житті населеного пункту. Такий порядок склався, головним чином, під впливом рішень російського уряду про примусове переселення до міст "на поле" служивих людей. В той же час, у 60–70 рр. XVII ст. політична лінія керівництва Росії змінилася: численні пільги сприяли залученню українських переселенців до збудованих на півдні, у Подонеччі зокрема,

міст. Подібні зміни слушно пояснив російський історик В.М.Важинський: "Правительство закрыло границу для тех, кто пытался бежать из России, но оставило открытыми двери для переселенцев из-за рубежа.. ... Оно всячески поощряло это движение, обеспечивая тем самым освоение новых земель и оборону границ силами "иноземцев" без ущерба для русских дворян, сохранявших своих крепостных" [32, с.56].

Цікаві застосовані в джерелах етнічні назви: описуючи кількість та заняття російського населення містечка, середньовічний автор уживає слово "люди", а по відношенню до українців – "черкасы", що є похідним від топоніма Черкаський острів, звідкіля вийшли перші переселенці з Правобережжя на Слобожанщину [24, 64–65]. Як видно, цим підкреслювалося не тільки етнічне походження жителів, а й відмінності в їхньому статусі в соціальній ніші містечка. Так, українські переселенці підпорядковувалися безпосередньо отаману – військовому, котрий, у свою чергу, був підконтрольний міській владі. Наявність самоврядування у "черкас" є становою ознакою – українське населення Маяцького було вихідцями із полкових козаків, яким уряд дозволив зберегти їх традиційну владу. На відміну від козаків, "черкаси"–міщани підкорялися російським воєводам. Наявність змішаного російсько-українського населення спостерігалася також і на інших територіях розселення слобідських полків [32, 57]. Можливо, що російська влада намагалася в такий спосіб забезпечити стабільність і політичну рівновагу в межах поселення. У той же час своєрідний військово-адміністративний устрій українського населення Маяцького містечка подібний до владних структур Османської імперії, специфікою яких було злиття військової й адміністративної функцій місцевої влади [33, 384–385].

Таким чином, в середині – другій половині XVII ст. на території Подонеччя було побудовано один із укріплених пунктів російської колонізації – Маяцьке містечко. Незважаючи на зацікавленість Росії у приєднанні цих земель, її військово-політичний вплив тут у вказаний період ще був досить незначним: Москва поки що належала сюди та надавала всіляку підтримку українцям як найбільш лояльній (через зацікавленість у пошуках місця проживання) групі переселенців. Певними пільгами користувалися також і росіяни, що склали тут військовий контингент, необхідний за умов незахищеного від кримців степу. Втім, через несприятливі умови проживання та вплив зовнішніх факторів життя Маяцького містечка стабільним не було, зрештою, із просуванням кордонів Росії на південь, цей населений пункт втратив своє стратегічне значення та перетворився на рядове поселення.

Література

1. Див., напр.: **Багалея Д.И.** Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. – М., 1887; Багалея Д.И. Займанщина в Левобережной Украине в XVII и XVIII столетиях // Киевская старина. – 1883. – №12. – С. 564–571; його ж. Колонизация

Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры // Киевская старина. – 1889. – Т. XXV–XXVI. – С. 474, 110–131; Городские поселения в Российской империи. – СПб., 1860. – Т. 1–2; Городские поселения в Российской империи. – СПб., 1865. – Т. 5. – Ч. 1.; (Гумилевский) Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Харьков, 1858. – Отд. V; Загоровский В.П. Земледельческое население в придонских уездах на Белгородской черте в середине XVII в. и возникновение первых сел “за чертой” // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – Кишинев, 1966. – С. 199–207; його ж. Общий очерк истории заселения и хозяйственного освоения южных окраин России в эпоху зрелого феодализма // История заселения и хозяйственного освоения Воронежского края в эпоху феодализма. – Воронеж, 1987. – С. 3–22; История городов и сел Украинской ССР. Ворошиловградская область. – К., 1976; История городов и сел Украинской ССР. Донецкая область. – К., 1976; (Макарьевский) Феодосий. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. – Екатеринослав, 1880. – Вып. 2; Макущенко А.А. Сборник исторического описания Старобельского края. – на правах рукописи. – 1988; Пірко В.О. Заселення степової України в XVI – XVIII ст. – Донецьк, 1998; Подов В.И. Донбасс. Век XVIII–й. – Луганск, 1998; Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины в XVII – XVIII веке. – Харьков, 1964. 2. **Россия**, Польша и Причерноморье в XV–XVIII вв. – М., 1979. 3. **История** внешней политики России конец XV – XVII век. – М., 1999. 4. **Загоровский В.П.** Белгородская черта. – Воронеж, 1969. 5. **Новосельский А.А.** Борьба Московского государства с татарами в XVII веке. – М.–Л., 1948. 6. **Россия** и Черноморские проливы (XVIII–XX столетия) / Под ред. Нежинского Л.Н., Игнатъева А.В. – М., 1999. 7. **Энциклопедический** словарь Брокгауз и Ефрон: Биографии. В 12 т. / Отв. ред. В.М.Карев, М.Н.Хитров. – М., 1993. – Т.4: Герарди – Дюма. 8. **Цымбурский В.Л.** Как живут и умирают международные конфликтные системы (судьба балтийско-черноморской системы) // Полис. – 1998. – №4. – С. 52–73. 9. **Ильин М.В.** Проблемы формирования “Острова Россия” и контуры его внутренней геополитики // Вестник МГУ. – 1995. – №1. – С. 37–53. 10. **Ильин М.В.** Этапы становления внутренней геополитики России и Украины // Полис. – 1998. – №3. – С.82–94. 11. **Цымбурский В.Л.** “Остров Россия” (перспективы российской геополитики) // Полис. – 1993. – №5. – С.6–24. 12. **Лурье С.В.** Историческая этнология. – М., 1998. 13. **РГАДА** Книги Белгородского стола №54–57. – Ф.210 “Разрядный приказ”. – Оп. 6. 14. **Загоровский В.П.** Общий очерк истории заселения и хозяйственного освоения южных окраин России в эпоху зрелого феодализма // История заселения и хозяйственного освоения Воронежского края в эпоху феодализма. – Воронеж, 1987. – С. 3–22. 15. **Водарский Я.Е.** Население России в конце XVII – начале XVIII веков: Автореф. дис... д-ра.ист.наук. – М., 1975. 16. **Советская** историческая энциклопедия. – М., 1962 – 1975. – ТТ.1–16. 17.

(Гумилевский) **Филарет**. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Харьков, 1858. – Отд. V. 18. **История** городов и сел Украинской ССР. Ворошиловградская область. – К., 1976. 19. **Смолий В.А.**, Гуржий О.І. Як і коли почала формуватися українська нація. – К., 1991. 20. **Донские** дела. Книга 2 // Русская историческая библиотека. – СПб., 1906. – Т. 24. 21. **Петров Н.И.** К истории колонизации Слободской Украины // Киевская старина. – 1888. – Т. XXI. – С. 23–51. 22. **Юркевич В.** Еміграція на Схід і залюднення Слобожанщини за Богдана Хмельницького. – К., 1932. 23. **Пірко В.О.** Заселення степової України в XVI – XVIII ст. – Донецьк, 1998. 24. **Багалеї Д.И.** Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. – Харьков, 1886. – Т.1. 25. **Восемнадцатый** век. Исторический сборник, изданный по бумагам фамильного архива князем Ф.А.Куракиным. – СПб., 1905. – Т. 2. 26. **Багалеї Д.И.** Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. – М., 1887. 27. **Пирко В.А.**, Чепига Г.Г. Село Маяки (вторая половина XVII – XVIII вв.) // Нові сторінки історії Донбасу. – Донецьк, 1999. – Кн. 7. – С. 209–217. 28. **Переписная** книга Мояцкого местечка (1676 г.). – Ф.210 “Разрядный приказ”. – Оп. 22, д.31, лл. 474–481об.. 29. **Записки** Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1858. – Т. 4. – Ч. II. 30. **Дополнения** к актам историческим, собранные и изданные Археографической комиссией. – СПб., 1875. – Т. 9. 31. **Водарский Я.Е.** Население России в конце XVII – начале XVIII века. – М., 1977. 32. **Городовые** сметные книги. – Ф.210 “Разрядный приказ”. – Оп. 22, д.31. 33. **Важинский В.М.** Землевладение и складывание общины однодворцев в XVII веке (по материалам южных уездов России). – Воронеж, 1974. 34. Див., напр.: **Васильев Л.С.** История Востока. – М., 1998. – Т.1; Путешествия в восточные страны Платона Карпини и Рубрука. – М., 1957; Татаро-монголы в Азии и Европе. – М., 1970. – С.22–44; Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XV–XVII ст. – К., 2002.

The thesis fully investigates the movements of colonization and economic development of territories in the middle current of the Severskii Donets river over the period from the beginnings of settlements, fixed in the sources of the second part of XVII. The main prerequisites and peculiarities of the land settlement are cleared up.

В. М. Васильчук

„НІМЕЦЬКЕ ПИТАННЯ” В УКРАЇНІ (ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА

1939–1945 рр. стали новим жорстоким випробуванням для німців України. Вони опинилися в полі зору всіх країн світу.

Виходячи із цього, актуальність обраної теми обумовлено тим, що наприкінці 30–х років радянсько–німецькі відносини відзначалися підвищеною інтенсивністю. Цьому сприяла низка угод і таємних протоколів до них, що були келійно укладені між ними серпні–вересні 1939р. У період союзницьких дій СРСР і Німеччини, протягом 1939–1940 рр., німці Західної України отримали право безперешкодного виїзду до Німеччини. Уповноважені німецького уряду мали ознайомлювати бажаних з умовами вивозу майна і т. ін. Підкреслювалося, що взаємини західноукраїнських німців і представників німецької влади є вільними [1, 6].

Значним внеском у розробку проблеми є наукові дослідження істориків: Курашвили Б.П. Бугай М.Ф., Коваль М.В., Медведок П.В. та інших. Вони характеризуються залученням до наукового обігу широкого кола історичних джерел, намаганням подолати догматичні штампи у висвітленні історичного процесу.

Політика рейху щодо етнічних німців на окупованих територіях спиралася на певну законодавчу базу, зокрема, постанову “Про імперське громадянство” від 5 лютого 1934 р., закони “Про зміну державного й імперського громадянства” від 15 травня 1935 р. та “Про захист чистоти раси”. Одразу після загарбання Польщі на західноукраїнських землях, гітлерівці почали складати списки осіб німецької національності, до яких записували всіх, у кого підтверджувалось німецьке походження. Списки поділялися на чотири розділи: до першого й другого заносили прізвища тих, хто “активно виявив себе як поборник німецької нації, зберіг національність”; до третього ввійшли етнічні німці, які мали родинні зв’язки з поляками; четвертий об’єднував тих, хто “помітно примкнув до польської нації (ренегати)”. Особи, включені до перших двох розділів, ставали громадянами рейху, решта могли одержати імперське підданство через десять років [2, 17–18].

Слід відзначити, що радянське керівництво, неухильно дотримуючись положень підписаних із німецькою стороною угод, протягом 1939–1941 рр. лояльно ставилося до тих західноукраїнських німців, які виявляли бажання виїхати до Німеччини. Московська верхівка прагнула не дати А. Гітлеру бодай найменшого приводу запідозрити її у невиконанні зобов’язань, а тому, проводячи свого роду політичну гру, демонструвала ліберальне ставлення до названої категорії населення.

Водночас найжорстокіші методи депортації були застосовані щодо етнічних поляків. Вони виявилися першими, кого напередодні війни примусово змусили відправитися на схід держави. Після включення Західної України до складу СРСР, без суду й слідства, як політично неблагонадійних було депортовано майже 10% населення краю [3, 36].

Значний досвід проведення депортацій був накопичений у Радянському Союзі ще до початку війни. Влада активно вдавалася до них у 30–і роки як до дієвого засобу розв’язання економічних та політичних проблем [4]. Й. Сталін як співторець теорії націй, особисто закладав підвалини радянської національної політики. Її стрижнем стала ідея формування єдиної спільноти – радянського народу. Вже в 30–і роки почали руйнуватися етнічні основи багатьох народів, що населяли СРСР. Не в останню чергу цьому сприяли й депортації. На думку російського дослідника історії сталінізму Б. Курашвілі, депортації розцінювались як засіб “очистити суспільство від наявних і потенційних ворогів сталінізму без акцентування уваги на відмінностях між ними”. Потенційні вороги, на думку Сталіна, можуть “виявити себе в наступний критичний період, у період війни, найнебезпечнішим чином – масовим зрадництвом, повстаннями, актами диверсій, згубно впливати на довколишніх, тобто їхня ворожа діяльність у власному таборі може стати вирішальним фактором поразки”. Вихід із такого становища він вбачав у “похованні діючих внутрішніх та потенційних ворогів соціалізму в землі або в глибокому тилу” [5, 68].

Як відомо, етнічні німці були віднесені до таких ворожих елементів уже в 1937 р., коли почалася перша їх депортація, здійснювана жорстокими методами. Новий етап переселення припав на 1939–й рік, коли Західна Україна ввійшла до складу СРСР. Під наглядом змішаної радянсько–німецької комісії більшість німецького населення, що проживало на західноукраїнських землях, переїхали до Німеччини або в зони її впливу [6]. Особливо складним було становище тих західноукраїнських німців, які виявили бажання виїхати до Німеччини, але не були прийняті німецьким урядом. Чимало з них проживало на Львівщині та Волині. Радянська влада ставилася до таких громадян вкрай жорстоко й примусово висилала їх у східні регіони Союзу. Як свідчить доповідна записка Дрогобицького управління Наркомату внутрішніх справ УРСР від 1 липня 1940 р. “Про підсумки виселення біженців”, в області була проведена спецоперація щодо виселки осіб німецької національності, які виявили бажання виїхати до Німеччини, але не були прийняті її властями. Примусовому виселенню підлягали 7 882 особи, але у результаті операції було депортовано лише 6 295 осіб, решта змінили місце проживання і не були зафіксовані органами, що здійснювали переселення. Рятуючись від депортації, німці старалися виїхати до родичів в інші області республіки й фактично ставали біженцями. Нерідко їм доводилося відважуватися й на крайні дії. Так, у згаданій записці повідомлялося про випадок у м. Добромилі: коли

опергрупа ввійшла до будинку, де проживав П. Вольф, господар вискочив із вікна другого поверху і зламав ногу. А мешканець м. Стрий М. Гофман у вагоні під час відправлення намагався перерізати собі гострим предметом вени на руках [7, 106–107]. З регіону виселялися й інші категорії громадян, зокрема, колишні землевласники, фабриканти, посадовці держапарату тощо, серед яких також було чимало німців.

З включенням північної частини Буковини до складу СРСР у кінці липня 1940 р. і утворенням Чернівецької області у складі Української РСР, розпочалася реалізація планів німців – залишити територію. Цьому сприяла підписана між СРСР і Німеччиною угода “Про евакуацію осіб німецької національності з території Бессарабії і Північної Буковини на територію Німеччини”. Було зареєстровано 44959 чол., які виявили таке бажання, а на середину листопада 1940 р. було евакуйовано 44577 чол. Для цих потреб задіявалося 44 ешелони [8, 37–39].

Трагедія німців Закарпаття посилювалася тими обставинами, що значна їх частина, особливо та, що компактно проживала, була втягнута в осередки фашистської партії. Цьому сприяв сам уряд Закарпатської України на чолі з А. Волошиним, сподіваючись заручитися заступництвом фашистської Німеччини від зазіхання на Закарпаття з боку хортівської Угорщини [9, 37].

З початком війни сфера депортаційних заходів значно розширилася. Одразу ж були вислані німці з Республіки німців Поволжя на підставі постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) № 2060–935 с від 12 серпня 1941 р. та указу Президії Верховної Ради СРСР № 21–160 від 28 серпня 1941 р. “Про переселення німців, що проживають у районах Поволжя”. У результаті цієї акції з АРСР німців Поволжя, Сталінградської та Саратовської областей було виселено 438 280 осіб [10].

Широкомасштабна депортація німців з України розпочалася відповідно до постанови Ради Народних Комісарів СРСР від 3 вересня 1941 р. “Про заходи по переселенню колгоспів з прифронтової смуги Української РСР, Орловської й Курської областей”. Пізніше було прийнято ще з десятків аналогічних рішень. Плани виселення встановлювалися для Чернігівської, Полтавської, Сумської, Ворошиловградської, Запорізької, Харківської, Дніпропетровської, Орловської, Курської областей. Переселенню підлягали 65 тис. колгоспів та індивідуальних селянських господарств. Визначався і термін проведення операції – до 15 вересня 1941 р. План докладно регламентував майбутнє розселення депортованих. Так, німці із Запорізької області мали розміститися в Саратовській області Російської Федерації наступним чином:

Місця розселення німців у Саратовській області [11]

Назва району	Кількість німецьких господарств	Чисельність населення	З нього працездатного	Належить вселити господарств
1.Єршовський	247	1 320	669	247
2.Краснопартизанський	248	1 239	568	248
3.Вязовський	1 200	5 388	2 561	1 200
4.Ной-Вальтерський	694	3 467	1 810	694
5.Базароно-Карабулакський	165	1 053	474	165
6. Аткаерський	34	204	92	34
7.Аркадакський	416	1 648	647	416
8.Петровський	207	1 185	–	207
9.Жерновський	99	445	228	99
10.Катеринівський	44	219	105	44
11.Ново-Бураський	93	456	213	93
12.Ворошиловський	49	258	128	49
13.Дергачовський	144	706	365	144
14.Осинський	85	455	199	85
15.Татищевський	161	827	453	161
Всього по області	3 886	18867	–	3 886

Переселення здійснювалося форсованими темпами, без необхідного матеріально-технічного забезпечення, транспортних засобів для перевезення, що спричинювало скупчення великої кількості переселенців на збірних пунктах. Іноді до місць призначення депортованим доводилося добиратися десятки днів. У довгій і далекій дорозі їх спіткали хвороби, голод. Незважаючи на те що депортація мала проводитися відповідно до вимог військового часу, плани переселення не виконувалися. 23 вересня 1941 р. секретар ЦК КП/б/У Д. Коротченко і заступник голови РНК УРСР Старченко інформували ЦК ВКП(б) про те, що завдання в Україні виконано лише по трьох областях. Головна причина невиконання – зрив залізницею планів поставки вагонів [12].

22 вересня 1941 р. Державний комітет оборони СРСР прийняв постанову № 702 сс про переселення із Запорізької області 31 320 німців. З них: 30 720 – відправлялися на нові місця проживання в Актюбінську область, 600 чол. – на будівництво шосейної дороги в Астрахані. На

підставі цієї ж постанови 2 590 німців Луганщини депортовано у Кустанайську область Казахської РСР. Нарком внутрішніх справ УРСР Савченко повідомляв у листі заступнику наркома внутрішніх справ СРСР П. Мальцеву, що “німецьке населення в більшості своїй вороже налаштоване до Рад. Першими були переселені чоловіки–німці віком від 16 до 60 років. Вони вибули восени 1941 р.”. Решта, тобто 11 898 осіб, були відправлені на Схід 21 червня 1942 р. [3, 37]. У жовтні 1941 р. заходи на виконання постанови ДКО почали здійснювати в Сталінській області, де проживали 36 880 німців. Як повідомлялось у зведенні Відділу спецпоселень НКВС УРСР, на 10 жовтня 1941 р. було відправлено 28 743 особи [3, 37].

Ініціаторами депортацій виступали й інші владні структури, зокрема, Ради фронтів, Відділ спецпоселень НКВС СРСР. За постановами ДКО та Рад фронтів у 1941–1942 рр., 9 200 німців з Одеської й Дніпропетровської областей були переселені до Алтайського краю. На підставі постанови Ради фронтів та наказу НКВС СРСР за № 010714 від 20 березня 1942 р. до Кустанайської області Казахстану відправлялось 1500 німців із Харківщини. Одночасно було депортовано близько 65 тис. німців із Кримської АРСР [13, 66]. Таким чином, до середини 1942 р. переважна більшість німецького населення, що проживало на теренах України в її сучасних кордонах, була депортована у східні регіони СРСР.

На спецпоселеннях не забезпечувались необхідні умови для життя й праці. Адміністративно вони не підпорядковувалися ні органам, що здійснювали депортацію, ні місцевій владі. Відтак, проблеми, пов’язані з проживанням, харчуванням, лікуванням, депортовані мали розв’язувати власними силами. Лише в липні 1944 р. було організовано управління справами німців–поселенців. До цього ці функції покладалися на органи спецпоселень НКВС СРСР, що займалися мобілізованими для роботи у вугільній, нафтовій та оборонній промисловості, а також на органи НКДБ СРСР, які працювали у сфері управління таборами й будовами НКВС, та оперативні відділи НКВС СРСР. За підрахунками дослідника М. Бугая, за роки сталінізму примусовій міграції було піддано 3 226 340 представників різних народів Радянського Союзу [14, 41].

Випробуваними методами розв’язувалося національне питання і в Червоній Армії. З погляду сталінського режиму, воно полягало, по суті, в лояльності чи нелояльності до дій влади тих чи інших націй і народів країни. З початком війни для німців і кримських татар військова служба заборонялась. Трагічною стала доля тих із них, хто служив у лавах Червоної Армії ще до початку війни і виявився на фронті. У радянських військах, як у рядовому, так і командному складі, на фронтах воювали кілька тисяч етнічних німців. Особливу увагу до етнічних проблем у Червоній Армії влада стала проявляти на завершальному етапі війни, коли радянські війська почали визволяти країни Прибалтики та Європи. З березня 1944 р. мобілізаційне управління Головного управління

формувань Червоної Армії підготувало спеціальну директиву за №11406910, яка містила наказ компетентним органам до 15 липня 1944 р. виявити серед сержантського і рядового складу військ поляків, латишів, литовців, естонців, німців, австрійців та забезпечивши необхідним спорядженням, документами й атестатами, відправити у розпорядження відділу укомплектування армій для подальшого зосередження в національних військових формуваннях [15, 93]. Практично це рішення давало старт проведенню в армії етнічних чисток.

Найбільше постраждали від них німці, поряд з татарами й поляками. Одне з яскравих свідчень цьому – доля німця Міллера, який відразу по мобілізації подав заяву про вступ до лав ВКП(б). Парторганізація 38-го батальйону 28-го стрілецького полку 58-ї гвардійської стрілецької дивізії прийняла його кандидатом у члени партії, проте дивізійна парткомісія на своєму засіданні вирішила інакше: “Міллер – німець, за своєю поведінкою не вселяє довіри і є явно людиною сумнівною”. У прийомі в партію йому було відмовлено, а невдовзі після цього ним зацікавився СМЕРШ, який і заарештував його. Для двох інших німців, що прибули серед поповнення у березні 1944 р. в 350-у стрілецьку дивізію Першого Українського фронту, справа закінчилася відмовою, і вони були відправлені назад [15]. Багатьом солдатам сама лише приналежність до німецької національності нерідко коштувала бойових відзнак, визнання їхніх заслуг перед Батьківщиною, у кінцевому підсумку калічила долю. За даними дослідників, в результаті етнічних чисток, проведених у Червоній Армії, на спецпоселення було вислано (серед усіх депортованих народів): 5 943 офіцери, 20 209 сержантів, 130 691 рядовий, тобто фактично особовий склад кількох армій [14, 41]. Значну частину серед них становили етнічні німці України.

Складною виявилася доля німецького населення, яке потрапило під фашистську окупацію. Українські історики М. Коваль і П. Медведок, спираючись на дані спецфондів вітчизняних архівів та німецькі видання, дійшли висновку, що за часів окупації на території України перебувало близько 200 тис. етнічних німців, які проживали в 486 населених пунктах. У документах окупаційних властей згадуються “німецькі меншини”: Одеської області (15 поселень з 12,5 тис. жителів), Житомирської (30 поселень, 30–35 тис. мешканців), Запорізької (80 поселень), Сталінської (понад 140 поселень, 44 тис. чол.), а також ряд німецьких общин на Волині й Миколаївщині [2, 16].

Нацистські чиновники до вироблення основ політики стосовно українських німців приступили ще до нападу на СРСР. Спеціальна група Імперського міністерства окупованих східних областей під керівництвом Г. Айбрандта зайнялася вивченням німецьких поселень, особливо в Північному Причорномор’ї. На підставі її звітів вироблялися практичні рекомендації для окупаційних властей в Україні. Гітлерівці виходили з переконання, що скривджені радянською владою етнічні німці не стануть

підтримувати її, а тому сподівалися широко залучити фольксдойче до насадження “нового порядку”. Роботою з етнічними німцями в Україні займались одразу декілька структур: Імперське міністерство окупованих східних областей; відомство уповноваженого рейхсфюрера СС – рейхскомісара з питань зміцнення німецької нації (РКФДФ) та його органи на місцях; служба реєстрації фольксдойче (ФoМi); реферат “Німецька національність та політика щодо поселень” у складі відділу “Політика” Рейхскомісаріату Україна; головний робочий відділ ІХ (соціальне забезпечення) Земельного управління Україна НСДАП. Вони розгорнули свою діяльність восени 1941–1942 рр.

Як зазначають історики М. Коваль і П. Медведок, ставлення гітлерівців до етнічних німців на території України було двоїстим: по–перше, як і до решти підкореного населення; по–друге, як до етносу, що займає окреме місце в системі окупаційного режиму [2, 17]. На початку окупації українські німці недовірливо сприймали нацистських посадовців, траплялося, що вони навіть ховалися від представників окупаційної влади.

Уже з липня 1941 р. фашисти почали реалізовувати плани щодо найбільш ефективного використання німців в інтересах рейху. Керівництво СС уповноважило ФoМi розпочати реєстрацію фольксдойче. Для збору необхідної інформації та надання допомоги у проведенні реєстрації при Рейхскомісаріаті України створювалася зондеркоманда “R”. У східних областях ці функції виконувала зондеркоманда у справах фольксдойче. Про “підкування” окупаційної влади етнічними німцями красномовно свідчить зміст оголошення коменданта Роменського округу Вандеслебена, яке поширювалося у грудні 1942р.: “Громадяни німецької національності! Усі громадяни німецької національності, що живуть у Роменській окрузі і які ще мають посвідки про свою національність, закликаються негайно з’явитись до Роменської місцевої комендатури. Кожен громадянин повинен мати при собі: писк, в якому визначено прізвище, ім’я, дата народження та місце мешкання; прізвища, ймення, дати народження, як і місце народження всіх братів та сестер; батька та матері; діда й баби. Усі дані треба чітко написати чорнилом. Крім того, треба ще взяти із собою всі посвідки, особові документи колишніх російських установ, які б доводили, що пред’явник – німецької національності. Усі громадяни німецької національності, що не порушуватимуть клопотання на одержання посвідки, в майбутньому не матимуть права користуватись тими особливими правами, що з нею пов’язані” [16].

З оформленням в Україні нацистського окупаційного режиму, питання про соціальний статус фольксдойче набуло нового звучання. Планувалося надати привілейованого стану, головної опори гітлерівців на окупованій території. Окремі розпорядження припиняли дію законів та постанов, що видавалися для підкореного населення. Це відразу поставило їх в особливе становище серед місцевих жителів. У населених

пунктах, де мешкали німці, влада розповсюджувала оголошення, у якому йшлося про те, що громадяни німецької національності (фольксдойче), що проживають у районах, зайнятих військами, перебувають під охороною німецької армії. На тих, хто насмілиться посягнути на їхнє життя або їхню власність, чекала смертна кара [17].

Окупаційні власті сприяли розвитку німецьких господарств, підвищенню їхньої продуктивності. Нерідко це робилося за рахунок корінного населення. Були випадки, коли їх господарства зміцнювалися шляхом руйнації господарств українських селян. Свідомо вдаючись до дій, які мали на меті протиставити німців решті населення.

Таким чином, у роки Другої світової війни німці України зазнали з боку радянської влади нових депортаційних принижень і поневірянь. По-різному можна трактувати, яка роль відводилася їм і в планах нацистів, але поряд з цим були серед них і патріоти, які безстрашно чинили опір гітлерівцям. Вони здобули безсмертну славу й глибоку вдячність українського народу, закарбували свій подвиг на віки.

Література

1. **Deutscher** Німецький Канал – 1995. – Січень. – № 1. 2. **Коваль М.В.** Медведок П.В. Фольксдойче в Україні (1941 – 1944 рр.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 5. 3. **Бугай М.Ф.** Депортації населення з України (30 – 50-і роки) // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. 4. **Державний** галузевий архів служби безпеки України, Ф. 16, оп. 28, спр.27, арк.16 – 121.; Ф. 16, оп.29, спр. 11, арк. 12 – 66. 5. **Курашвили Б.П.** Политическая доктрина Сталина // История СССР. – 1989. – № 5. 6. **Російський** державний архів економіки, Ф. 5675. оп. 1, спр. 165, арк. 5; спр. 197. – Арк. 6. 7. **Депортації.** Західні землі України. Кінець 30-х – початок 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. Упоряд. Ю.Сливка та ін. – Львів, 1996. – Т. 1. 8. **Троян С., Холодницький В.** Буковина // Матеріали к енциклопедии. Немцы России. Выпуск 7. Немцы Украины. Пилотный сборник. М., 2002. 9. **Павленко Г.В.** Німці на Закарпатті. – Ужгород, 1995. 10. **Возвращаясь** к скорбным страницам истории // Jugendwelt. – 2002. – № 8 (10); Бугай М.Ф. Депортації населення з України (30 – 50-і роки) // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. 11. **Центральний** державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО), Ф. 2, оп. 7, спр. 359, арк. 89 – 90. 12. **Центральний** державний архів громадських об'єднань України, Ф. 1, оп. 23, спр. 24. – Арк. 13 – 14. 13. **Панчук М., Польовий Л.** Під пресом тоталітарного режиму: Німці України в радянський період // Політика і час. – 1992. – №9–10. 14. **Бугай Н.Ф.** Правда о депортации чеченского и ингушского народов // Вопросы истории. – 1990. – № 7. 15. **Гриневиц В. А.** Национальные проблемы в Красной Армии в период освобождения Украины от немецко-фашистских захватчиков (декабрь 1942 – октябрь 1944 г.): Дис ...канд. істор. наук. – К., 1994. 16. **Державний** архів

Одеської області, Ф. р.–2926, оп. 1, спр. 6, арк. 139. 17. ЦДАВО України, Ф. КМФ–8, оп. 2, спр. 151, арк. 71.

The article aims to cast light on certain aspects of the Ukrainian Germans' life during World War II. At that tragic period, the Soviet authorities made the Germans in Ukraine suffer new deportation humiliation and vagrancy, and this led to devastating consequences for the Germans.

94 (47+57). 002. 2 – 055.2

Г. В. Марасіна

ПРИЧИНИ НИЗЬКОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ ЖІНОК У ВИРОБНИЦТВІ В ПЕРІОД “ВІДЛИГИ” ТА “ЗАСТОЮ”

Актуальність теми полягає в тому, що до теперішнього часу проблема рівності між чоловіками і жінками в кваліфікаційній сфері є досить умовною, як за часів радянської влади, так і на теперішній час жінки значно відстають в рівні кваліфікації від чоловіків. Для подолання цієї проблеми необхідно перш за все знайти її причини, і вже виходячи з причин добирати шляхи вирішення цієї ситуації. Мета статті полягає в тому, щоб дослідити причини низького рівня кваліфікації жіночої праці в виробництві в періоди “відлиги” та “застою”. Єдиної точки зору на цю проблему не існує. Більшість авторів, які займалися вивченням цього питання погоджуються з тим, що після Жовтневої революції було прийнято рішення про рівність у правах чоловіків та жінок в усіх сферах життя, в тому числі й у виробництві, однак ті ж автори солідарні в тому, що ця рівність майже не торкалась кваліфікаційної сфери, де вона залишалась лише а папері. Сімейні обставини, як головну причину відставання жінок у кваліфікації вказують такі автори як: Араловец Н.Д. [2], Гарнага Є. [7], Новикова Е.Е. [19, 20], Толкунова В.Н. [23, 24]; вплив традиційних поглядів – Данилова Є.З. [8], Чирков П.М. [28]; недоліки в плануванні політики, щодо жінок самої радянської влади – Груздева О.Б. [6], Єршова Є.М. [9], Маркарян М.А [16]. Однак більшість авторів, досліджуючи проблему відставання у рівні кваліфікації жінок від чоловіків, майже не торкалися причин цього явища, або вказували побіжно одну – дві причини, тому тема статті є маловивченою.

Одним з завдань, що ставила перед собою радянська влада, було залучення жінок до народного господарства. Це завдання було блискуче виконано. Жіноча сила почала використовуватися майже в усіх галузях господарства, в тому числі й в промисловості. В 1960 – 1970 роки було залучено найбільшу кількість жінок за все існування радянської влади, якщо в середньому за кожне десятиліття залучалось десь 6 – 10 мільйонів жінок, то в ці роки ця цифра зросла до 16,5 мільйонів [11, 4]. В період відлиги та застою продовжувала зростати кількість жінок, які

отримували середню та вищу освіту. В складі студентів середніх навчальних закладів процент жінок розподілявся таким чином: 1960 – 33; 1970 – 40; 1975 – 41; 1980 – 44, в складі студентів вищих навчальних закладів – 1960 – 30; 1970 – 38; 1975 – 40; 1980 – 42 [11, 13]. Тобто з 1960 по 1980 роки кількість жінок, що отримували освіту збільшилась приблизно на 10 %, це дуже гарний показник.

Отримати потрібну кваліфікацію в промисловості жінки мали можливість двома способами: з відривом від виробництва та безпосередньо на виробництві. В період застою з'явилася ще одна форма підвищення кваліфікації, яка застосовується нажалі лише на деяких підприємствах – це поєднання попередніх двох методів. Кваліфікацію з відривом від виробництва жінки отримували через систему професійно-технічної освіти, де вони мали можливість оволодіти 975 професіями. Кількість жінок в ПТУ постійно зростала, так якщо в 1965 році з загальної кількості учнів тут отримували освіту 22 % жінок, то менш, як за 10 років, а саме в 1973 році ця цифра збільшилась до 31 % [15, 22]. Також отримати потрібну кваліфікацію, жінка могла безпосередньо на виробництві, шляхом бригадного та індивідуального навчання, різноманітних курсах, ця форма була найбільш поширеною в Радянській державі в зазначений період. Підвищити кваліфікацію на виробництві було можливо через курси цільового призначення, виробничо-технічні курси, школи передових методів праці, університети техніко-економічних знань, школи майстрів. Однак форми підвищення кваліфікації безпосередньо на підприємстві не були зручними для жінок, які, через завантаження родинними справами, майже завжди просто не мали часу на неї.

Радянська влада проявляла турботу про кваліфікацію жінок в цей період через прийняття серії документів та приказів. Одним з важливим документів, що сприяв зростанню кваліфікації жінок була постанова ЦК КПРС та Ради Міністрів, прийнята 21 червня 1979 року “О мірах по подальшому вдосконаленню підготовки і підвищення кваліфікації робітників на виробництві”. Згідно з цією постановою міністерства та відомства встановлювали підприємствам річні завдання по підвищенню кваліфікації працюючих жінок, що дозволило збільшити процент жінок, що підвищують кваліфікацію до 37 [9, 132].

Не дивлячись на велику кількість заходів радянської влади, що були спрямовані на підвищення кваліфікації жінок, їх кваліфікаційний рівень залишався низьким і значно відстав від чоловічого. Жінки майже в усіх галузях виробництва були зайняті на малокваліфікованих, чи взагалі некваліфікованих роботах, відстаючи від чоловіків в середньому на 2 – 3 розряди. В машинобудуванні та металообробці 1 – 3 розряди мали 70 % робітниць, шостий, найвищий, лише – 1,3 %; в легкій промисловості найнижчі розряди у 37 % жінок, хоча ця галузь вважається чисто жіночою, також як і харчова промисловість, де 1 – 2 розряди мали 33 %

жінок, на противагу лише 10 – 16 % чоловіків мали в цих галузях найнижчі розряди [17, 27 – 28].

Причин відставання кваліфікації жінок від чоловіків досить багато. Спробуємо розглянути деякі з них. Радянською владою було проголошено повну рівність між чоловіками та жінками, 45 стаття Конституції Радянської держави гарантувала загальні права для підвищення кваліфікації як для жінок, так і для чоловіків, однак ця стаття не звільнила жінку від функцій, які вона виконувала до цього, а саме дітнародження та домашня робота. Тому найперша та мабуть найголовніша причина відставання в кваліфікації полягала в тому, що жінці доводилося поєднувати в собі три важливі ролі – робітниця, домогосподарки та матері. Якщо відкинути всі інші фактори, які впливали на кваліфікацію і взяти лише наявність часу та стаж роботи, то відразу можна побачити, що саме цього жінці і не вистачало. Якщо поглянути на фонд вільного часу чоловіків та незаміжніх жінок, то він майже однаковий. Але ця ситуація різко змінюється якщо порівняти вільний час чоловіків та заміжніх жінок. Розподіл домашніх обов'язків складався так, що майже в 41 % родин їх виконувала жінка, і лише 6 % – чоловік. Тому вільного часу у чоловіків в 2,5 – 3 рази більше, ніж у заміжніх жінок [30, 42].

На кількість часу, яке можна відвести на підвищення кваліфікації впливала також наявність дітей. Так матері, що мали малолітніх дітей на професійне навчання відводили в 7 разів менше часу, ніж чоловіки [21, 44]. Сімейні обставини обмежували, або повністю заважали можливості підвищити професійну кваліфікацію 33 % жінок, що не мали дітей і 50 % жінок, у яких є діти. Цей же показник серед чоловіків, не зважаючи на наявність дітей, нижчий і складає 26 %. [5, 44]. Кількість дітей також впливала на наявність часу для підвищення кваліфікаційного рівня. 13 % жінок, які мали одну дитину продовжували навчання. Ця цифра значно зменшувалась при збільшенні кількості дітей. Так серед жінок у яких було 2 дитини продовжували навчання 9 %, три дитини – 7 % і 4 дитини – лише 0,6 % [29, 143]. Виходячи з такого розподілу часу на навчання, матері, особливо багатодітні значно повільніше просувалися по кваліфікаційно – професійній драбині. Кваліфікаційні розряди розподілялися таким чином, що в середньому 2 % жінок у яких одна дитина мали 2 – 1 розряди, 86 % – 4 – 3 розряди та 11 % – найвищі 6 та 5 розряди. В жінок, які мали дві дитини кваліфікаційні розряди розподілялися таким чином: 2 та 1 – 7 %, 4 та 3 – 84 %, 6 та 5 – 7 %. Жінки ж, що мали три дитини та більше найвищого розряду взагалі не мали, і 18 % мали найнижчий 1 чи 2 розряди [14, 66]. Велике значення для просування по кар'єрній драбині мав стаж роботи. Більшість жінок змушені були робити достатньо великі перерви у стажі в зв'язку з декретною відпусткою та доглядом за дитиною. При цьому, чим більше дітей в родині, тим більші перерви у стажі роботи.

Після народження дитини більшість матерів починали дивитися на свою роботу через призму сімейних обставин [27, 14], це перш за все впливало на вибір місця роботи. В таких випадках на перший план виводилась не зацікавленість жінки у роботі та можливість підвищувати свій професійний рівень, а зручність розташування підприємства, наприклад близькість з домом, чи дитячими установами, або інші обставини, що дозволяли якомога краще поєднувати роботу з родинними справами [1, 46].

Ще одною причиною відставання жінок у кваліфікації було те, що під впливом науково-технічного прогресу висококваліфікованими ставали механізовані галузі виробництва, як раз ті, на яких майже не використовували жіночу працю. За період з 1962 по 1969 роки від загальної кількості приросту зайнятих ручною працею на долю жінок відводилось 96 % [12, 37]. Мабуть це історично склалося, що механізовані галузі виробництва вважалися чоловічими, а ручні – жіночими. При цьому не бралось до уваги той факт, що ручна праця майже завжди потребує більшого фізичного навантаження, ніж механізована. Жіноча сила використовувалася в так званих масових професіях, де праця не є складною, а звідси й низько тарифікованою, чи взагалі на допоміжному виробництві, де рівень механізації робіт дуже низький [6, 28]. Це в свою чергу призводило до того, що жінки були зайняті нецікавою, одноманітною справою, і в них самих не виникало бажання заглиблюватися в цю роботу, підвищувати свій рівень саме в цій галузі.

Традиційність поглядів на жінку, як лише на домогосподарку та матір – це ще одна причина відставання у рівні кваліфікації жінок від чоловіків. Існувало багато проявів такого відношення до жінки. Починаючи з того, що навіть при виборі професії існувало таке упередження, що багато висококваліфікованих спеціальностей жінка не може засвоїти за відсутності в неї особливих здібностей, особливо це стосується професій пов'язаних з технікою. Тому до жінок в виробництві застосовувалися більш критичні, жорсткі вимоги. Існував дуже великий психологічний бар'єр. Дуже важливе спостереження з цього приводу було зроблене академіком Бехтєревою Н.І: якщо жінка розумна та здібна, про неї скажуть “розумна жінка”, не працівник, не винахідник, а саме “жінка”. Якщо вона зробить помилку, то це припишуть “жіночому розуму”. Тоді як помилка чоловіка завжди буде саме його особистою помилкою [19, 69]. Молодому спеціалісту – жінці набагато важче було знайти собі гідну роботу. Більшість підприємств бажали бачити на керівній посаді чоловіка, ніж жінку, тому при наявності конкуренції на ринку робочої сили, вибір падав саме на чоловіка. І жінка змушена буде йти на ту посаду, яка є нижчою за її кваліфікаційний рівень. Ще один переконливий факт, який підтверджує цю традиційність поглядів, полягає в тому, що право жінок на освіту нерідко обмежувалося ще при вступі до деяких учбових установ, наприклад відомчими актами для

дівчат регулярно закривався доступ на деякі факультети та відділення, в тому числі й ті, які готували молодь для роботи, виконанню якої зовсім не перешкоджали особливості жіночої фізіології та психології [25, 15]. Обмежувалися права жінок і при вступі до слухачів партійних шкіл та інших учбових закладів, що готували кадри на керівні посади [25, 15]. Причина відставання рівня кваліфікації жінок від чоловіків саме через традиційність поглядів доволі суттєва, бо самі жінки дуже часто, особливо на початку існування Радянської держави, дотримувалися цієї тези. Цікаве спостереження зробив А.Бебель, який підкреслив, що за сучасними канонами краси, жінка повинна мати вузький лоб, а чоловік високий та широкий. Якщо поглянути на цей факт з точки зору фізіології і з'ясувати, що мозкові частини, від яких залежить розум знаходиться саме в передній частині великого мозку, можна зробити висновок, що поняття краси доволі образливе для жінки [3, 310].

Наступною причиною жіночого відставання у кваліфікаційному рівні можна назвати недоліки в плануванні та організації професійної підготовки робітниць безпосередньо на виробництві [27, 15]. Хоча це мало величезне значення, тому що по ряду професій підвищити свої професійні навички можливо було лише на виробництві, особливо жінкам. І загалом маючи можливість вдосконалити цю підготовку підприємства просто не приділяли цьому достатньої уваги. Багато підприємств не мали спеціально обладнаних дільниць, учбових приміщень, технічних кабінетів та лабораторій [22, 98]. Також необхідно було переглянути спосіб укладання колективних договорів, в яких зверталася увага лише на необхідність приділити увагу та допомогти жінкам в підвищенні кваліфікації, однак конкретних пропозицій, як здійснювати цю допомогу не пропонувалося, що було великим недоліком [27, 17].

Отримання кваліфікаційного рівня також залежало від віку жінок, що теж було проблемою. Більшість жінок підвищували рівень кваліфікації лише в перші п'ять років роботи, коли вони були найменше обтяжені сімейними обов'язками [4, 29]. Після виходу з декрету багато жінок залишалися поза межами можливості отримання вищої кваліфікації, тому що деякі учбові заклади обмежували вік своїх учнів. Тому жінки старші ніж 35 років просто не мали можливості отримати бажану для них кваліфікацію. В той час, як у чоловіків зростання кваліфікації продовжувалося у віці 30 – 39 років і тільки після 40 уповільнювалося, у більшості жінок після 30 років кваліфікаційний рівень, досягнувши III розряду, залишався без змін [13, 72].

Існувало ще багато причин низької кваліфікації жіночої праці. Це й матеріальний рівень родини, чим вищий достаток в сім'ї, тим більше часу жінка мала можливість присвятити професійному навчання. Це й стала практика планування набору в державні професійно-технічні училища по статі на базі заявок директорів підприємств, які часто

заявляли потребу лише на парубків навіть по тим професіям, де була допущена жіноча праця [18, 80].

Не зважаючи на те, що рівність між чоловіками та жінками була проголошена юридично, на практиці ця рівність значно обмежувалась. І не дивлячись на те, що в періоди “відлиги” та “застою” кваліфікація жінок дещо збільшилась, існувала ще величезна кількість причин відставання жінок в рівні кваліфікації, як об’єктивного, так і суб’єктивного характеру, деякі з яких радянська влада змогла подолати, а деякі існують і до сьогодні.

Література

1. **Азарова Е.Г.** Проблемы равноправия женщины и мужчины в социальном обеспечении в СССР. – М., 1989. 2. **Араловец Н.Д.** Женский труд в промышленности СССР. – М., 1954. 3. **Бибель А.** Женщина и социализм. – М., 1959. 4. **Величко И.А., Кузнецова О.М.** Проблемы занятости женских трудовых ресурсов. – К., 1981. 5. **Гарбузова Г.Г.** К проблеме высшего технического образования женщин. // Социальные проблемы рационального соотношения профессиональных и семейно-бытовых функций женщины. – М., 1980. – С. 38–47. 6. **Груздева Е.Б., Чертихина Э.С.** Советские женщины: труд, семья, свободное время. – М., 1985. 7. **Гарнага Е.** Социально-экономическое положение женщин. // Демографические аспекты занятости. – М., 1975. – С. 43–50. 8. **Данилова Е.З.** Социальные проблемы труда женщины – работницы. – М., 1968. 9. **Ершова Е.Н., Новикова Э.Е.** СССР – США: женщина и общество. – М., 1988. 10. **Женщина** в социалистическом обществе. – М., 1975. 11. **Женщины СССР.** – М., 1984. 12. **Костяков В.** Занятость населения в условиях интенсификации производства // Вопросы экономики. – 1974. – № 4. – С. 36–47. 13. **Котляр А.Э., Турчанинова С.Я.** Занятость женщин в производстве. – М., 1975. 14. **Кунгурова Н.И.** Женщина в общественном производстве при социализме. – М., 1983. 15. **Лукашук Ю.М.** Социально-экономические проблемы использования женского труда. // Автореферат дис.канд.эк.наук. – М., 1976. 16. **Маркарян М.А.** Социально – экономические проблемы использования труда женщин в промышленности. // Автореферат дис.канд.эк.наук. – Л., 1973. 17. **Мезенцева Е.Б.** Равенство возможностей в сфере занятости или "защитные меры" женщины перед лицом выбора. // Женщина и социальная политика. – М., 1992. – С. 23–48. 18. **Михайлюк В.Б.** Использование женского труда в народном хозяйстве. – М., 1970. 19. **Новикова Е.Э.** Женщина в развитом социалистическом обществе. – М., 1985. 20. **Новикова Е.Э., Блинова Е.П.** Научно-техническая революция и труд женщин. – М., 1973. 21. **Сидорова Т.Н.** Труд и современная женщина. – М., 1981. 22. **Татарнинова Н.И.** Применение женского труда в народном хозяйстве СССР. – М., 1979. 23. **Толкунова В.Н.** Право женщин на труд в СССР. – М., 1980. 24. **Толкунова В.Н.** Правовое регулирование женского труда в социалистическом обществе. // Влияние

научно–технического прогресса на изменение женского труда в условиях социалистического общества. – Иваново, 1975. – С. 47–50. 25. **Труд, семья, быт советской женщины.** – М., 1990. 26. **Трудовая** активность женщин. – К., 1984. 27. **Турчанинова С.Я.** Профессиональное обучение работниц на промышленных предприятиях. // Социальные проблемы рационального соотношения профессиональных и семейно–бытовых функций женщины. – М., 1980. – С. 9–27. 28. **Чирков П.М.** Решение женского вопроса в СССР. – М., 1978. 29. **Шишкан Н.М.** Труд женщин в условиях развитого социализма. – Кишинев, 1976. 30. **Юк З.М.** Технический прогресс и квалификация женщины – работницы. // Производственная деятельность женщин и семья. – Минск, 1972. – С. 40–44.

The theme of the article is the reasons of the low qualification of women in manufacture during so called period of thaw and period of stagnation. The purpose of these papers is to study the reasons of women's low level of qualification at work during the above–mentioned period of time. Family, raising children, unpromising job, traditional attitudes to the women are believed to be one of the reasons. We may draw a conclusion that even though the equal rights were juristically announced between men and women, in reality they were very much limited.

УДК 94(477)“193”

о. П. Є. Кам'янський

ДІЯЛЬНІСТЬ РЕЛІГІЙНО-ПРОСВІТНИЦЬКОГО ТОВАРИСТВА "СКАЛА" НА ТЕРЕНАХ СТАНІСЛАВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ УГКЦ У 30-Х РР. ХХ СТ.

Релігія і Церква, починаючи з часів Київської Русі, завжди відігравали важливу роль у різних сферах життя українського народу на різних етапах його історичного розвитку, а особливо духовно–культурній сфері. Особливо важливою залишається ця роль і на сучасному етапі державотворення, коли внаслідок демократичних процесів значно розширився ареал релігійних конфесій та вірувань. Виховна функція Церкви здійснюється через душпастирську роботу, що проявлялася в різних формах, в тому числі й через створення та патронування представниками духовенства культурно–просвітницьких і релігійних товариств. Дослідження досвіду цього напрямку роботи Церкви є актуальною проблемою і в умовах сьогодення, оскільки формування національної свідомості нерозривно пов'язане з духовно–релігійним підґрунтям. Значний досвід з організації та діяльності релігійно–просвітницьких товариств накопичила в першій

третині ХХ ст. УГКЦ та її єпархіальні структури. Серед товариств 30–х рр. минулого століття слід відзначити "Скалу", що було створене єпископом Г.Хомишином. Тому мета і завданням дослідження полягають у висвітленні механізмів, форм і методів з організації та діяльності релігійно–просвітницького товариства "Скала" на теренах Станіславської (з 1962 р. – Івано–Франківської) єпархії УГКЦ та його взаємовідносин з іншими релігійними й просвітницькими товариствами.

На початку 30–х рр. наслідки світової економічної кризи, політика пацифікації та активізація українських політичних партій певною мірою зумовлювали передчасну, а в окремих випадках і насильну політизацію особливо молоді. З метою її захисту від "шкідливих політичних впливів" ієрархи УГКЦ шукали оптимальні шляхи вирішення цієї проблеми. Зокрема, активно в цьому напрямі працював владика Г.Хомишин, який намагався створити товариство, яке б було під контролем УГКЦ і виховувало на християнських моральних основах. На відміну від митрополита, який вважав, що священники повинні активно працювати в діючих уже світських товариствах і викорінювати там шкідливі для Церкви й людини ідеології, єпископ Г.Хомишин вважав таку лінію хибною і наполягав на створенні суто релігійного товариства [1, 122–123]. Особливо його непокоїло поширення в товариствах комуністичної ідеології, про що свідчать його листи до О.Назарука [2, арк.8], особисті Пастирські листи "Про большевицьке переслідування релігії" [3, 6–7], "Про візантійство"[4], а також брошура соратника єпископа отця Т.Галушинського "Царство сатани наступає на нас" [5, 6–8].

Важливе значення у протидії комуністичній ідеології владика відводив релігійній пресі. Так, у відозві до духовенства єпархії "О пресі, як дуже важній збруї нинішньої доби" він, зокрема, наголошував, що "преса має рішаче значіння про мир і війну, про родину і суспільність, про мистецтво і літературу". А "що зробили ми, – риторично запитував він, – щоб протидіяти сектантству, большевизму, радикалізму?..."[6, 5, 11].

Ще більше переконала його у злочинній суті більшовицька система штучно влаштованим голодомором 1932–1933 рр. на теренах Радянської України, який нинішня Верховна Рада та парламенти понад десятка країн світу визнали геноцидом. У зверненні галицьких ієрархів до духовенства та вірних від 24 липня 1933 р. "До всіх людей доброї волі", а також у своєму Пастирському листі "В справі допомоги Великій Україні" від 17 жовтня, він просив усіма можливими способами допомогти голодуючим [7].

Спільно з О.Назаруком владика до кінця 1933 р. уклав статут нового релігійного культурно–просвітницького товариства "Скала" [2, арк.90]. Товариство дістало офіційний дозвіл на діяльність у серпні 1934 р. Серед членів–засновників товариства, крім Г.Хомишина, були редактор "Нової зорі" О.Назарук, ректор Станіславської духовної

семінарії Авксентій Бойчук, директор української державної гімназії Осип Левицький, професор цієї ж гімназії Михайло Мацьків, адвокат Іван Волянський, суддя Євген Барановський, купець Северин Снігурович, священник Роман Лободич та ін. [8, арк. 1–3].

Товариство ставило за мету "підпомагати, поширювати і поглиблювати освіту і культуру українського народу та його релігійно–моральне життя на основах святої католицької церкви". Досягти цього передбачалося шляхом "видання книжок, часописів та їх поширення; урядження різних відчитів, закладання читалень, товариств; устоювання музикально–вокальних концертів, вистав, кінотеатрів; устроювання паломництв, прогулок, релігійних і народно–культурних свят і зібрань; закладання і введення всяких шкіл народних, середніх, загальноосвітніх, вищих, фахових: рільничих ремісничих і промислових; ведення курсів для неграмотних; уладження бурс, захоронок, добродійних заведень; установлення стипендій, нагород, допомог вбогій молоді, грошової допомоги письменникам, журналістам, митцям і учителям...; заохочення усіх верств українського народу до просвітної і наукової праці, яка веде всіх людей до культурного здвигнення".

Контроль над товариством мав здійснювати єпископ–ординарій, який призначав членів–засновників до Головного Відділу (Ради) товариства.

Члени товариства поділялися на звичайних (ними могли бути українці греко–католики) і почесних (з особливими заслугами перед церквою та українським народом).

У парафіях гуртки "Скали" очолювали місцеві парохі, які були підзвітні єпископу і ним же призначалися. Центром культурно–просвітницького життя осередку мала бути хата–читальня "Скали", при якій організовувалися мистецькі, фахові, господарські, оздоровчі та інші за напрями роботи гуртки [8, арк. 12–13].

Звертаючись до духовенства з нагоди початку діяльності створеного ним товариства, Г.Хомишин у відозві "Про організаційні основи католиків", зокрема, наголошував, що їхнє завдання полягає у тому, щоб створити "армію Христових душ, які разом з духовенством мають боротися за Боже царство". Поповнення для товариства слід черпати з діючих світських товариств, які колись теж були створені духовенством, але тепер являють собою "вороже становище", оскільки "сполітизувалися". А тому, резюмував владика, "треба подбати про установи під впливом і властю Церкви – в той спосіб спаралізувати деструктивну роботу і вплив світських товариств" [9].

Поява нового товариства релігійного характеру під патронатом владика викликала неоднозначне ставлення як рядового громадянства краю, так і політиків. Оскільки "Скала" була близькою за метою, змістом і формами роботи до "Просвіти", то, наприклад, орган УНДО газета "Діло" прогнозувала, що між товариствами неодмінно будуть мати місце постійне суперництво і конфлікти [10]. А орган радикалів (УСРП)

"Громадський голос", як завжди в'їдливо іронізував, що новостворене товариство "розіб'є народні установи і все свідоме українське громадянство" [11].

Націоналістичні часописи "Наш клич" і "Розбудова держави" вважали дії Г.Хомишина "антиукраїнськими" [12].

У жовтні 1934 р. загострився конфлікт між єпископом Г.Хомишином та керівництвом "Просвіти", оскільки у своїй відозві "Про організаційні основи католиків" він піддав критиці світські товариства, в тому числі й "Просвіту" [13, арк.5]. У грудні Головний Виділ "Просвіти" оприлюднив "Відозву до українського громадянства", в якій, зокрема, відзначалося, що позаяк "увесь український нарід перейнятий до "Просвіти" любов'ю, вдячністю і найвищою пошаною", то "на неї не сміє піднятися жодна святотатська рука" (тобто рука Г. Хомишина), і що лише "Просвіта" – єдина всенародна організація, а всі новостворені, в тому числі й "Скала" – "кириня на народній ниві" [14, с. 263].

За словами голови "Просвіти" проф. І.Брика, наміри Г.Хомишина хоча й були благородними, оскільки він хотів зменшити "церкві ворожі впливи", однак через свою недалекоглядність, створивши "Скалу", тільки їх посилив, бо відтепер священики, які працювали в "Просвіті", змушені її покидати і йти працювати в "Скалу", залишаючи "ворожі сили" наодинці з простими людьми [15, арк.33–35].

У відповіді голові "Просвіти" під назвою "Вияснення Преосвященного Григорія", опублікованій в "Новій зорі" (січень 1935 р.) Г.Хомишин відзначав, що піддавав критиці не центральні проводи українських світських товариств, а низові осередки, при яких "основуються установи, організації радикальні, сельробівські чи радше большевицькі і проти них не чути нізвідки генеральної атаки". А всі "погрози" проти "Скали" зумовлені лише тим, що товариство "не підпадає під засади національної віри", а є "залежне від церкви". Це й не подобається багатьом "патріотам", які лише хотіли б, щоб церква їм "служила, як рабиня" і "не сміла мати або основувати своїх установ чи організацій" [14, 262–263].

Пояснюючи причини створення "Скали", він відзначав, що був "далеким від того, щоб поборювати без розбору всякі світські установи чи організації як просвітянські, економічні чи інші, коли вони і для Церкви не ворожі. До них треба відноситися прихильно та помагати, щоб вони не пішли наліво. Але основний розвій на "Скалу", бо вона буде одночасно гальмою для світських установ, щоб до них не закрався розкладовий вплив" [16].

Крім "Просвіти" загострилися і відносини владики з Генеральним Інститутом Католицької Акції (ГІКА, створений в грудні 1933 р. з нагою відзначення "Року Ісуса Христа"), президентом якого було обрано члена Головного Виділу "Просвіти" та УНДО Маркіяна Дзеровича, а директором – Романа Гайдука [17]. Конфлікт був зумовлений тим, що Г.Хомишин не бажав підпорядковувати "Скалу" ГІКА. Пояснював це

тим, що папа Римський не вимагав, щоб в усіх єпархіях діяли однакові організації Католицької Акції [18, 54–55]. У Станіславського єпископа були свої плани практичного втілення ідей Католицької Акції, а причина конфлікту, за його словами, крилася тільки в тому, що "Львів зводить нанівець майже всяку добру ініціативу Станіславова, а на те нічого позитивного не створює" [2, арк.111].

Таким чином, владики не хотів бути залежним від структур, які координували проходження Католицької Акції.

25 листопада 1934 р. було створено Головний Виділ "Скали", який за рекомендацією владики очолив голова Української народної обнови д-р І.Волянський. А на початку лютого 1935 р. у "Новій зорі" появилася стаття під назвою "Конечність організування", в якій давалося роз'яснення стосовно необхідності створення "Скали" [19]. Зазначимо, що станом на лютий 1935 р. в єпархії було організовано всього лише 8 читалень "Скали" [20, арк.26].

Керівництво "Скали" намагалося прискорити процес закладання організаційних осередків у єпархії. Заступник голови товариства Євген Барановський навіть зустрічався з представником політичного об'єднання "Фронт Національної Єдності" (ФНС) з приводу співпраці та допомоги в організації "Скали" на теренах Станіславщини [21, арк.150]. Однак суттєвого зрушення в кількісному рості не відбулося і, перш за все, в основному з вини священиків, які пасивно відносилися до організації хат–читалень. Але й були такі, що активно сприяли цьому і при їх вмілому керівництві товариство приносило певну користь в організації дозвілля та культурно–освітнього життя.

29 червня 1935 р. у Станіславі відбувся Перший Конгрес української молоді лейтмотивом якого було визначити курс та основні засади виховання молодих людей у Галичині [14, 262]. Але в жодній з резолюцій нічого не було сказано про роль релігії у виховному процесі. Ця обставина змусила єпископа Г.Хомишина звернутися з Пастирським листом "Національна чи об'явлена віра?" до духовенства єпархії, в якому відзначав, що "у нас взяв перевагу дух національної віри над засадами об'явленої віри", внаслідок чого догмат "справа нації" (тобто боротьба за державність) взяв гору над догматом "віри у Бога" (тобто християнськими цінностями), що призвело до "легковаження засад об'явленої віри", політики покликали народ "до саботажів" і, як результат, "ми все втратили" [22, 17].

Таким чином, єпископ застерігав, що неможна, закликаючи до самопожертви за добро нації, нехтувати і забувати про закони християнського співжиття та християнські цінності, оскільки вони вічні.

За даними польських спецслужб, повільне становлення нового культурно–просвітницького товариства на теренах Станіславської єпархії значною мірою пояснювалося і тим, що частина духовенства не бажала створювати в селах осередки "Скали". Головний Виділ товариства намагався протидіяти пасивності священиків і за

розпорядженням Г.Хомишина, навіть було позбавлено заробітної плати кількох священиків у Городенківському деканаті, які не виконали його наказу про створення осередків "Скали" [20, арк.61].

Наприкінці 1935 р. організація і розвиток Католицької Акції у Галичині стала втрачати інтерес як серед духовенства, так і серед молоді. За словами голови ГІКА М.Дзеровича, "всі сподівання вивести свій народ із темряви релігійного розбиття зустрінули на перепоні прикру нестерпну атмосферу, що є наслідком незгоди та непорозумінь поміж українською греко-католицькою церковною ієрархією Галичини". Перш за все, він називав Г.Хомишина, вважаючи, що саме небажання Станіславського єпископа поєднати діяльність Католицької Акції у своїй єпархії з її діяльністю в інших єпархіях "веде до розбивання єдності українського народу". Зокрема, якщо для фінансування в 1934 р. Католицької Акції з Львівської архієпархії надійшло 3000 злотих, Перемишльської – 1500, то Станіславська єпархія взагалі не дала ні одного злотого [23, 861]. Крім того, в єпархії не було створено і Єпархіального Інституту Католицької Акції, підзвітного ГІКА, хоча Г.Хомишин постійно запевняв, що таку інституцію буде створено в 1935 р. [24].

23 грудня 1935 р. у Львові відбулася нарада галицьких владик на якій було погоджено спільний план роботи в рамках Католицької Акції для Галицької церковної провінції і прийнято новий статут, що не передбачав організаційних відмінностей в єпархіях [25]. Однак затверджені на нараді рішення не були втілені в життя на теренах Станіславської єпархії, оскільки єпископ Г.Хомишин не бажав змінювати статус "Скали" і підпорядковувати товариство ГІКА. Навпаки, з метою зміцнення "Скали" 23 квітня 1936 р. у Станіславі відбулися Загальні збори товариства, на які прибуло близько 200 осіб. У єпархії на той час уже діяло 187 читалень, а в товаристві налічувалося 5500 членів [26].

У своєму виступі О.Назарук ще раз пригадав присутнім головні завдання товариства, особливо наголосивши на тому щоб вони "рятують галицьку молодь від більшовицьких безбожницьких впливів" [27, 9, 20, 22, 31, 45].

Критики "Скали" відзначали, що товариство – це та ж сама "Просвіта", "ті ж самі члени, той самий дух... Багато священиків не хочуть "Скали", бо не бачать різниці". А окремі священики навіть казали, що створення товариства – це "стареча примха" єпископа [28, арк. 6,9]. Відповідно створювали осередки "Скали" в парафіях скоріше зі "страху", боячись санкцій, ніж з ідейних переконань. Тому значна кількість читалень товариства існувала лише у звітах для єпархії, а насправді не проводили ніякої виховної роботи.

Критично ставилися до "Скали" і Головний Виділ "Просвіти", яка станом на червень 1936 р. мала в Галичині 3071 хату-читальню та 275 тис. дійсних членів [29]. Не підтримувала "Скалу" і певна частина

громадянства. Наприклад, при опитуванні, проведеному в червні 1936 р. у Станіславському повіті, більшість опитаних вважала, що створення "Скали" – це удар по "Просвіті" [30].

Ситуація в товаристві змусила О.Назарука звернутися до єпископа з пропозицією якнайскоріше провести реорганізацію осередків "Скали", оскільки це може в найближчому часі привести до припинення їх діяльності [31, арк.6].

І все ж, незважаючи на несхвальні відгуки та відношення до "Скали" з боку керівництва "Просвіти" та окремих українських політичних партій, владика мав рацію, стверджуючи, що існуючі світські культурно–просвітницькі товариства надмірно політизовані. Наприклад, станом на 1 листопада 1936 р. під впливом УНДО на Станіславщині перебувало 55,4% філій і читалень "Просвіти", УСРП – 31,5 %, КПЗУ – 5,1 %, ОУН – 4,2 % [32, 61–65], що, безперечно, позначалося на виконанні "Просвітою" поставлених перед нею завдань. Симпатиків УНДО було й чимало серед членів "Скали", особливо в Городенківському, Коломийському, Косівському та Снятинському повітах. Але переважаючим у більшості повітів був вплив на "Скалу" Української народної обнови, підконтрольної Г.Хомишину [33, арк. 10–110].

28 січня 1937 р. у "Новій зорі" владика опублікував статтю "Боротьба проти "Скали"", в якій вимагав від "панів–патріотів" припинити "поборювати" товариство, інакше змушений буде наказати священникам "мені підчиненим, вицофатися з усіх світських установ" і заборонити їм "брати участь у світських імпрезах і походах". Він відзначав, що "духовенство не хотіло створювати свої церковні організації, а воліло вступати у світські, щоб там боротися із розкладовими чинниками". Однак сталося навпаки – "духовенство скріпило і світські організації, але водночас втратило вплив на вірних" [34].

Недовіра єпископа до світських товариств, ледь не розсварила його з керівництвом "Лугу", якому не сподобалися критичні закиди владики на шпальтах "Нової зорі". Тому в листі від 22 березня 1937 р. риторично запитували його: "для чого сіяти незгоду з Лугами, якщо в "Скалі" працюють голови повітових Лугів?" [35, арк.61, 62].

Єпископ нарешті зрозумів, що потрібно вносити певні корективи як у відносини з іншими українськими товариствами, так і стосовно розвитку самої "Скали". Однак з'їзд товариства, що відбувся з ініціативи владики 7 травня 1937 р. у Станіславі, так і не зміг виробити конкретних рекомендацій [36, арк.51]. А всі пропозиції зводилися до того, щоб у товариствах збільшити кількість "імпрез розважального та світського характеру, організувати при читальнях драматичні гуртки, хорові колективи, спортивні гуртки тощо [37, арк.10, 11, 14, 32, 34].

Оскільки пропозиції учасників з'їзду не задовільняли владика, то 24 червня 1937 р. у "Новій зорі" появилася його стаття "Головні напрямні

для товариства "Скала" і парохіяльних читалень", в якій він окреслив три групи завдань для товариства – "конечні", "хосенні" та "присмні". До "конечних" завдань, що визначалися ним як пріоритетні, він відносив "двигнення релігійно–морального життя народу, освідомлювання в засадах віри та Церкви, і поборювання ліберальних, радикальних, сектантських, сельробівсько–большевицьких організацій та агітацій".

До "хосенних" відносив діяльність, що приносила користь як для членів громади, так і для власного розвитку. Це, зокрема, стосувалося господарської та кооперативної діяльності, а також освітньої (читання лекцій з історії Церкви, історії України тощо).

Під "приємними" завданнями владика розумів організацію концертів, театральних дійств, імпрез тощо. Однак, наголошував, що нехтувати ними не варто, але й захоплюватися надмірно теж не слід, оскільки вони можуть "затмарити головну ідею" [38].

З метою організаційного зміцнення товариства, Г.Хомишин вважав за необхідне зробити більш тіснішою співпрацю осередків з парафіяльними священиками, а їх з – єпископом. Тому вимагав постійного контролю за діяльністю читалень та виконання запланованих завдань. А від Головного Відділу "Скали" вимагав письмового звіту про кожне засідання [39, арк.40,44].

Щоб припинити непорозуміння між "Скалою" та "Просвітою" Г.Хомишин доручив "Новій зорі" розтлумачити відмінності між цими товариствами. Зокрема, відзначалося, що прийом кожного члена до "Скали" затверджує після співбесіди куратор осередку (тобто священик), а тому відсоток випадкових осіб в товаристві є мінімальним. У той же час процедура вступу нових членів до "Просвіти" є значно лояльнішою, а, відповідно, і більшою є можливість проникнення до її лав "комуністів, атеїстів, сектантів, радикалів" [27, 6, 7, 10–12]. Крім того, ієрархічна структура "Скали" була побудована більш чіткіше, певною мірою за "авторитарним принципом", що дозволяло контролювати роботу осередків у населених пунктах єпархії. У "Просвіті" ж відчувався "брак сильного проводу", який призвів до того, що центральні органи цього товариства не перевіряли сповна діяльність філій. Ослаблювало діяльність "Просвіти" і те, що її провід обирався, був тимчасовим і тим самим залежав від голосів рядових членів товариства [40].

Однак, це роз'яснення мало що змінило у відносинах з "Просвітою", а розпорядження єпископа від 30 серпня 1937 р. ще більше їх ускладнило. Зокрема, єпископ заборонив священикам Станіславської єпархії бути членами українських світських товариств та установ. Таке категоричне рішення владика пояснював як посилення активності політичних партій, так і значною участю у світських організаціях духовенства. Зокрема, у листі до О.Назарука він відзначав, що на теренах єпархії "від партій аж кишить", а "священики зробили много лиха для Церкви і народу своєю приналежністю до партій" [41, арк.83]. Окремі з

них "так зісвітчилися, що удостоїлися признання від своїх панів, як "здисципліновані члени суспільності"" [42].

Розпорядження Г. Хомишина викликало негативну реакцію як серед духовенства, так і мирян. Слід зазначити, що "Просвіта" налічувала на цей час 3218 читачів [43, 136], а "Скала" лише всього 328 [44]. На владу знову накинута опозиційні до нього українські часописи. Наприклад, "Діло" відзначало, що таке рішення ослабить діяльність духовенства в Станіславській єпархії і, навпаки, посилить діяльність сектантів і комуністів. А "Громадський голос" назвав його рішення "ударом у нашу національну спільноту", шкідливим для мирян, УГКЦ та духовенства [45].

Серед громадянства була поширена думка, що Г.Хомишин прийняв таке рішення, відчуваючи підтримку з боку апостольського нунція в Польщі архієпископа Ф.Кортезі. Принаймні, 5 грудня 1937 р. останній адресував Г.Хомишину листа, в якому схвально відреагував на заборону єпископа священикам єпархії належати до світських установ та організацій [46].

У листопаді 1937 р. на нараді представників інтелігенції в Станіславі було вирішено найближчим часом скликати з'їзд репрезентантів існуючих українських товариств з метою визначити позицію щодо розпорядження єпископа Г.Хомишина [47, арк.419]. Однак його чергова публікація "Про конечність умертвлення і самозаперечення для духовного висвободження" дала всім зрозуміти, що владика не має наміру змінювати своєї думки. Навпаки, він ще раз наголосив, що священикам не годиться бути членами світських товариств та організацій [48, 9].

24 лютого 1938 р. українські установи "Просвіта", "Рідна школа", "Сокіл–Батько", "Луг", "Товариство охорони дітей і опіки над молоддю" та інші звернулися з листом до Г.Хомишина, в якому відзначали, що його розпорядження від 30 серпня 1937 р. "розірвало співпрацю церкви з народом, яка формувалася роками". Наголошувалося також, що у свідомості галицьких українців поняття "духовенство" і "народ" були нероздільними. І "якщо б наше духовенство відвернулося від громадянської праці, то ослабило б не тільки наш так дуже загрожений національний фронт, але і незвичайно звузило б затинок релігійно–церковної акції та підірвало б прив'язання мас до самої Церкви" [49, арк.59]. Наприкінці листа представники світських установ та організацій прохали владу утриматися від виконання цього розпорядження.

У своїй відповіді Г.Хомишин вкотре наголосив, що тільки "незаангажоване" у роботі світських установ та організацій духовенство спроможне ефективно боротися з "розкладовими чинниками". А тому не буде скасовувати своє розпорядження [49, арк. 78].

Жорстка позиція Г.Хомишина як щодо діяльності "Скали" та участі священиків у світських товариствах призвела до того, що у березні

1938 р. він припинив надавати фінансову допомогу "Скалі" і виношував плани створення нового товариства, наближеного за організаційною структурою до європейських католицьких товариств [37, арк. 21]. До цього спонукало й те, що на четвертому з'їзді "Скали", що відбувся 26 травня 1938 р. у Станіславі, серед його делегатів уже чітко прослідковувалася наявність у ньому двох течій – "прохомишинської" та "народно-просвітницької". Якщо перші покійно виконували всі настанови владики, то другі, навпаки, намагалися запроваджувати поряд з релігійними заходи й акції світського характеру. Це, на їх думку, мало повернути до товариства нових членів[50].

Розчарування у діяльності "Скали" не означало, що владики хотів взагалі згорнути хід Католицької Акції на теренах єпархії. Навпаки, як це мало місце з християнськими політичними об'єднаннями, владики робив лише чергову спробу його реорганізації, наблизивши за змістом і формою до європейських католицьких товариств. У той же час Г.Хомишин принципово не бажав прилучитися до популяризації на теренах єпархії новоствореного в квітні 1937 р. з благословення митрополита товариства "Орли" – КАУМ (Католицька Асоціація Української Молоді), що постало на основі об'єднання осередків Католицької Акції Української Молоді. Товариство за своєю структурою нагадувало заборонений у вересні 1930 р. "Пласт", тому його ще називали "Католицький Пласт", оскільки в основі виховання були християнські цінності. Товариством особисто опікувався митрополит Андрей Шептицький, який вважав, що членами новоствореного товариства повинна стати "вся наша молодь", оскільки саме там "вона виховується на засадах Христової науки на вірних синів Бога і дорогої Батьківщини" [51, 109]. Принагідно зазначимо, що на початок 1939 р. у рядах товариства налічувалося 4979 дійсних членів (від 18 до 21 року), об'єднаних у 180 "кружків" [52, 19].

Однак владики Г.Хомишин знову показав "характер" і 18–22 липня 1938 р. за його ініціативи у Станіславській духовній семінарії відбувся спеціальний семінар за участю 54 священників зі створення нового релігійного товариства в єпархії. Для учасників семінару було оприлюднено резолюцію, якою передбачалося створити при парафіяльних бібліотеках статево-вікові групи (чоловічі, жіночі, юнацькі, дівчачі), з якими мали проводити просвітницько-виховну роботу підготовлені священники [18, 64].

А 22 листопада 1938 р. владики зареєстрував при воєводському управлінні статут нового релігійно-просвітницького товариства – "Святого Івана Милостивого", яке за програмними завданнями та структурною побудовою нагадувало "Скалу". Основний акцент робився на популяризацію католицької віри "на полі добродійностей" [53, арк. 10, 22]. Однак, як і "Скала" новостворене товариство не знайшло широкої підтримки серед молоді й вірних єпархії.

З критикою діяльності єпископа в грудні 1938 р. виступила газета "Діло". Зокрема, в статті "Станіславська атмосфера" відзначалися негативні тенденції в духовному житті єпархії. На думку автора, між духовенством і громадськістю утворилася значна прірва, що була спричинена заборонаю єпископом належати священикам до світських організацій. Це рішення "спаралізувало громадську роботу духовенства в Станіславській єпархії" [54].

На початку 1939 р. ще більше зросла напруга у відносинах Г.Хомишина з митрополитом, який підтримав ідею бойкоту "Нової зорі" на теренах інших єпархій, оскільки вона поширювала "шкідливі" ідеї єпископа. У відповідь Г.Хомишин пригрозив заборонити розповсюдження на теренах Станіславської єпархії митрополичий часопис "Нива" [39, арк.167].

Таким чином, різне бачення єпископом Г.Хомишином та керівництвом Галицької провінції УГКЦ ролі і завдань релігійно-просвітницьких товариств призвело до напружених відносин владики не лише з частиною кліру й духовенством, а й керівництвом українських суспільно-політичних патрій та об'єднань. Спроби організувати на теренах єпархії товариства – "Єдність", "Скала", "Святого Івана Милостивого" – на противагу Католицькій Акції та "Орлам"–КАУМ, не увінчалися успіхом, оскільки були нечисельними і не мали широкої підтримки серед духовенства, вірних та особливо молоді. Така позиція владики призвела до того, що серед громадянства та українського політикуму і частини духовенства краю сформувався його негативний імідж як "католика–ортодокса" окцидентальної спрямованості, "угодовця", "розкольника", що в певній мірі шкодило авторитету УГКЦ, як об'єднавчої національно-релігійної інституції. І все ж, незважаючи на окремі негативні сторони, що мали місце як в релігійній, так і політично-громадській діяльності владики Г.Хомишина, його намагання створити релігійні товариства на національно-релігійній, а не політичній ідеології заслуговують на увагу.

Література

1. **Перевезій В.** Українська греко-католицька церква у східногалицькому суспільстві 20–30 роках ХХ ст. // Розбудова держави. – 1998. – № 11–12. – С. 122–123.
2. **Центральний державний історичний архів України у Львові** (далі – ЦДІАУЛ), Ф. 359, оп. 1, спр. 331.
3. **Пастирський лист** Григорія Хомишина до кліру і вірних Станіславської єпархії про большевицьке переслідування релігії. – Станіславів, 1930.
4. **Пастирський лист** Григорія Хомишина до кліру єпархії Станіславської про візантійство. – Станіславів, 1931.
5. **Галущинський Т.** Царство сатани наступає на нас. – Львів – Станіславів, 1930.
6. **Відозва** Преосвященного Григорія Хомишина до Всечесного духовенства Станіславської єпархії о пресі як дуже важній зброї нинішньої доби. – Станіславів, 1931.
7. **Мета.** – Львів, 1933. – 29 жовтня.
8. **Державний**

архів Івано–Франківської області (далі – ДАІФО), Ф. 2, оп. 3, спр. 319. 9. **Відозва** Преосвященного Григорія Хомишина про організаційні основи католиків // *Мета*. – 1934. – 4 листопада. 10. **Діло**. – 1934. – 24 жовтня. 11. *Громадський голос*. – 1934. – 15 грудня. 12. **Наш** клич. – Львів, 1933. – 30 квітня. 13. **ЦДАУЛ**, Ф. 359, оп. 1, спр. 199. 14. **о. Мельничук П.** Владика Григорій Хомишин – патріот, місіонер, мученик. – Рим – Філадельфія, 1979. 15. **ЦДАУЛ**, Ф. 359, оп. 1, спр. 225. 16. **о. Мельничук П.** Владика Григорій Хомишин – патріот, місіонер, мученик. – Львів, 1997. 17. **Католицька** Акція. – Львів, 1934. – Червень. 18. **Курс** Католицької Акції в Станіславові. – Станіславів, 1939. 19. **Нова** зоря. – 1935. – 21 лютого. 20. **ДАІФО**, Ф. 226, оп. 1, спр. 417, арк. 26. 21. **ДАІФО**, Ф. 2, оп. 1, спр. 1431, арк. 150. 22. **Пастирський** лист Григорія Хомишина до духовенства Станіславської єпархії. Національна чи об'явлена віра? – Станіславів, 1935. 23. **Митрополит** Андрей Шептицький: життя і діяльність. Документи і матеріали 1899 – 1944. Церква і суспільне питання. Листування. Т. III, кн. 2. – Львів, 1999. 24. **Редько Ю.** Наше вчора, сьогодні, завтра // *Католицька Акція*. – 1935. – Квітень. 25. **Нива**. – 1935. – Грудень. 26. **Нова** зоря. – 1936. – 30 травня. 27. **Скала і** Просвіта. – Львів, 1936. 28. **ЦДАУЛ**, Ф. 359, оп. 1, спр. 336. 29. **Нова** зоря. – 1936. – 21 червня. 30. **Нова** зоря. – 16 липня. 31. **ЦДАУЛ**, Ф. 359, оп. 1, спр. 210. 32. **Грицан А.** Міжпартійна боротьба за вплив на "Просвіту" на Прикарпатті 1921–1939 рр. // *Галичина*. – 2000. – № 4. 33. **ДАІФО**, Ф. 2, оп. 3, спр. 320. 34. **Хомишин Г.** Боротьба проти "Скали" // *Нова зоря*. – 1937. – 28 січня. 35. **ЦДАУЛ**, Ф. 359, оп. 1, спр. 379. 36. **ДАІФО**, Ф. 69, оп. 1, спр. 478. 37. **ДАІФО**, Ф. 69, оп. 1, спр. 730. 38. **Хомишин Г.** Головні напрямні для товариства "Скала" і парохіяльних читалень // *Нова зоря*. – 1937. – 24 червня. 39. **ЦДАУЛ**, Ф. 359, оп. 1, спр. 209. 40. **Нова** зоря. – 1937. – 7 лютого. 41. **ЦДАУЛ**, Ф. 359, оп. 1, спр. 332. 42. **Нова** зоря. – 1937. – 4 листопада. 43. **Савчук Б.** Просвітницька та соціально–економічна діяльність українських громадських товариств у Галичині (остання третина XIX ст. – кінець 30 рр. XX ст.). – Івано–Франківськ, 1999. 44. **Нова** зоря. – 1938. – 5 червня. 45. **Нова** зоря. – 1937. – 11 листопада. 46. **Нова** зоря. – 1938. – 16 січня. 47. **ДАІФО**, Ф. 68, оп. 2, спр. 437. 48. **Хомишин Г.** Про конечність омертвлення і самозаперечення для духовного висвободження. (Конференція виголошена до безденних священників в часі реколекцій 1937 р.). – Станіславів, 1937. 49. **ЦДАУЛ**, Ф. 359, оп. 1, спр. 380. 50. **Нова** зоря. – 1939. – 19 січня. 51. **Українське** Юнацтво. – 1937. – Ч. 6. 52. **Українське** Юнацтво. – 1939. – Ч. 1. 53. **ДАІФО**, Ф. 2, оп. 3, спр. 383. 54. **Ліськевич Б.** Станіславська атмосфера // *Діло*. – 1938. – 29 грудня.

The article is dedicated to the investigation of a very important problem which is connected with activity and development of Stanislav's Eparhy UGCC, spiritual life of the Ukrainian people during the current bishop Grygoriy Khomyshyn.

The author of this article P. Kamyansky analyses this actual problem in the historic religious sphere which testifies to its scientific innovation.

The considered problem makes up a complete scientific work which will help seminarists in their practical work for Greek Catholic Church's well-being.

УДК 94(477)

В. В. Снегір'ов

ДЕПОРТАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ІЗ ЗАКЕРЗОННЯ

Термін "Закерзоння" вживається в українській історіографії щодо колишніх етнічних земель Підляшшя, Холмщини, Надсяння, Західної Бойківщини й Лемківщини, які опинились після Другої світової війни поза суспільним українським масивом. Походить від прізвища міністра закордонних справ Великобританії Керзона, який запропонував у 1919 р. лінію розмежування російських і австрійських військ. Лінія Керзона вперше стала державним кордоном у 1939 р., і є в тому ж статусі й сьогодні. Термін не визнається польською історіографією.

Мета статті – розкрити трагедію українців Закерзоння, які були виселені зі своїх рідних земель з причин "високої політики", яка насправді була звичайним торгом українськими землями та долею їх населення для забезпечення інтересів комуністичних СРСР та Польщі.

Найперше зазначимо, що Указ Президента України В.Ющенко "Про заходи у зв'язку з 60-річницею примусового виселення етнічних українців з території Польщі" за № 1330 / 2005 від 30 вересня 2005 р. відмінив Указ подібного змісту свого попередника Л.Кучми від 5 липня 2004 р. за № 742 / 2004, в якому терміну "примусового" не було. Це означає, що державою Україна вперше в назві Указу Президента констатується, що в 1944 – 1946 рр. етнічних українців, які проживали на території Польщі, було виселено з місць постійного проживання примусово, тобто, твердячи юридичною мовою, – депортовано.

Трагедія депортації лемків і бойків – етнічних груп західних українців, у 40-х рр. ХХ ст. в історії залишила невиправні сліди. Близько 400 тис. українців було депортовано із Західної України до Сибіру, ще більшу кількість у формі етнічної чистки було вивезено спільно комуністичними режимами СРСР та ПНР з теренів нинішньої Польщі. Сьогодні, коли розсекречено архівні матеріали, відкрилися можливості для ґрунтовного вивчення й аналізу проблеми депортації українського населення з території Польщі, виявлення дійсних причин і наслідків цих трагічних процесів. Джерельну базу проблеми, крім архівних матеріалів, складають також спогади очевидців, зокрема, І.Дмитрика [1], І.Кривуцького [2], Я.Ломницького [3] та ін. Історіографія проблеми

невелика, але існує: відмітимо, зокрема, праці С.Копчака, М.Романюка [4], А.Ліпкана [5], А.Русначенка [6], О. Аркуші [7], Й. Свинко [8], С.Кульчицького [9] та ін.Фундаментальні розвідки В.Сергейчука потребують окремої статті [10]. Проблему складає вже не тільки понятійний апарат процесів, що вивчалися, а й питання щодо їхніх причин та наслідків, інколи – вельми довготривалих.

Під час Другої світової війни в центрі уваги польського політикуму були проблеми Західної України, що в міжвоєнний період входила у склад Польщі. Практично всі польські партії й угруповання виступали за те, щоб ці землі залишились у складі Польщі й після закінчення війни. Територія Галичини розглядалася ними як невід'ємна частка "польськості", стверджувалось, що саме поляки захистили східногалицьку землю від татарських і турецьких завойовників, небезпеки загарбання Росією й тотальної русифікації (аналогічно твердила й російська історіографія та ідеологічна пропаганда, тільки, природно, навпаки до польських аргументів). Поляками "Руська" земля Галичини подавалась як пантеон цвіту польського лицарства, а звідтак – була напівмістичною святиною, втрата якої прирівнювалась до національної катастрофи [6, 84].

Перегляд кордонів у Європі в ході Другої світової війни супроводжувався грандіозною етнічною чисткою. Це робив і А.Гітлер – задля забезпечення "лебенсрауму" для німців коштом слов'янських земель; і Й.Сталін, здійснюючи чистку шляхом депортацій [Докл.: 9]. У цій системі депортацій виявились і українці, про що наявно свідчать архівні матеріали [11; 12]. Одразу після повернення радянської влади до Західної України починається процес політичних виселень. У повідомленні секретаря Тернопільського обкому КП(б)У І.Компанця секретарю ЦК КП(б)У Д.Коротченку про активізацію оунівського руху на терені Тернопільської області висловлено прохання дозволити проведення виселення сімей "учасників бандформувань за межі Тернопільської області" [Докл.: 13]. Слід сказати, що на користь виселення з Польщі представників нацменшин висловлювались і польські комуністи, як бажали бачити Польщу мононаціональною країною. Це розглядалось також як метод вирішення складних національних проблем, в основному – "українського питання", що особливо загострилося саме в роки війни. Погляди польських комуністів зі Східної Галичини збігалися з намірами комуністичної влади Польщі – вони теж були за переселення українців після війни до СРСР, або ж за розпорошення їх у центральних та західних частинах Польської держави. Зазначимо, що правових засад до здійснення депортаційно-переселенських акцій ніяких не було. У вересні 1944 р. УРСР не була суб'єктом міжнародно-правових відносин і не мала повноважень до підписання будь-яких міжнародно-правових угод. Тодішнє керівництво Польщі теж не мало права й повноважень до підписання таких угод, бо було тимчасовим носієм влади – як держава й як адміністративний апарат воно

ще не було сформоване. Справжній же й легітимний уряд Польської держави знаходився в екзилі (вигнанні) – у Великобританії.

Задумана радянською тоталітарною системою та польським "народно-демократичним" режимом акція геноциду мала на меті: а) припинення функціонування небажаного тоталітарному режимові вогнища українського національного руху, що його представляло населення "східних кресів" колишньої Польської держави; б) демонстрацію прокомуністичним керівництвом Польщі покірності Й.Сталіну і своєї згоди обрати соціалістичний шлях розвитку. Нова польська влада також заgravала з шовіністично налаштованими польськими елементами, які прагнули бачити повоєнну Польщу без будь-яких національних меншин, у т.ч. й понад мільйонної української [Докл.: 14]. У серпні 1945 р. Москва підписала й опублікувала офіційно договір з Польщею про визнання "лінії Керзона" українсько-польським кордоном та про "добровільне" виселення майже 1 млн. українців із Закарпаття. Цей договір був укладений на основі рішень Тегеранської (1943 р.) й Ялтинської (1945 р.) конференцій, учасники яких – керівники СРСР, Великобританії й США – й не думали питати згоди України на відрив від її земель Підляшшя, Холмщини, Любачивщини, Надсяння, частини Бойківщини та Лемківщини. Для членів антигітлерівської коаліції це питання було несуттєвим, а для українців, що опинились на Закарпатті – трагедією. [15].

Як тільки Червона армія ввійшла на довоєнні землі, які до 1939 р. були в складі Польщі, власті СРСР та Польщі ухвалюють рішення, що для великих мас українців і поляків виявилось несподіванкою: взаємне переселення. 9.09.1944 р. в Люблині було підписано "Угоду між урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки і Польським комітетом національного визволення про евакуацію українського населення і польських громадян з території УРСР". Ще йшла війна, ще не були встановлені повоєнні кордони, а Польща на основі цього документу одним розчерком пера позбулась 600 тис. українців. Шляхом обіцянок "щасливого життя" у "вільній Україні", "свободи національного розвитку", методами залякування й брехні, а в багатьох випадках і провокацій, вдалося за короткий термін переселити десятки тисяч українців до УРСР і сплюндрувати квітучий до того край за р. Сян [16]. Поляків цікавила "евакуація" українців саме на Схід – в УРСР, а не на Захід – у свої власні, новонабуті ("одзискані") землі (німецькі). Але СРСР проводив саме т. зв. "обмін населенням", намагаючись прибрати поляків з теренів УРСР. У результаті за весь післявоєнний період з СРСР у Польщу було переселено близько 2, 3 млн. поляків. Безумовно, їх чекали в Польщі зовсім інші умови життя, ніж українців на "новонабутих" польських західних землях. Усе протікало зовсім не безхмарно, тому з вересня 1945 р. на територію південно-східної Польщі було спрямовано три дивізії Війська Польського (ВП), основним завданням яких було здійснення переселення українців. Підтвердженням цього факту – рішення Воєводського комітету безпеки в

Жешові, який передбачав виділення 2/3 особового складу полків для акції переселення. Для виселення українців були задіяні всі силові структури комуністичної Польщі – Військо Польське, Міліція Обивательська (МО), Ужонд Безпеченьства Публічного (УБП), Охотніча Резерва Міліції Обивательської (ОРМО), Баталіоне Хлопське (БХ). Активно проявили себе Національна організація віськова (НОВ), Національні збройні сили та ін. З вересня 1945 р. уряд Польщі, всупереч рішення, прийнятому Варшавською конференцією, направив на українські землі три дивізії піхоти з метою примусового вивезення українців на територію УРСР. Запалали цілі села на Лемківщині, Надсянні, Холмщині, деякі з сіл згоріли дотла. Делегатів Варшавської конференції заарештували, українські комітети ліквідували. З вересня 1945 р. до липня 1946 р. виселили 280 000 українців; згодом депортували 482880 українців [Докл.: 17].

У протоколі ПБ ЦК ПОРП окремим пунктом була визначена сутність акції переселення, як "репресивної". В межах цієї акції, спрямованої проти українського населення, було прийнято постанову, якою передбачалось операцію виселення ("Вісла") узгодити з урядом СРСР та ЧССР [Докл.: 18]. Управління громадської безпеки в Жешові рекомендувало навіть переселяти мішані родини, якщо батько не був поляком. Такий підхід органів влади до акції переселення спричинився до того, що вона набрала рис депортації. За участю військових підрозділів було виселено понад 260 тис. осіб, а всього у 1944 – 1946 рр. до УРСР було виселено майже 500 тис. українців. Причому, депортація не обминула навіть тих українців, що служили в Червоній армії [Докл.:19].

Кульмінаційним моментом польсько–українського конфлікту була операція "Вісла" (28.04–12.08.1947 рр.), скерована проти українців Закерзоння й відділів УПА, які обороняли українське населення від насильницького виселення з автохтонних прадідівських земель. Вочевидь, поляки добре запам'ятали намір Б.Хмельницького, висловлений ним ще в 1649 р., "визволити народ весь руський від лядської неволі по Віслу". Операція "Вісла" була історичною відповіддю Великому Гетьману на це. Не буде українців біля Вісли – не буде великих гетьманів, які захотять їх від лядської неволі визволити. Все в стилі – "є людина – є проблема, немає людини – немає проблеми". Сталінський стиль, так, але й до Й.Сталіна відомий. У цьому ж плані 23.04.1947 р. ПБ ЦК ПОРП ухвалило створити для українців спеціальний концтабір у Явожно. У результаті, як зазначалось на розширеному засіданні Української всесвітньої координаційної ради в Києві 22.08. 1996 р., до вересня 1946 р. з теренів Польщі було виселено в Україну 488 662 особи, залишилося на своїх землях бл. 200 тис. осіб, на яких, власне, й чекала кривава акція "Вісла" [4, 39].

Вже в лютому 1947 р. заступник начальника Генштабу Війська Польського генерал С.Моссор чітко висловився: "Навесні провести енергійну акцію переселення цих людей поодинокими сім'ями по всіх повернених землях, де вони швидко асимілюються". Тому малоімовірною є поширена думка, що акція "Вісла" була відповіддю на вбивство віце–міністра оборони

Польщі генерала К.Сверчевського, що був для поляків національним героєм (28.03.1947 р.). Це лише прискорило реалізацію цієї акції, бо вже наступного дня ПБ ЦК ПОРП ухвалило постанову: "Швидкими темпами переселити українців та змішані сім'ї на воз'єднані землі (перш за все до Південної Пруссії), не утворюючи груп і не ближче, ніж за 100 км від кордону" [Цит. по: 4, 40]. І 28.04.1947 р. оперативна група "Вісла", зо налічувала бл. 20 тис. солдат, функціонерів управління громадської безпеки й громадської міліції, розпочала виселення українців [Докл. про ці події: 20]. Того ж дня шість дивізій Війська Польського оточили українські села, а відділи НКВС і Чехословацької прикордонної сторожі заблокували кордони на сході й півночі. О 4-й годині ранку операційна група "Вісла" під командуванням ген. Моссора приступила до вивезення українців до воєводств північної й західної Польщі.

Акція, що означала заперечення будь-якого права людини, намір знищити духовні корені цілого народу шляхом його тотального виселення, охопила територію в 19 500 км – Лемківщину, Надсяння, Холмщину, Підляшшя. Тут від доби Київської Русі постійно проживали єдиною спільнотою українці [Див., напр.: 18]. Відтепер їх позбавили цих рідних земель назавжди. Й основною метою акції "Вісла" було саме виселення українців, а не боротьба з УПА (як іноді вважається), вона відійшла на другий план, що було об'єктивним, адже, якщо не буде народу, що бореться за своє життя й свободу, то не буде і його збройних формувань, одним з яких історично й стала УПА. Отож, реалізація акції "Вісла" одразу набрала рис депортації. Людям давали біля 2-х годин на зібрання необхідних речей і залишення села. Операція розпочалась, коли люди засіяли поля, а нового врожаю ще не зібрали. Все треба було залишати й виїжджати з тим, що можна було покласти на віз, а найчастіше – винести в руках. На новому ж місці – в колишніх німецьких областях – українці знайшли все знищене війною [Докл.: 17].

Брутальні методи виселення, а згодом довготривала подорож у жахливих антисанітарних умовах спричинились до того, що на кінцевих станціях депортовані виявлялись у страшному стані. Акцію було поширено на всі українські сім'ї, без огляду на ступінь лояльності й політичної приналежності. Переселенню також підлягали сім'ї українців-офіцерів і солдатів Війська Польського, працівників органів безпеки та демобілізованих фронтовиків.

У польських селах українське населення було розпорошене по 2 – 3 родини й без права повернення додому. Аж ось в Ольштинському повіті переселення прийшлося робити повторно, бо виявилось, що в одному регіоні скупчилося забагато українських родин. Людей поселяли в зруйнованих хатах, бо все краще вже встигли захопити місцеві й приїжджі одразу після війни. Евакуйовані довгий час були в шоковому стані й сподівались на скоре повернення додому. І деякі люди таємно повертались до своїх осель, доглядали рештки господарки, врожай, щоб запастися

хлібом на зиму. Але їх виявляли й повертали назад, а частіше – відправляли в Явожно.

На середину 1947 р. депортацію, в основному, було закінчено.

Насильницька акція під кодовою назвою "Вісла" залишається однією з найтрагічніших сторінок в історії українського народу. 3.08. 1990 р. Сенат Польщі засудив її, але величезний пласт юридичних питань, пов'язаних з цією акцією, ще залишається непроясненим, перш за все на рівні державних органів Польщі. У 1951 р. картину депортації доповнило "звільнення" від бойків території Нижньоустрицького, частини Хирівського та Стрільківського районів, які входили на той момент до складу колишньої Дрогобицької області УРСР і були передані Польщі. Західних бойків було депортовано на південь і схід України, частина з них проживає нині й на заході – в Тернопільській і Львівській областях.

Операція "Вісла" відбулась як внутрішньопольська акція. Власне, тому на її обґрунтування було списано стоси паперу і в історії вона більш відома, як трансфер. Це одзначає переважне натискання на те, що українців переселяли на "одзискані" землі. У якості причин такої дії польська сторона висуває переважно емоційні аргументи історичного характеру. Об'єктивними ж причинами можна вважати такі:

1) страх перед СРСР з його постійними планами "визволення західних братів" зі зміною кордонів унаслідок цього, що висувалися раз-по-раз, коли це Москві було вигідно;

2) прагнення остаточно асимілювати українців;

3) необхідність освоєння по німецьких теренів;

4) помста польських комуністів за відомий антикомунізм українців у попередніх десятиліттях.

У цілому, можна виділити **три етапи** виселення українців зі своїх прадавніх земель у Польщі:

1) трансфер населення між ПНР і УРСР 1944–1946 рр.;

2) операція "Вісла";

3) до виселення в УРСР бойків з частини території Дрогобицької області при пересуванні кордону в 1950–1951 рр.

Причини проведення цих акцій дещо відрізнялися, але переслідували одну головну мету – вирішити назавжди в Польщі "українське питання", перетворити Польщу на мононаціональну державу. Все це реально досягнуто бути не могло – в деяких пунктах переселення кількість українців досягала 50 % і вище; з 1957 р. українці на "землях одзисканих" отримали можливість певного культурного життя, деяка їх частина повернулася на давні місця проживання. Однак не можна й не відзначити, що значна частина українців, будучи переселеною, піддалась асиміляції.

Література

1. **Дмитрик І.** Записки українського повстанця (В лісах Лемківщини). – Львів: Червона калина, 1992. 2. **Кривуцький І.** Закерзоння моє спалене // Літопис Червоної калини. – 1993. – № 10 – 11. – С. 42 – 45. 3. **Ломницький Я.**

Тернистою дорогою // Дзвін. – 1993. – № 4 – 5. – С. 102 – 105. 4. **Копчак С.**, Романюк М. Депортація населення Польщі і Західної України у повоєнний період (1945 – 1947 рр.) // Українсько–польські відносини в Галичині у ХХ ст.: Матеріали міжнарод. наук.–практ. конф. (21 – 22 листопада 1996 р.). – Ів.–Франківськ: Плай, 1997. – С. 39 – 42. 5. **Ліпкан А.Г.** Операція "Вісла": минуле і сьогодення // Наукові записки: Зб. наук. ст. Національного пед. ун-ту ім. М.П.Драгоманова / Укл. П.В.Дмитренко, О.Л.Макаренко. – К., 2000. – Ч. 4. – С. 187 – 197. 6. **Русначенко А.** Польська підпільна суспільно–політична думка про Україну і українську проблему // Сучасність. – 1999. – № 7 – 8. – С. 115 – 124. 7. **Аркуша О.** від "подоляків" до "ендеції" (еволюція польсько–українських взаємин на зламі ХІХ – ХХ ст.) // Українсько–польські відносини в Галичині у ХХ ст. – С. 83 – 87. 8. **Свинко Й.** Депортація українців з Надсяння та її наслідки // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50–х років (До 50–річчя операції "Вісла") / Упор. Ю. Сливка. – Львів, 1998. – С. 79 – 80. 9. **Кульчицький С.** Перші депортації польського населення УРСР у світлі сталінської національної політики // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50–х років (До 50–річчя операція "Вісла"). – С. 13 – 18. 10. **Сергійчук В.** Трагедія українців Польщі – Тернопіль, 1997. 11. **Центральний** Державний архів громадських об'єднань (далі: ЦДАГО) України, Ф. 1, оп. 23, спр. 703, арк. 20 – 22. 12. **ЦДАГО**, Ф. 1, оп. 23, спр. 889, арк. 32 – 47. 13. **ЦДАГО**, Ф. 1, оп. 23, спр. 919, рк. 21 – 33. 14. **Бухало Г.** Українська Повстанська армія на Закерзонні // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50–х років (До 50–річчя операція "Вісла"). – С. 84 – 87. 15. **Керниця Г.** Депортація українців Закерзоння 1945 – 1947 рр. та її передумови // Українсько–польські відносини в Галичині у ХХ ст. – С. 45 – 48. 16. **Криницький С.** Боротьба української громадськості за ліквідацію наслідків операції "Вісла" // Акція "Вісла" в контексті українсько–польських відносин ХХ ст.: Матеріали наук.–практ. конф., присвяченої 50–літтю проведення акції "Вісла" (19 квітня 1997 р.). – Ів.–Франківськ, 1999. – С. 73 – 76. 17. **Щерба Г.** Депортація населення з польсько–українського пограниччя // Українсько–польські відносини в Галичині у ХХ ст. – С. 300 – 304. 18. **Зимомря М.**, Дрозд Р. Депортаційні акції у контексті польсько–українських взаємодій // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50–х років (До 50–річчя операції "Вісла"). – С. 88 – 91. 19. **Дрозд Р.** Основна мета акції "Вісла" // Акція "Вісла" в контексті українсько–польських відносин ХХ ст. – С. 41 – 53. 20. **Семчишин М.** З книги Лева: Український Львів двадцятих–сорокових років. Спомини. – Львів, 1998.

The article is devoted to the history of Ukrainian's deportation from 'Zakerzonnya' after The World War II/

С. В. Тарабанова

ЧИ ЗАЙВИ УКРАЇНЦІ В РУМУНІЇ ?

Після проголошення незалежності Україна активно розпочала свою діяльність на міжнародній арені.

Добросусідство і дружба були і є одним із пріоритетів у відносинах нашої незалежної держави з прикордонними країнами, зокрема з Румунією.

Але які сусіди хоч раз у житті не сварилися через межу в городі, або через дерева на цій межі, які пустили свої паростки на сусідній території, і вони тепер не знають чиїми ці паростки вважати.

Саме така, на перший погляд, жартівлива, але , насправді дуже болюча для обох сторін ситуація склалася між двома сусідами – Україною і Румунією, де межею є україно-румунський кордон, а паростками від дерева на межі є українці в Румунії та румуни в Україні. Звідси і постійні чвари та сварки за “моє” і “наше”.

І якщо румунські паростки в Україні є невід’ємною частиною румунської історії, то українська діаспора в Румунії , нажаль, і на сьогодні залишається білою плямою в історії українського етносу. Вивчення “соціально-духовного стану своїх родаків в Румунії має неабияку актуальність при визначенні напрямків внутрішньої національної політики, розбудові державної програми захисту прав і свобод українців за межами етнічної Батьківщини та сприянню досягнення політичної та економічної стабільності в Україні”[1, 23].

Метою статті є показати проблеми українців, які мешкають в Румунії та відношення до цієї проблеми Батьківщин, як громадянської, так і етнічної.

Проблемами історії та сучасного становища українців Румунії (переважно, Мараморощини) займаються як українські, так і румунські історики.

Серед українських дослідників варто відзначити М.Вегеша, Л.Аза, А.Попок та О.Швачку.[2] Ю.Макар в окремій публікації робить спробу порівняльного аналізу становища українців в Румунії та Молдові.[3]

Матеріали щодо українства Румунії містять періодичні видання Союзу українців Румунії (СУР) “Український вісник”, “Вільне слово”, “Наш голос”, “Обрії”, румуномовна газета “Sugierul Ucrainean” [4].

В українській пресі цій проблемі присвячені статті В.Белея, Б.Барбіла, О.Лівінського, І.Хланти, Л. Гудзик, М. Зана [5].

Серед румунських дослідників варто відзначити наукові праці Л.-І. Горват та В. Куреляка, історії Української Греко-Католицької

Церкви на Мараморощині висвітлив о. Василь Пензеш [6]. Цікавою є популярна книга німецької правозахисниці А.Г. Горбач [7].

Історія румунських українців свідчить про те, що вони є автохтонним населенням Румунії. Компактні ареоли етнічних українців збереглися в Південній Буковині (Сучавський повіт та прилегла зона Ботошанського), Мараморощині, Східному Банаті (повіти Караш-Северин та Тимиш), Північній Добруджі (Тульчинський повіт). Румунські українці мешкають переважно в сільській місцевості, так тільки в Південній Буковині 45 українських та 25 змішаних сел, в Мараморощині – відповідно 10 та 7, в Банаті – 7 та 5, в Добруджі 29 українських сіл [1, 15]. Значно менше етнічних українців зустрічається в таких румунських містах – як столиця Бухарест (близько 1000 чол.), Сігет, Тімішоара, Сучава, Лугож, Тульча, Сірет [1, 15].

Досі залишається невизначеним факт чисельності українського населення в Румунії. Згідно з офіційними показниками за даними перепису від 07.01.92р. українське населення складає 66,833 тис.чол., а за неофіційними даними Союзу українців Румунії в країні мешкає 250 – 300 тис.українців. Що цікаво, за переписом 1948 року українців було 846 тис.чол., в 1956 – вже 60,5 тис.чол., в 1978 – 55,5 тис.чол. [1, 1, 24, 25].

На скорочення офіційного показника чисельності румунських українців за останні 55 років значно вплинула гвалтівна політика денаціоналізації з боку румунської влади, гаслом якої, на наш погляд, могли б стати слова з відомої радянської пісні з своєрідним продовженням “Молодым везде у нас дорога, старикам везде у нас почет?!. Если ты румын!!!”. На підтвердження цього гасла наведемо цитату з книги німецької правозахисниці, перекладачки А.- Г. Горбач (румунської українки) “З румунських вражень”: “На наше запитання, чому дітвора не говорить по- українськи, нам відповіли: “Щоб їм було легше в школі, адже без добрих знань румунської мови не можна скласти іспитів, щоб уступити до вищих шкіл” [7, 51].

Про румунізаторську політику свідчить і те, що українську меншину навмисно розділяли на кілька національностей: українців, рутенів, русів, гуцулів (сьогодні цей факт виправдовується з румунського боку тим, що українська сторона начебто навмисно розділила румунський етнос на румунів і молдован [8, 49], хоча останні виділяють себе, як споріднену з румунами, але окрему національність [9, 198].

Ще одним проявом політики денаціоналізації було заплутане роз’яснення румунськими чиновниками необізнаним селянам громадянської та етнічної приналежності (тому і трапилась у селі Калинешти Єнаке ситуація, де з 633 жителів всі румуни, а в школі всі діти вивчають українську як рідну [1, 25].

Але щоб не траплялося таких ситуацій, взагалі, щоб не втратити румунським українцям почуття національної гідності, треба було вживати певних заходів всупереч політиці румунізації, а це, звісно, могла

б зробити тільки освічена верства – українська румунська інтелігенція. Але чи могла робити це саме інтелігенція, більшість якої обрумунилася [7, 51], і взагалі, за словами А.- Г. Горбач, яка склала особливий вид: “Українське населення, що живе в Румунії, < ... >, надто неусвідомлене, а материк ним не цікавиться і не сприяє їхньому збереженню. Ще за Австрії, коли вихідці з українських сіл Буковини не потрапляли під вплив українського політичного чи культурницького оточення, вони вливалися в сусідню румунську стихію, що зуміла навіть у той час, коли національні меншини – за Австрії – були рівноправними, втягти до себе багато українського елемента. Так витворився тип українського інтелігента (наприклад, учителя), що з опортунізму чи страху перед владою під час активної служби не рушить пальцем, щоб зберегти молодь від асиміляції, ба навіть перевиконує “плани” і в суто українських селах пильнує, щоб діти на шкільному подвір’ї не розмовляли по-українськи, але, вийшовши на пенсію, скиглить і нишком плаче, як то пропадає наш народ, які то селяни наші без почуття національної честі і які то зухвалі й підлі наші воріженьки...” [7, 52].

Здавалося, що після румунської грудневої революції 1989 року, стануться зміни, але, як писав Іван Ковач, редактор бухарестської україномовної газети “Вільне слово” в своїй статті “Нелегка весна відродження” : “Кажемо, що ми рівні між рівними, вільні між вільними, а ось насправді виходить, що це тільки чергове гасло, зміст якого в усякому разі недорівнює дійсності”. [10, 95]

Створені на початку 1990 та 1996 рр. Союз Українців Румунії (СУР) та Демократичний Союз українців Румунії (ДСУР) проводять певну роботу в напрямі відродження національної самосвідомості. Своїми силами та з допомогою етнічної Батьківщини вони намагаються відновити україномовну освіту в Румунії, але результатом є лише один ліцей, де тільки 40% предметів викладається українською мовою, 13 загальноосвітніх шкіл, 76 українських відділень, 253 класи. Для порівняння з 1948 року до 60-х років в Румунії діяло 116 українських шкіл та 5 ліцеїв [1, 25]. А румуни в Україні зараз мають понад 100 шкіл, забезпечених комп’ютерами, підручниками тощо [1, 25].

Викладання в Румунії ведеться переважно педагогами-ентузіастами, тому що кадрів, які готують Бухарестський, Сучавський та Клузький університети та ліцеї м.Сігету – Мармацією та м.Сучави недостатньо.

Не краща ситуація склалася і з релігійним питанням. Незважаючи на те, що в 23 парафіях Українського православного вікаріату та в 5 приходах Вікаріату Української греко-католицької церкви служби ведуться українською мовою, ще приблизно в 106 церквах в українських селах служби ведуться румунською мовою [1, 15–16]. Патріарх Румунської православної церкви Теоктист вказує на те, що українці “самі не бажають” цього, а українська сторона та місцеві священники, пручани українського походження вважають це нічим

іншим, як проявом румунізаторської політики церкви та держави. Етнічна Батьківщина вважає православну церкву в Румунії одним з гальмів асиміляції румунського населення українського походження, тому вживає певних заходів, наприклад, надає можливість румунським юнакам навчатися в українських духовних закладах, випускникам румунських теологічних факультетів проходити практику в православних церквах України [1, 15–16].

Одним з ефективних засобів формування національної самосвідомості є ЗМІ, але і тут ситуація небезхмарна. Вкрай проблематично . й спорадично виходять 2 україномовних та 1 румуномовне видання СУРу, а щомісячник Міністерства культури Румунії “Вільне слово” під загрозою закриття.[1, 29] В Україні ж виходять 12 румуномовних видань, з них 5 щотижневиків [1, 29].

Стосовно аудіовізуальних засобів масової інформації ситуація катастрофічна. Телепередачі для української національної меншини тривалістю 20–30 хв. проходять 4–5 разів на рік, на перших каналах національного телебачення двічі на тиждень відбуваються годинні передачі “Співжиття” мовами національних меншин, крім української [1, 29]. У м.Клуж Напока та м.Яси з 1998 року виходять радіопередачі українською мовою по 15 хв. на рік [1, 29]. В Україні в місцях компактного проживання румуни мають 129 годин на рік телефіру, 330 – радіофіру.[1, 29]

Вищезгадані поодинокі позитивні моменти, а також окремі культурні заходи: фестивалі, дні української культури тощо – це досягнення, але порівняно з негативом – це крапля в морі, та щоб позбутися недоліків треба і Румунській державі і Україні дотримуватись умов статті 13 Договору про відносини добросусідства і співробітництва. Зокрема, Румунія, як країна, що підписала цей договір, повинна виконувати положення п.3 вищезгаданої статті, тобто вживати “належних заходів з метою розвитку у всіх сферах” – економічній, соціальній, культурній і релігійній; дотримуватись п.4, п.5, де вказано про права національних меншин на навчання рідною мовою, на свободу виявлення, збереження їх етнічної культурної ідентичності тощо.

А Україна повинна надавати не тільки матеріальну допомогу, але як етнічна Батьківщина повинна піклуватися про духовний стан румунських українців.

Література

1.Поточний архів МЗС України. Справа 169. 2. **Вегеш М.М., Горват Л.В.** Українці Румунії (Мараморощини): проблеми соціально-економічного та політичного розвитку (1918–1944). – Ужгород, 1997; **Вегеш М.М., Горват Л.В.** Нариси історії українців Мараморощини (Румунія) в 1918–1945 роках. – Ужгород, 1998; **Аза Л.О., Попок А.А., Швачка О.В.** Українці Румунії: Сучасний стан та перспективи етнокультурного розвитку. – К. 1999. 3. **Макар Ю.** Українська діаспора в

Молдові та Румунії: спроба порівняльного аналізу // Етнічні взаємини на території Євросходу "Верхній Прут": Матеріали Міжнародної наукової конференції / Буковинський політологічний центр та Каринтійський інститут національних меншин. Під редакцією Анатолія Круглашова, Карла Андервальда та Гельвіга Валентина. – Чернівці, 2004. 4. Uniunea Ucrainenilor din România. Союз українців Румунії. Ukrainian's Union of Romania (буклет). 5. **Белей В.** Українці в Румунії // Карпатський край. – 1991. – 9 липня (№ 26); **Барбіл Б.** Україну й Румунію Тиса поки що більше роз'єднує, ніж з'єднує // Срібна Земля – Фест. – 2003. – 17–23 липня (№ 28); **Лівінський О.** Життя за річковим... парканом // Старий Замок. – 2003. – 13–19 листопада. (№ 91–92); **Лівінський О.** Розділені Тисою // Старий Замок. – 2003. – 20–26 листопада. (№ 93–94); **Лівінський О.** Українці за румунським кордоном – як за глухою стіною // Старий Замок. – 2001. – 11 травня (№ 35–36); **Лівінський О.** Кількість українців на Мараморощині швидко зменшується // Старий Замок. – 2001. – 17 травня (№ 37–38).; **Хланта І.** У румунській провінції Банат знайдено український острів // Старий Замок. – 2001. – 25 січня (№ 5–6); **Хланта І.** Нашого цвіту по усьому світу: Про українців міста Лугоша (Румунія) // Соціал-демократ. – 2001. – 25 серпня (№ 33); **Зан М.** Українці Сатумарського повіту // Срібна Земля. – 2001. – 3 листопада (№ 42); **Зан М.** Із приємними враженнями з Сату Маре // Погляд. – 2003. – 28 жовтня (№ 8). 6. **Горват Л.В.** Соціально-економічний, політичний і культурний розвиток українців Мараморощини (Румунія) в 1918–1945 рр. – Ужгород, 1998; **Горват Л.-І. В.** Соціально-економічний і політичний розвиток українців Мараморощини (Румунія) в 1918–1945 рр. Автореф. дис... канд. істор. наук: 07.00.01 – К., 1999; **Горват Л.** Етнокультурний ренесанс українців Марамороського повіту (Румунія) // Соціально-економічні та етнополітичні зміни в країнах Центральної і Південно-Східної Європи (друга половина 80-х – перша половина 90-х років ХХ ст.): Матеріали міжнародної наукової конференції. 26–27 вересня 1996 року. – Ужгород, 1997. – С. 207–209; **Куреляк В.І.** Українська діаспора Мараморощини (етногеографічне дослідження). Автореф. дис... канд. геогр. наук: 11.00.02 – Львів, 2000; **Куреляк В.** Українці Румунської Мараморощини. – Львів, 2001; **о. Пензеш В.** Історія Української Греко-Католицької Церкви в Мараморощині й цілій Румунській державі. – Львів, 1994. 7. **А.- Г. Горбач** З румунських вражень. – К., 1993. 8. **І. Пислару** На всі часи вірець // Політика і час. – 1994. – №9. – С.49–50. 9. **Поточний архів МЗС України.** Справа 170/2, т.1. 10. **І. Ковач** Нелегка весна відродження // Політика і час. – 1993. – №2. – С. 95–96.

The article deals with the problems of those Ukrainians who are native inhabitants of Roumania. The author also gives examples of Romanians' position in Ukraine. The attitude of ethnic Motherland and the state they belong to according to this problem is also shown by the author.

О. І. Тонконог

ДО ПИТАННЯ ПРО ЖИТТЯ ТА ПОБУТ МЕШКАНЦІВ УКРАЇНСЬКИХ МІСТ НА ПОЧАТКУ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

У статті висвітлюються умови умови життя міського населення України на початку Великої Вітчизняної війни. Автор на основі документальних та опублікованих матеріалів, аналізує основні аспекти побуту мешканців українських міст на даному етапі історичного розвитку.

У вітчизняній та зарубіжній історичній літературі налічується багато наукових та публіцистичних праць з історії минулої війни. Однак багато аспектів цієї сторінки української історії не знайшли правдивого та об'єктивного висвітлення. Серед останніх важливе місце займає проблема побуту мешканців українських міст на початку війни. Історіографія проблеми представлена роботою М.В. Ковалю „Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945рр.)”. Спроба сучасного концептуального бачення, у якій автор акцентує увагу на тому, що в працях істориків не дістали аналізу проблеми життя та побуту народу, його соціальне становище [7, 15]. Фрагментарно висвітлюється дана тема у праці Ю. Ніколайця „Цивільне населення України на початку війни з німецько – фашистськими загарбниками [11, 23].

Автор статті ставить собі за мету на основі вивчення та узагальнення архівних та опублікованих матеріалів висвітлити умови життя населення українських міст на даному етапі історичного розвитку.

На початковому етапі війни житловий фонд та комунальні підприємства зазнали значних руйнувань. Доказом того є те, що його об'єкти систематично попадали під бомбардування ворожою авіацією, а міські мешканці у зв'язку з такими обставинами були вимушені перебувати в катакомбах та підвалах [17, 20].

З ціллю запровадження заходів безпеки вночі біля київських будинків були виставлені вартові для того, щоб стежити за світломаскуванням [1, 3].

У цей період війни частково працювали підприємства житлово – комунальних господарств. У доповідній записці Наркомату комунального господарства УРСР йде мова про те, що на початку воєнних дій київський водопровід подавав місту 160–170 тис м³ води на добу. Із них 100000 м³ води подавав артезіанський водопровід, а 60–70 тис м³ – Дніпровська станція у с. Вишгород [16, 4].

Разом з тим у містах України на початку воєнних дій відбувалося будівництво захисних споруд. Цьому сприяли відповідні рішення та постанови. Прикладом цього може стати наказ Південно – Західного

фронту про спорудження оборонних укріплень навколо міста Полтави [20, 13].

В умовах війни набула актуальності проблема нестачі паливного матеріалу. Прикладом цього може стати місто Одеса, у якому для забезпечення паливом підприємств, установ і населення було взято на облік всі запаси палива, що були в наявності у різних організаціях [17, 15].

З ціллю забезпечення паливом та продовольством підприємств та населення міста була відправлена група з відповідальних партійних працівників у Краснодарський край, Ростовську і Сталінську область [17, 15].

Після повідомлення про напад у містах України однією з найважливіших стала проблема продовольчого забезпечення. Мешканці міст прагнули створити якомога більші запаси продуктів харчування, у зв'язку з цим спостерігалися величезні черги за хлібом. Представники радянського уряду намагалися відмовити людей від створення продовольчих запасів, переконуючи населення у тому, що війна швидко завершиться перемогою Червоної Армії. Від комуністів влада вимагала викривати „провокаційні та панікерів”, що скуповували великі запаси продуктів харчування [11, 16].

Наприклад, наказом № 1 по Одеському гарнізону, було дано розпорядження вести рішучу боротьбу із спекулятивними елементами і з усіма тими, хто порушить правила радянської торгівлі або спробує розповсюджувати провокаційні чутки навколо питання забезпечення населення продовольчими товарами [4, 28].

Міський комітет у м. Марганець майже в кожний магазин направив агітаторів, що слідкували за порядком та проводили серед людей відповідну масово – політичну роботу [22, 31].

Характерним явищем у роки війни було застосування репресивних заходів по відношенню до тих громадян, що створювали продуктові залишки. Зокрема, у Києві за скуповування продуктів була затримана двірник домоуправління №670. У її помешканні під час обшуку було вилучено 64 кг круп, 32 кг сухарів, 20 кг борошна [8, 16].

Переслідувалося місцевими органами незаконне підвищення цін. Так, продавець київської лавки №5 від Головхлібу був затриманий за необґрунтоване завищення цін на булочки. Замість ціни в 36 коп. він реалізовував їх за ціною 45 коп. [8, 16].

Такі дії влади мали місце, не дивлячись на те, що з наближенням окупаційних армій проблема продовольчого постачання набувала все більшого значення. Люди втрачали віру в здатність радянської влади організувати відсіч загарбникам [11, 30].

Саме міські мешканці найбільше відчували нестачу продовольства, оскільки не мали змоги забезпечити себе великими продовольчими залишками, як це могли зробити сільські жителі: розміри

міських квартир не дозволяли розмістити в них велику кількість продуктів харчування [11, 23].

У зв'язку з обмеженою кількістю продовольства Наркомторг УРСР у відповідності з рішенням Раднаркому і ЦК ВКП(б)У було переведено продаж хліба і інших продовольчих товарів по картковій системі [25, 96]. Рішенням бюро Одеського Обкому КП(б)У райради депутатів трудящих зобов'язувалися протягом двох днів забезпечити видачу населенню продуктових карток. Відповідні установи мали взяти на облік усі продукти харчування, що знаходилися у віданні окремих організацій і підприємств. Видача продуктів мала відбуватися лише за розпорядженням Продовольчої комісії [21, 14–15].

Але запровадження карткової системи не вирішувало продовольчої проблеми. Становище населення можна „проілюструвати” на прикладі шахти „Комсомолец” на Донбасі. У день введення видачі продуктових товарів за картками 1 вересня 1941 р. група робітників та їхніх жінок, що не отримали вчасно продовольчих абонементів, пред'явили вимогу видати хліб без карток. При цьому працівники стали бити вікна шахтпарткому і завдали тілесних ушкоджень помічнику парторга. Через два дні на шахті №5 ім. Леніна дружини робітників, які були відправлені на будівництво фронтних укріплень, вимагали видати їм хлібні картки на їхніх чоловіків.

Виступи шахтарів розслідувались органами НКВС. Було заарештовано 11 осіб. На місця виїхали секретар Обкому КП(б)У, обласний прокурор і уповноважений партконтролю. Серед робітників була проведена відповідна робота [11, 17; 15, 14].

Доведені до відчаю люди громили продуктові магазини. Зокрема 18–19 вересня у м. Києві були пограбовані всі крамниці [9, 75].

У ході війни для постачання фронту та населення була підпорядкована робота харчових підприємств та артілей, колективи яких були вимушені працювати, збільшувати випуск продукції в умовах бомбардування ворожою авіацією [17, 14–15].

На стан продовольчої ситуації в містах вплинуло, що на початку війни вибуло з експлуатації більшість підприємств молочної і м'ясної промисловості в західних, Ізмаїльській і Чернівецькій областях України, а з часом і підприємства Кам'янець – Подільської, Житомирської, Вінницької і Київської областей [25, 112].

Жителі міст були вимушені міняти свої речі на продукти харчування у сільській місцевості [11, 16].

На початку війни з Німеччиною необхідні продукти можна було придбати на ринках за завищеними цінами. Цивільне населення було змушене купувати їх там, оскільки держава не могла врятувати своїх громадян від голоду. Але продаж і обмін продовольчих і промислових товарів у ті часи було досить небезпечною справою. Непоодинокими були випадки, коли обмін одних речей на продукти харчування закінчувався ув'язненням. Народні суди нерідко довільно трактували

закони (особливо закон, де мова йшла про відповідальність за спекуляцію (стаття 127 Кримінального Кодексу УСРР) та за порушення правил торгівлі (стаття 135 КК УСРР), часто порушуючи процесуальні норми. Доказом цього може стати той факт, що у Ворошиловградській області велика кількість осіб була засуджена незаконно. Неправомірно були засуджені члени сімей червоноармійців. Порушувалися терміни розгляду справ, внаслідок чого вони втрачали свою актуальність [11, 17].

Найбільш розповсюдженими були неправомірні вироки за продаж на ринку своїх продуктів для купівлі інших, обмін махорки на продукти харчування, обмін продуктів на пальне (найчастіше вугілля), продаж своїх речей для купівлі хліба та ін. [11, 18].

Каральними заходами радянський уряд лише підірвав свій авторитет. Тим більше, що велика кількість відповідальних партійних працівників і під час війни продовжувала користуватися пільгами, отримуючи додаткові продукти харчування, тоді як багато простих людей помирало з голоду [11, 18].

Окремі працівники торгової сфери, відходячи разом із частинами Червоної Армії на схід, намагалися забрати із собою якомога більше продовольства, нерідко використовуючи для їх перевезення транспорт, що призначався для інших цілей [11, 16].

У ході війни уряд використав тактику „спаленої землі”. Відповідно до наказу при вимушеному відході частин Червоної Армії потрібно було знищувати все цінне майно, що не могло бути евакуйоване.

При відступі із Києва у Дніпро кидали тисячі мішків із борошном, цукром, сіллю, олію виливали на вулицю, горілку та спирт спускали до каналізаційної мережі [9, 74].

Офіційне пояснення радянського уряду, що ці заходи здійснюються для того, щоб цінне майно не залишилося противникові, не задовольняло громадян. При відступі Червоної Армії спалювалися заводи, висаджувалися в повітря пекарні. Це зменшувало можливість вижити місцевому населенню, що залишалося на території України перед її окупацією [11, 16].

Складне становище спостерігалось і в галузі медичної сфери. На початку війни населення українських міст стало більше потребувати медичної допомоги.

У воєнних умовах роботу медичних закладів почали перелаштовувати на воєнний лад, організовувалися воєнні шпиталі. Наприклад, у місті Запоріжжі відповідно до рішення Обкому КП України була проведена робота по організації шпиталів. З наближенням лінії фронту в Запоріжжі працювало три госпіталі [22, 190]. Міський транспорт м. Павлограда був пристосований для перевезення поранених. Військові шпиталі розгорталися також у школах та інших громадських будівлях [8, 14].

Велику роботу проводили науково-дослідні установи Наркомату охорони здоров'я, які працювали на базі воєнних шпиталів, допомагаючи лікарям–практикам проводити складні операції та організовувати лікування хворих. Так, у великий спеціалізований шпиталь перетворився Український інститут очних хвороб в Одесі [6, 60].

На фронт пішли майже всі випускники медичних вузів України. У ряди Червоної Армії вступали лікарі та інші медичні працівники.

На мітингу в народній лікарні міста Миколаєва, крім лікарів і сестер, 20 санітарок подали заяви про добровільний вступ в ряди Червоної Армії [23, 68].

До комітетів Червоного Хреста м. Києва надійшло 3 тисячі заяв на курси медсестер запасу, в санітарні дружини. Понад 300 сестер були прикріплені до загонів народного ополчення [24, 162].

У відповідності з мобілізаційним планом Наркомздрава України на території УРСР були розгорнуті евакогоспіталі.

З наближенням армії окупантів з території України переважно в райони Омська, Новосибірська і Ташкента були евакуйовані госпіталі з їхнім майном і обладнанням. Разом з тим було вивезене майно і медобладнання місцевих лікарняних установ [14, 37].

В Уфі, Саратові були організовані спеціальні бази для вивезених медикаментів і медичної апаратури Наркомздрава УРСР. Частина медичного обладнання і матеріалів зберігалися на базі в Чкаловській області [14, 39].

З метою попередження епідемічних захворювань, можливих при великому пересуванні людських контингентів під час евакуації, РНК УРСР в серпні місяці прийняла ряд протиепідемічних заходів для покращення санітарного очищення міст, забезпечення відповідного санітарного порядку на евакопунктах і проведення імунації населення [14, 38].

Війна вплинула на становище освітянських закладів України, на стан навчального процесу. Приміщення окремих шкіл у перші дні війни пристосовували під мобілізаційні пункти, як це було у Києві на вулиці Дарвіна [10, 38].

Частина учнівської молоді, особливо випускники шкіл Наркомздраву, пішли до Червоної Армії (санітарами, медичними сестрами, фельдшерами) [18, 4]. Періодична преса повідомила громадськість про те, що з 8 вересня почали працювати 110 шкіл Києва [12, 2].

У повідомленні ТАРС від 9 вересня 1941 р. у київських школах проходив навчальний процес за новими програмами. Без скорочення загальноосвітнього курсу у навчальному плані було збільшене місце для воєнних дисциплін. Заняття відбувалися у всіх 10 класах в одну зміну [24, 215].

З наближенням фронту до Харкова відвідування в школах знизилося [19, 104].

Восени 1941 року в Україні не працювали багато вищих навчальних закладів. Так, всі інститути, за винятком Ворошиловградського, Київського і Харківського ветеринарного інституту, нового навчального року не розпочали [25, 166].

На воєнному становищі були оголошені окремі заклади театральної сфери, які в першу чергу займалися обслуговуванням шпиталів та військових частин.

Перед творчими працівниками постали відповідні завдання – знаходити нові оперативні форми художньої агітації [6, 62].

Розпорядженням Одеського Обкому КП(б)У Відділ мистецтв при Облвиконкомі зобов'язувався створити акторські бригади із артистів місцевих театрів для обслуговування населення міста, колективів підприємств і військових частин. У свою чергу Відділу пропаганди й агітації Обкому було доручено перевірити репертуар акторських бригад і систематично контролювати їхню роботу [21, 24].

Управління в справах мистецтва при РНК займалося створенням антифашистського репертуару. Письменникам були замовлені нові п'єси. Репертуар театрів зазнав великих змін. Збільшилася кількість спектаклів на оборонну тему, створених у довоєнний час і на початку війни. Успіх мали п'єси О. Корнійчука, К. Симонова, В. Іванова. Набула поширення „Одноактна драматургія” – невеличкі п'єси, жарти, памфлети [6, 63].

На базі ряду театральних закладів виникли „театри малих форм”, театри мініатюр і оглядів, пересувні і фронтові театри [6, 62].

Велику творчу роботу проводили мистецькі заклади міста Києва. За перший тиждень воєнних дій десятки концертних бригад дали до 100 концертів з участю провідних артистів. У цей час активно працювали артисти З. М. Гайда, М.С. Гришко, Ю.С. Лавров, М.Ф. Романов, І.С. Паторжинський та інші митці [6, 63].

Обслуговуванням частин Харківського військового округу займався Харківський театр опери та балету, з 55 артистів якого був організований ансамбль пісні і танцю. Бригади Луганського театру російської драми, пересувних робітничо – селянських театрів і обласної філармонії дали у військових частинах, шпиталях, на призовних пунктах понад 1200 концертів. Невтомно працювали творчі колективи театрів Дніпропетровська, Донецька та інших міст [6, 63]. 21 вересня 1941 р. артисти Київського театру опери і балету ім. Т.Г. Шевченка в останній раз перед евакуацією показали глядачам п'єсу „В степах України” [5, 88].

Важливу роботу в обслуговуванні населення та військових частин проводили заклади української кінематографії. На передній край кіномистецтва в Україні вийшла документальна кінематографія.

У липні місяці в Дніпропетровському кінотеатрі „Новости дня” перша програма кіно розпочалася екстремним випуском союзкіножурнала, присвяченого виступу по радіо В.М. Молотова [13, 4]. У серпні були створені перші художні короткометражні картини на воєнну тематику.

У серпні місяці в полтавських кінотеатрах показували фільми „Парень из тайги”, „Фронтовые подруги” [3, 4]. Патріотичні фільми про героїчне минуле демонструвалися в кінотеатрах Києва, Баришівки, Переяслава та інших міст. З великим успіхом демонструвалися картини „Щорс”, „Вершники” [2, 2].

Союзкіножурнал демонстрував на екранах кінокартину, що показувала героїчну оборону Києва. Під час її прокату зображувалися укріплені підступи до міста, які захищала артилерія. Фільм знімали кінооператори О. Козаков, І. Семененко, А. Кричевський; режисер С. Гуров [24, 226].

Під час евакуації більшість кіноремонтних майстерень були передані військовим частинам [18, 19]. Міські кіноустановки працювали до останнього дня і при відступі Червоної Армії були евакуйовані або знищені [18, 19].

Отже, війна вплинула на побутові умови життя міського населення України. Ускладнилося житлово – комунальне обслуговування, зменшилося продовольче забезпечення; погіршилася медична допомога; припинився навчальний процес в багатьох навчальних закладах; змінився репертуар та напрямок роботи мистецьких закладів. Усі галузі були підпорядковані передусім інтересам фронту. Перспективою подальшого дослідження може стати вивчення висвітлення даної теми у зарубіжній історіографії.

Література

1. „**Більшовик Полтавщини**”. – №170(4161). – 19 липня 1941.
2. „**Більшовик Полтавщини**”. – №191(4182). – 9 серпня 1941.
3. „**Більшовик Полтавщини**”. – №197(4188). – 15 серпня 1941р.
4. **Бортников І.В.** (отв. редактор). Одесса в Великой Отечественной войне Советского Союза. Сборник документов и материалов. – Одесса; 1947. – Т.1.
5. **Дяченко М.В.** (редактор). Культура України. – Х., 1996.
6. **Коваль М.В.** Роль соціалістичної культури в ідейній мобілізації трудящих України в початковий період Великої Вітчизняної війни// УІЖ. – 1965.
7. **Коваль М.В.** Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняних війнах (1939–1945рр.). Спроба сучасного концептуального бачення. – К., 1994.
8. **Лисенко О.Є.** Київ у дні нацистської навали за документами радянських спецслужб. – Київ-Львів., 2003.
9. **Малаков Д.В.** Київ 1941–1943. – Київ., 2000.
10. **Малаков Д.** Оті два роки... у Києві при німцях. – К., 2002.
11. **Ніколаєць Ю.** Цивільне населення України на початку війни з німецько-фашистськими загарбниками. – К., 1998.
12. „**Пролетарська правда**”. – №218(5927). – 9 вересня 1941р.
13. „**Советская Украина**”. – №171(1074). – 20 июля 1941.
14. **ЦДАГОУ** (Центральний державний архів громадських об'єднань України), Ф.1, оп.23, спр.32.
15. **ЦДАГОУ**, Ф.1, оп.23, спр.47.
16. **ЦДАГОУ**, Ф.1, оп.23, спр.635.
17. **ЦДАГОУ**, Ф.1, оп.46, спр.4.
18. **ЦДАГОУ**, Ф.1, оп.70, спр.5.
19. **ЦДАГОУ**, Ф.1, оп.70, спр.110.
20. **ЦДАГОУ**, Ф.57, оп.4, спр.7.

- 21.ЦДАГОУ, Ф.57, оп.4, спр.8. 22.ЦДАГОУ, Ф.57, оп.4, спр.12.
23.ЦДАГОУ, Ф.57, оп.4, спр.19. 24.ЦДАГОУ, Ф.57, оп.4, спр.34.
25.ЦДАГОУ, Ф.57, оп.4, спр.57.

The article shows us the living conditions of the ukrainian inhabitants at the beginning of the Great Partionic War. The author of the article analyses with the help of the documentary and printed materials the main aspects of the ukrainian inhabitants' every day living at the given period of historical development.

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРИОГРАФІЯ

УДК 930.1(470+571)''192''

Г. М. Васильчук

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ І ТЕМАТИЧНІ ПРІОРИТЕТИ СУЧАСНОЇ РОСІЙСЬКОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ ПРОБЛЕМ ФОРМУВАННЯ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ У 20–Х РР. ХХ СТ.

Актуальність науково–історичного дослідження, якщо не брати до уваги її формального тлумачення, зумовлена особливостями історіографічного дискурсу в Україні та Росії, дискусіями про економічну доцільність функціонування унітарної радянської держави, про її політичні переваги і цивілізаційний вплив на розквіт національних культур.

Крах СРСР започаткував формування незалежних держав, а також пришвидшив інтеграційні процеси в європейських країнах, які виявили низку суперечливих тенденцій становлення єдиного економічно–фінансового простору, своєрідного громадського суспільства на відповідних конституційних засадах. Сучасні модернізаційні процеси, які відбуваються на теренах колишніх радянських республік, вирізняються деінтеграційністю, хоча не втратили централізаторської інерції. У зв'язку з цим, враховуючи варіативність політичного та економічного розвитку, важливо з'ясувати специфіку історіографічного процесу в Росії, тобто концептуальні тлумачення та проблемно–тематичні пріоритети російської історичної науки з питань радянського державотворення та національного розвитку у 20–х рр.

Ліквідація монопартійної системи і тоталітарної держави, крім неоднозначних соціально–економічних наслідків, фактично усунула звичні для суспільствознавців теоретико–методологічні основи висвітлення соціально–політичної історії, натомість з'явився методологічний плюралізм, тобто модерні пізнавальні технології. Історики, орієнтуючись на досягнення та гносеологічний арсенал зарубіжної політології, почали використовувати різні підходи, які

певною мірою позначилися на концептуальних засадах і фактологічних пріоритетах історичних досліджень. Набула поширення теорія тоталітаризму, яка на думку російських дослідників партійно–радянської номенклатури В.С.Ізмозика та Н.Б.Лебіної, неспроможна охарактеризувати "багатопланові суспільні явища" 20–30–х рр. [1] Синонім поняття "тоталітаризм" – "командно–адміністративна система" також слугував історикам для визначення "конкретної історичної реальності" – радянського суспільства" [2, 7]. Дослідники почали звертати увагу на концепції цивілізації та модернізації, орієнтуючись на західних політологів, які мають досвід застосування таких пізнавальних технологій. Відносно можливостей цивілізаційного підходу, на переконання Н.А.Проскураєвої, як наукового методу, існують різні думки: "для одних російських дослідників є визначеною теорією – з власним предметом, комплексом проблем, методологічним принципом, для інших виглядає не більше ніж апіорна модель, суб'єктивна і самодостатня монологічна схема, яка пояснює сама себе і не піддається поки що окресленій верифікації"[3]. Вона визнає той історіографічний факт, що "перехід від формаційного універсалізму до цивілізаційного плюралізму (ідея розмаїття історичного процесу)"[3] започаткував І.Д. Ковальченко у середині 90–х рр., а центральною методологічною проблемою для нього було питання про співвідношення цивілізаційного і формаційного підходів вивчення суспільно–політичних процесів. До теоретико–методологічного арсеналу потрапили принципи постмодернізму, які активно запроваджують К.В.Хвостова, Ю.В.Ірхин[4], але в контексті теорії, а не практики науково–історичної розробки конкретного соціально–політичного явища. Сучасні підходи до вивчення історії досліджує петербурзький історик Н.М.Дорошенко, розділяючи їх на некласичні та постнекласичні. Перший вирізняється бажанням подолати марксистську інтерпретацію історії, характерну для середини ХХ ст., тому з'явилися такі його різновиди: біоносферний, еволюційно–енергетичний, інформаційно–кібернетичний, міждисциплінарний, системний, гуманістичний [5]. До постнекласичного, що виник у 90–х рр. ХХ ст., ним віднесено тих дослідників, які прагнули подолати обмеженість всіх попередніх підходів. Поєднання системного підходу з вірогідним, мікро–системного з комунікативним, еволюційного з біфуркаційним, на думку Дорошенко, призвело до заснування історичної синергетики та синергетичного стилю мислення [5].

Ініціатори запровадження перелічених методів і підходів обмежуються філософсько–соціологічним їх обґрунтуванням, але ніхто з них не продемонстрував в контексті історичного дослідження. Історики, особливо ті, які вивчають реальні процеси 20–30–х рр. ХХ ст., продовжують експлуатувати звичний для них формаційний підхід з виразними елементами теорії тоталітаризму. Прикладний характер, як виняток, мають теоретичні статті А.С.Сенявського. Він вважає, що

"категорія модернізації (та засновані на ній концепції) корисні, але надто аморфні та історично неконкретні", тому що її можна використовувати для будь-якої епохи. На Заході теорії модернізації і цивілізаційності, на переконання Сенявського, не усувають одне одну, а підтримують. "Серед суперечливих сьогоднішніх підходів, – наголошує він, ідеї "тоталітарної школи", згідно яких радянське суспільство віднесено до тоталітарної моделі лівої модифікації" [6]. Деякі історики заперечують доцільність використання теорії тоталітаризму. До неї, на думку Сенявського, треба відноситися як до "робочого інструменту", позаяк він має пізнавальні обмеження, тому радянська держава постає різновидом авторитарної інституції. З іншого боку суть модернізації, вважає він, полягає в переході від традиційно сільського до індустріального суспільства [7], але це, як зається, стосується конкретного соціально-економічного процесу, а не методології історичного пізнання. Для А.В.Лубського теорія модернізації діє в рамках "методології однолінійного прогресизму та моністичної інтерпретації історії, зумовленої синдромом безальтернативності"[8, 47]. Історики усвідомлюють той факт, що "на основі традиційних підходів надто складно виявити реально існувавші взаємини соціально-історичних систем, їх особливості і специфічні способи функціонування", тому А.К.Соколов вважає перспективною "дослідницьку модель соціальної історії, яка дозволяє ефективно вивчати минуле людського суспільства"[9, 3].

Пошук нових методологічних засад наукових досліджень, започаткований у 90-х рр., викликав дискусію про "загальну кризу історичної науки"[10], яка характерна також для зарубіжної, але особливо виявила себе в російській історіографії [11]. Одні пов'язують кризу з крахом марксистсько-ленінської методології [12], інші з сучасними політико-економічними перетвореннями, а дехто з інтеграційними процесами у світі, які торкнулися загального інформаційного простору. Відомі російські історики А.М.Сахаров, В.П.Данилов, Ю.О.Поляков, переосмислюючи надбання радянської історіографії, підкреслювали її догматизм, схематичність, ідеологічну залежність, констатуючи її крах та формування нової історіографії на початку 90-х рр. [13] Криза історичної науки, на думку А.М.Сахарова, не означала її деградацію, а навпаки – "одужання після важкої і тривалої хвороби" [14], хоча історикам не вдалося уникнути спокуси чергової ідеологізації в оцінці подій і явищ минулого [15, 727]. Історична наука, спираючись на сучасні теоретичні підходи та насамперед оригінальні архівні джерела, пододала стереотипи радянської історіографії. "Сьогодні, – наголошує Л.П.Репіна, – можна говорити про новий етап інтелектуальної історії, для якого характерно максимальне розширення дослідницького простору, інтенсифікація міждисциплінарної взаємодії, необмежений методологічний плюралізм та принципова толерантність стосовно конкуруючих парадигм"[16]. Певною мірою це стосується

також і з'ясування істориками проблем національних відносин та державного будівництва у 20-х рр. в СРСР.

Завданням цієї історіографічної розвідки є дослідження стану наукової розробки питань національно-державних відносин у 20-х рр. російськими вченими, виявлення проблемно-тематичних пріоритетів, а головне – концептуальних основ монографічних праць, статей, документальних видань, дисертацій. Зокрема, проаналізувавши 62 автореферати кандидатських і докторських дисертацій російських істориків, захищених протягом 1998–2006 рр. з соціально-політичного розвитку радянського суспільства 20–30-х рр., автор дійшов висновку про існування справді методологічного плюралізму у з'ясуванні окресленої проблеми. Пріоритетною темою стали відносини влади і суспільства, які досліджуються в контексті соціально-політичної історії, масового сталінського терору, а їх пануючою теоретичною базою є принципи "школи" тоталітаризму" та частково модернізаційно-пізнавальних технологій. Державні органи влади висвітлюються опосередковано, хоча захищено декілька дисертаційних праць з історії діяльності силових структур – ВЧК, ГПУ, НКВС [17]. Вони розглядаються як складові структурні підрозділи радянської державної системи. Велика низка праць присвячена організаційним та особливо функціональним ознакам радянської політичної системи, діяльності органів політичної цензури, соціальної політиці держави, її контрольних органів [18], автори яких розкривають структуру та повноваження владних установ. Об'єктом дослідження ніби є державні органи влади, але насправді предметному вивченню підлягає їх політика та діяльність. Концептуально дисертаційні роботи віддзеркалюють основні принципи теорії тоталітаризму, відтак радянська система влади постає у них авторитарним режимом диктаторського типу.

Організаційно-політичні принципи становлення радянської держави, її конституційні основи, структура, функції, розподіл повноважень, якщо порівняти з радянською історіографією, не стали пріоритетними. Необхідно назвати дисертацію С.В.Піхоя про національно-державне будівництво у 1917–1922 рр. на теренах Росії [19], І.В.Павлової про механізм влади і будівництво сталінського соціалізму [20], М.А.Горіка про політику та економіку радянської держави у 1921–1933 рр.[21], С.В.Девятова про виникнення і розвиток єдиновладдя у 1922–1927 рр. та Є.П.Малишева стосовно політики держави у царині союзного законодавства [22]. Концепцію пролетарської держави, яка виникла на початку 20-х рр., з'ясував Р.Б.Шипов, але обмежився проблемою державної політики стосовно робітничого класу, хоча визнав "необхідним додаткове вивчення" цієї проблеми [23]. У 20-х рр., як зазначено в авторефераті його дисертаційній роботі, відбулася "трансформація ідеї пролетарської держави у державу партійно-бюрократичну" [23, 8]. Фактично дослідник зосередився на участі робітників в управлінні державою, тематично дублюючи

методологічні пріоритети радянської історіографії, уникаючи глибокого аналізу досягнень сучасної російської історичної науки.

Автори колективної роботи з політичної історії, торкаючись періоду формування союзної держави, використовують терміни "комуністична імперія", "тоталітаризм", але дуже скептично оцінюють декларований "суверенітет", позаяк партійне керівництво всіляко стримувало "повзучу децентралізацію" [24]. Зазначається, що керуючий справами РНК УСРР П.К.Солодуб "кльонув" на політично-правові принципи національно-державного самовизначення, проголошений відповідними законодавчими актами, тому у грудні 1922 р. говорив про конфедерацію союзної держави [24, 296]. Для Г.Б.Куликової радянська держава 20-х рр. була тоталітарною з абсолютною монополією партії [25], яка довершила формування командно-адміністративної системи.

Моделюючи соціально-політичну історію розвитку радянського суспільства 20-х рр., російський історик М.С.Симонов зосередив увагу на з'ясуванні феномену "диктатури партії-держави", характерними рисами якого були "концентрація політичної, а разом з нею економічної влади в руках правлячої комуністичної партії, яка зрослася з державним апаратом" [26]. Партійні структури в органах державної влади та управління виконували функції "політичних відділів". Концептуально структура статті Симонова написана під впливом ідеї про командно-адміністративну систему, якою переймалися історики наприкінці 80-х – початку 90-х рр. Вона виявилася недостатньою для пояснення системотворчих процесів у 20-х рр., а поняття "диктатура партії-держава" свідчило про відсутність диференційованого аналізу політичної системи та державних інституцій, які вирізнялися за статусом.

Відомий російський дослідник політичної системи влади та партійно-радянської номенклатури Є.Г.Гимпельсон, маючи декілька ґрунтовних монографій [27], також виокремлює "монопольно-державний, тоталітарний" шлях формування радянського суспільства. Автор розкриває еволюцію системи державного управління, показує переважно номенклатуру державних установ, її морально-психологічний та соціальний портрет, уникаючи аналізу організаційних та юридичних аспектів формування унітарної держави. Вчений зосередився на пошукові неадекватності економічних реформ принципам модернізації політичної системи. На таких теоретичних засадах побудовані праці Л.М.Суворової, В.М.Бровкіна, Б.В.Павлова, О.В.Баранова, В.Д.Ткаченка, Л.К.Соколова [28]. Вони висвітлювали події і явища в контексті теорії повсякденності, підкреслюючи діяльність номенклатури державних установ, а також "школи тоталітаризму", зосереджуючись на диктаторських повноваженнях партноменклатури. Держава монополізувала економічне, а партія політичне життя суспільства, вибудовуючи у такий спосіб тоталітарну систему влади. Історики спростовують тезу про існування соціально-політичного явища "диктатура пролетаріату", яке виявилось лише ідеологічною

декларацією, прикриттям партійного монополізму, унеможливаючи політичний плюралізм, суспільний інститут, опозицію тощо. На переконання О.Я.Лівшина, котрий з'ясовував конституційний статус радянського суспільства періоду громадянської війни та непу, держава тоді була нездатна повною мірою "ефективно управляти суспільством, регулювати його життя, структурувати за власними смаками" [29].

Доречним буде відмітити, що досліджуючи взаємовпливи влади, політики та економіки першого десятиріччя радянської держави, історики використовують терміни "політичний режим", "політичний лад", "партійно-державний апарат", "партійно-державне керівництво", "партійно-державна влада", які не є синонімами, вирізняючись функціонально та за статусом суб'єкту влади, особливо упродовж 1917–1928 рр., враховуючи елемент багатопартійності. Терміни "влада", "апарат", "режим" також мали специфіку.

Ідея державного втручання в економіку пронизує концептуальні підвалини праць російського історика М.М.Горінова з проблем непу. Він проти використання терміну "адміністративно" або "адміністративно-командна" для характеристики економічної системи [30]. На його глибоке переконання дослідники політичної історії 20–30-х рр. не бачать "принципової різниці між політичними режимами 20-х і 30-х рр.", тому що не вивчають їх структури [30, 256]. Дослідник висловлює сумнів стосовно функціонування "внутріпартійної демократії" за Леніна, альтернативи Троцького, ототожнення тоталітарного режиму і "деспотичного норову Сталіна".

В історіографії з'явилися праці, які висвітлюють історію становлення та розвитку державних установ в СРСР. Тривалий час цю проблему досліджує Т.П.Коржихіна [31]. У 1999 р. вийшло довідкове видання про вищі органи державного управління [32], яке має суто інформативне спрямування енциклопедичного стилю.

Наприкінці 90-х рр. російські історики виявили науковий інтерес до історії радянського федералізму, унітарної держави, національно-територіальної автономії, а також до теоретичних проблем національної політики в СРСР 20–30-х рр. Їх тлумачення суттєво відрізняються від тих, які залишила по собі радянська історична наука. Значна частина дослідників вишукує "російську державну ідею у радянській формі" [33], відстежуючи історичну спадкоємність дореволюційної та післяреволюційної доби. Національна політика ВКП(б), на думку В.О.Шишкіна, була спрямована на "згуртування та зміцнення єдиної централізованої держави" [33, 113]. Федеративний принцип державного ладу, вважає російський вчений, цілком влаштовував більшовиків у 1918 р. [34], тому що сприяв переходу колишніх національних окраїн на сторону радянської Росії. Залишалось відкритим питання про форми, методи і темпи створення федеративного національно-державного об'єднання, яке викликало застереження в українській делегації на X та XI з'їздах РКП(б). Історик Шишкін слушно

зауважує, що сама принципова позиція Скрипника, котрий підкреслив весною 1922 р. "небезпечні явища адміністративного і формально-бюрократичного підходу до рішення проблем національно-державного будівництва", не дозволила Сталіну наважитися тоді "протиснути" його концепцію автономізації. "Цементуючою і спрямовуючою" силою об'єднання національних республік в СРСР, як зазначає російський історик, була "централізована партія". Теза загалом не нова, але новаторською є інша оцінка: вплив "російського центру та його унітарної політики", тому що делегатами XII–XVI з'їздів РКП(б)–ВКП(б) було 60–65% росіян, на формування загальної унітариської політики партії, а відтак, і держави" [34, 288-299]. Він виокремлює суперечливу ситуацію, яка склалася в українському політикумові стосовно формування союзної держави, а також щодо здійснення національної політики на Україні. Вона виникла, на переконання Шишкіна, лише тому, що партія виявилася неспроможною налагодити роботу у зв'язку із загостренням національного питання. "У 1926–1927 рр. партія з урахуванням активізації антирадянських, антиросійських та антисемітських настроїв, які виявилися серед селянства, – наголошує він, – спробувала проводити так звану українізацію партійного і радянського апарату для того, щоб вирівняти небезпечний нахил стосовно проведення кадрової політики" [34, 301]. Але здається недоречним, використовувати в одному концептуальному ключі три протилежних соціально-політичні явища – антирадянські, антиросійські та антисемітські настрої селян. Малоперспективною є також висновок про те, що українізація спонукала до появи "українського шовінізму", а погляди наркома освіти О.Я.Шумського були "націоналістичними". Цікавими є тлумачення Шишкіна щодо ролі Червоної армії у формуванні "надцентралізованої держави" шляхом русифікації особового складу. Червона армія, на його переконання, була переважно "російською національною армією", а її територіальне розташування, у тому числі в УСРР, не мало суттєвого значення "для забезпечення прав союзних республік і національних автономій". Така точка зору є слушною. Підсумовуючи результати дослідження, російський вчений схиляється до висновку про те, що національна політика більшовиків мала риси "імперської ідеї", вибудованої свого часу монархією протягом її багатовікової історії. Російські історики, вибудовуючи національну ідею, дотримуються принципу спадкоємності державотворчої традиції, починаючи з глибини віків, не цураючись і радянського періоду.

Унітарний характер державного будівництва в СРСР висвітлює Т.Г.Архипова [35], зазначаючи, що головною причиною розпаду союзної держави стала її національна політика, але зосереджується на теоретичних проблемах федеративного принципу державотворення. Федерація, на її думку, є формою "союзної" держави, суб'єктами якої виступають державні утворення з обмеженим суверенітетом. Радянський

досвід вирізнявся національним принципом державотворення, а РСФРР мала стати моделлю "великої соціалістичної держави" типу "колишньої Російської імперії". Ленін, зазначає Архипова, був передусім "унітаристом", ніж "федералістом". Сталін дотримувався організаційних та політичних основ формування унітарної держави. Дослідниця аналізує зарубіжну та вітчизняну історіографію з питань федералізму, простежує конституційні повноваження центру та республік, висвітлює права республіканських та союзних наркоматів, аналізує конституцію 1924 р. Централізація влади у формі союзної держави, судячи з висновків Архипової, була зумовлена не концептуальними засадами, а політико-економічною доцільністю та класово-ідеологічними факторами більшовицького керівництва. Уряд СРСР послідовно обмежував права та функції республік.

Російські історики С.Константинов, О.Ушаков, аналізуючи сучасні парадигми сприйняття минулого, пов'язують "кардинальне переосмислення історіографічних, філософських концепцій" нової історичної спільноти – радянського народу з крахом СРСР. Натомість виникли різні історичні концепції, зокрема реанімація історії М.С.Грушевського в Україні, М.О.Бердяєва в Росії. Дослідники вважають безперспективним дослідження національного в історії крізь призму універсальних норм громадянського суспільства чи пролетарського інтернаціоналізму. У 1988–1991 рр., наголошують вони [36], окремі російські історики спростовували принципи "сталінської національної політики", підкреслювали переваги ленінської, особливо для реанімації СРСР. "Звільняючись" у такий спосіб від "сталінського унітаризму", історики негативно писали про "імперське мислення" та "імперські стереотипи". Історична та політологічна література кінця 80–х – початку 90–х рр., на їх переконання, вибудувала для російського суспільства "комплекс провини" за його "імперське минуле". Починаючи з 1993 р., російські історики відмовилися від такої парадигми, цураючись "комплексу каяття", розробляючи теоретичні основи національної ідеї. Дослідження набувають виразних історико-політичних ознак, особливо з питань національної та етнічної самоідентифікації народів, їх територіальних меж. Деякі автори закликали не визнавати української держави, мови [37]. Основною проблемою постає "історичний образ Росії", тобто ставлення до її минулого, у тому числі російсько-українські відносини.

Тема "свого" і "чужого" стала ключовою в історичних працях російських та українських вчених, яка вирізняє сучасний історіографічний процес. На думку російського історика Г.О.Бордюгова у 90–х рр. спостерігався своєрідний бум самоідентичностей, тобто виокремлення нових ідентичностей – героїки нації, обґрунтування своєї державності, ідеалізація суспільно-політичного та соціально-економічного рівня розвитку етносів, утвердження за рахунок сусіда, звеличення націонал-патріотів [38]. Для сучасного історичного

дискурсу, на переконання Бордюгова, характерні – "активізація національних історіографій", тобто своєрідний "термідор", "зміна віх", звільнення "національного історіознання" від "диктату державно імперської, великоруської традиції та утвердження моделі "національної концепції" історії [39]. Зокрема, висвітлюючи ці питання, зазначає Бордюгов, дослідники застосовують сучасні методи і підходи історичного пізнання – цивілізаційний, теорії модернізації, "школи тоталітаризму", але історіографічна ситуація вирізняється "посиленням етноцентризму" аж до виокремлення "етнонаціонального фактора в якості основного критерію історичного пізнання" [39, 41]. Він обґрунтовує появу "етноцентризму" розпадом СРСР та інтеграційними процесами європейських країн, відтак для концепції етноцентризму історичного пізнання стає важливим конструювання нації і захист її "місця під сонцем", соціокультурна ідентифікація, національна самобутність. Національному питанню в контексті розвитку російської цивілізації присвячені статті А.М.Сахарова, В.А.Михайлова, С.В.Кулешова, В.П.Булдакова [40], які торкаються теоретичних аспектів "радянської багатонаціональної держави", національних інтересів. Розвиток "національних історіографій" явище об'єктивне, яке виникло внаслідок розпаду СРСР та відповідної методології. Співробітництво істориків України та Росії, фактично призупинене, почало відроджуватися з 2000 р., а згодом у 2003 р. була утворена російсько–українська комісія. Переосмислення історії відбувається у "гострих" дискусіях, особливо з проблем соціально–політичного і національно–державного розвитку у ХХ ст., але викликає сумнів думка деяких російських вчених про "приреченість" країн СНГ "мати спільну історію" [41]. Хоча вона була різною за часів Російської імперії та існування СРСР.

Підсумовуючи історіографічний аналіз російської історичної та політологічної літератури, слід зазначити наявність різних теоретико–методологічних підходів та розмаїття тематичних пріоритетів. Формування радянської держави та її інститутів висвітлюється в контексті політичної системи, взаємовпливу влади і суспільства, економічного розвитку, становлення номенклатури, соціально–побутової повсякденності, непу та теорії альтернатив. Вони становлять основні проблемно–тематичні пріоритети сучасної російської історіографії. Історики активно запозичують модерні інформаційно–пізнавальні технології, якими давно володіє західна політологія та історіографія (теорія цивілізацій, модернізму тощо), але висловлюють сумніви щодо їх універсального значення. Прикладне застосування виявилось складнішим, ніж теоретичне моделювання історичних явищ та процесів.

Національно–державне будівництво в СРСР 20–х рр. досліджується російськими істориками в рамках обґрунтування національної ідеї, подолання негативного історичного образу Росії як "імперії зла", обґрунтування тези про ідентичність Російської імперії

принципам становлення унітарної радянської держави. Значне місце займає проблема федералізму, тобто принцип радянського державотворення. Для історіографії притаманна тенденція висвітлення історичної спадкоємності єдиного геополітичного простору, починаючи від Київської Русі і до сучасного розвитку Російської Федерації, враховуючи безумовно радянську державність.

Крах СРСР започаткував формування незалежних держав на теренах колишніх союзних республік, відтак і розвиток "національних історіографій", які зосереджуються на дослідженні прадавності національної історії. Російські історики підкреслюють "етноцентризм" сучасних "національних історіографій", котрий, на їх переконання, суперечить об'єктивності історичного методу пізнання, позаяк основна увага зосереджується на пошукові національної самобутності. Вражає історична послідовність подібних критичних зауважень, тому що у 20-х рр. українських істориків звинувачували в етнографізмові.

Історія формування і розвитку радянської союзної держави висвітлюється критично, навіть нігілістично, у тому числі і позиція української партійно-державної номенклатури періоду так званого об'єднавчого руху 1919–1922 рр. Дисертаційні роботи російських істориків стосуються переважно державної політики у 20-х рр., а не самого державотворення.

Література

1. **Измозик В.С.**, Лебина Н.Б. Жилищный вопрос в быту ленинградской партийно-советской номенклатуры 1920–1930-х годов // Вопросы истории. – 2001. – № 4. – С. 98–110.
2. **Голубев А.В.** Тоталитаризм как феномен российской истории XX века // Власть и общество в СССР: Политика репрессий (20–40-е гг.). – М., 1999. – С. 7.
3. **Проскуракова Н.А.** Концепции цивилизации и модернизации в отечественной историографии // Вопросы истории. – 2005. – № 7. – С. 134–155.
4. **Хвостова К.В.** Постмодернизм, синергетика и современная историческая наука // Новая и новейшая история. – 2006. – № 2. – С. 22–34; Ирхин Ю.В. Постмодернистские теории: достижения и сомнения // Социально-гуманитарные знания. – 2006. – № 1. – С. 261–279.
5. **Дорошенко Н.М.** О современных подходах к изучению истории // Фигуры истории, или «общие места» историографии. Вторые Санкт-Петербургские чтения по теории, методологии и философии истории / Отв. ред. А.В.Маликов. – СПб., 2005. – С. 23–27.
6. **Сенявский А.С.** Российский тоталитаризм: урбанизация в системе факторов его становления, эволюции и распада // Власть и общество СССР: политика репрессий (20–40-е гг.). – М., 1999. – С. 33–58.
7. **Сенявский А.С.** Социальная динамика России в XX веке в контексте модернизации // Этот противоречивый XX век. К 80-летию со дня рождения акад. Ю.А.Поляков. – М., 2001. – С. 281–298.
8. **Лубский А.В.** Цивилизационные образы России // Социально-гуманитарные знания. –

2005. – № 4. 9. **Россия** в XX веке: Люди, идеи, власть / Отв. ред. А.К. Соколов, В.М.Козьменко. – М., 2002. 10. **Могильницкий Б.Г.** История исторической мысли XX века: курс лекций. Вып. 2: Становление новой исторической науки. – Томск, 2003. – 178 с. 11. **Зубова И.Л.** Современное состояние исторической науки: о некоторых результатах поиска новых парадигмально-методологических ориентаций // Фигуры истории, или «общие места» историографии. Вторые Санкт-Петербургские чтения по теории, методологии и философии истории / Отв. ред. А.В.Маликов. –, 2005. – С. 57–64. 12. **Логунов А.П.** Трансформация образа отечественной исторической науки в середине 90-х гг. XX в. // Россия в новое время: историографический обзор и проблемы интерпретации: Сборник докладов I–V научных конференций. – М., 1998. 13. **Сахаров А.Н.** Новая политизация истории или научный плюрализм? / О некоторых тенденциях в мировой историографии истории России в XX в. // Россия в XX веке. Судьбы исторической науки / Под общ. ред. чл.-корр. РАН А.Н.Сахарова. – М., 1996. – С. 11–22; Дискуссии в советской историографии: убитая душа науки // Советская историография. – М.: РГГУ, 1996.; Данилов В.П. Современная российская историография: в чем выход из кризиса? // Россия в XX веке. Судьбы исторической науки. – М., 1996. – С. 22–30; Поляков Ю.А. Наше непредсказуемое прошлое. Полемические заметки. – М., 1995. 14. **Сахаров А.Н.** О новых подходах к истории России // Вопросы истории. – 2002. – № 8. – С. 3–20. 15. **Сахаров А.Н.** Отечественная историография: западные оценки и наша реальность // Россия в XX веке. Судьбы исторической науки. – М., 1996. 16. **Репина Л.П.** Интеллектуальная история на рубеже XX–XXI веков // Новая и новейшая история. – 2006. – № 1. – С. 12–22. 17. **Кобелева Е.А.** Место и роль ЧК в процессе становления советского государства. 1918 – начало 1922 г. (на материалах Пермского Прикамья): Автореферат дис... к.и.н. – Пермь, 2005.; Суслов А.Б. Спецконтингент в Пермском крае в конце 20-х – начале 50-х гг. XX в.: Автореферат дис... д.и.н. – Екатеринбург, 2004.; Пажит Ю.Ю. Заключение, трудмобилизованные НКВД СССР и спецпереселенцы в Свердловской области в годы Великой отечественной войны: Автореферат дис... к.и.н. – Екатеринбург, 2005.; Усенко А.Н. Массовые политические репрессии. 1930-х годов на Дону: Автореферат дис... к.и.н. – Ростов-на-Дону, 2006.; Капчинский О.И. ВЧК: организационная структура и кадровый состав. 1917–1922 гг.: Автореферат дис... к.и.н. – М., 2005.; Волошинова И.В. Переселенческая политика Советского государства в 1920–1930-е годы в отечественной историографии: Автореферат дис... к.и.н. – СПб., 2002.; Иванова Г.М. ГУЛАГ в советской государственной системе: (конец 1920-х – середина 1940-х гг.): Автореферат дис... д.и.н. – М., 2002. 18. **Симонова М.А.** Политическая система советского общества в начале 20-х гг. и дискуссии социалистов об альтернативах ее развития: Автореферат дис... к.и.н. – М., 1999.; Шульман М.Г. Партийно-государственная агитация и

пропаганда первых лет советской власти: октябрь 1917–1920 гг.: (По материалам Калужской и Тульской губерний): Автореферат дис... к.и.н. – Калуга, 2004.; Яковлева И.П. Советский общественный и государственный контроль в 1920–1934 гг. (на материалах Кубани): Автореферат дис... к.и.н. – Краснодар, 2004.; Суров А. В. Цензурная политика советского государства в 1917 – начале 1930-х гг.: Автореферат дис... к.и.н. – Ярославль, 2002.; Чернышова А.В. Механизм государственного управления деревней в 1920-е годы: Автореферат дис... к.и.н. – М., 2005. 19. **Пихоя С.В.** Национально-государственное строительство в России (1917–1922 гг.): историко-политический анализ: Автореферат дис... к.полит.н. – М., 2002. 20. **Павлова И.В.** Механизм власти и строительство сталинского социализма: Автореферат дис... д.и.н. – Новосибирск, 2002. 21. **Горик Н.А.** Политика и экономика советского государства в 1921–1933 гг.: Критический анализ: Автореферат дис... д.и.н. – Томск, 2003. 22. **Мальшева Е.П.** Политика Советского государства в области союзного законодательства в 1920-е годы: институциональный аспект: Автореферат дис... к.и.н. – Красноярск, 1999. 23. **Шипов Р.Б.** Концепция пролетарского государства и политика советской власти в отношении рабочего класса в годы нэпа (1921–1922 гг.): Автореферат дис... к.и.н. – М., 2006. 24. **Политическая история: Россия – СССР – Российская Федерация.** В 2 тт.– М., 1996. 25. **Куликова Г.Б.** Некоторые проблемы формирования и эволюции советского государства // Этот противоречивый XX век. К 80-летию со дня рождения акад. РАН Ю.А.Полякова. – М., 2001. 26. **Симонов Н.С.** Проблема социального генезиса СССР в 20–30-е гг. // Историческое значение нэпа. Сборник научных трудов. – М., 1990. – С. 8–28. 27. **Гимпельсон Е.Г.** Формирование советской политической системы. 1917–1923 гг. – М., 1995.; Советские управленцы. 1917–1920 гг. – М., 1998.; Советские управленцы. 20-е годы (Руководящие кадры государственного аппарата СССР). – М., 2001.; НЭП и советская политическая система. 20-е годы. – М., 2000. 28. **Суворова Л.Н.** Политическая власть, государство и рынок в 1920–1923 годы // НЭП в контексте исторического развития России XX века. – М., 2001. – С. 57–85; Бровкин В.Н. Культура новой элиты 1921–1925 гг. // Вопросы истории. – 2004. – № 8. – С. 83–98; Павлов Б.В. Становление контроля партийной номенклатуры над правоохранительной системой в 1921–1925 годах // Вопросы истории. – 2004. – № 1. – С. 32–50; Баранов А.В. Тенденции самоорганизации российского социума первой трети XX в. в контексте становления гражданского общества // НЭП и становление гражданского общества в России: 1920-е годы и современность. Материалы Всерос. науч. конф., Славянск-на-Кубани, 17–20 окт. 2001 г. – Краснодар, 2001. – С. 11–16; Ткаченко В.Д. Формирование политической элиты советского государства в 20-е годы // Сталин. Сталинизм. Советское общество. К 70-летию д.и.н., проф. В.С. Лельчука. – М., 2000. – С. 125–140; Соколов А.К. Политическая система и нэп //

НЭП: изобретения и потери. – М., 1994. – С. 54–60. 29. **Лившин А.Я.** Гражданское конституционное сознание: обладало ли им советское общество в годы гражданской войны и нэпа // Отечественная история. – 2001. – № 4. – С. 94–111. 30. **Горинов М.М.** Советская история 1920–30-х годов: от мифов к реальности // Исторические исследования в России. Тенденции последних лет / Под ред. Г.А.Бордюгова. – М., 1996. 31. **Коржихина Г.П.** История государственных учреждений: Материалы к источниковедению и историографии. – М., 1992. ; Советское государство и его учреждение: ноябрь 1917 г. – декабрь 1991 г.: Учеб. для вузов по спец. «История», 2-е изд., перераб. и доп. – М., 1994. 32. **Государственная** власть СССР. Высшие органы власти и управления и их руководители, 1923–1991 гг. Историко-биографический справочник / Сост. В.И.Ивкин. – М., 1999. 33. **Шишкин В.А.** Власть, политика, экономика. Послереволюционная Россия (1917–1928 гг.). – СПб., 1997. 34. **Шишкин В.А.** Устои советского федерализма в годы становления единого союзного государства (1922–1929) // Россия в XX веке. Проблемы национальных отношений / Под общ. ред. А.Н.Сахарова, В.А.Михайлова. – М., 1999. – С. 292–304. 35. **Архипова Т.Г.** Унитарный характер устройства СССР // Россия в XX веке. Проблемы национальных отношений / Под общ. ред. А.Н. Сахарова, В.А.Михайлова. – М., 1999. – С. 280–290. 36. **Константинов С.,** Ушаков А. Восприятие истории народов СССР в России и исторические образы России на постсоветском пространстве // Национальные истории в советском и постсоветских государствах / Под общ. ред. К.Аймермахера, Г.Бордюгова. – М., 1999. – С. 74–84. 37. **Смолин М.Б.** Украинский сепаратизм в России. – М., 1998; Ульянов Н. Украинский сепаратизм. Идеологические истоки самостийности. – М., 2004. 38. «Свое» и «чужое» прошлое в постсоветских государствах. Материалы обсуждения на Меж. науч. конф. «Создание национальных историй», 15–16 сент. 1999 г., Москва. – М., 1999. – 54 с 39. **Бордюгов Г.,** Бухараев В. Национальная историческая мысль в условиях советского времени // Национальные истории в советском и постсоветских государствах / Под ред. К.Аймермахера, Г.Бордюгова. – М., 1999. 40. **Сахаров А.Н.** «Национальный вопрос» и российская цивилизация // Россия в XX веке. Проблемы национальных отношений / Под общ. ред. А.Н.Сахарова, В.А.Михайлова. – М.: Наука, 1999. – С. 5–8; Михайлов В.А., Кулешов С.В. Национальные интересы России // Там само. – С. 9–18; Булдаков В.П. Феномен революционного национализма в России // Там само. – С. 204–220. 41. **Ищенко В.В.** Форум историков стран СНГ // Новая и новейшая история. – 2006. – № 3. – С. 3–7.

The article is devoted to the historiography analysis of the problems of forming Soviet state in 1920th.

С. М. Зеленцова

ЛИСТІВКИ АНАРХІСТСЬКИХ ГРУП В УКРАЇНІ (1903–1914 рр.) ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Листівки становлять один з видів історичних джерел революційного руху в Україні і зокрема анархістського. Вони використовувалися для повідомлення населення про ідеологічні засади, діяльність партії і відображали ставлення анархістів до подій у Російській імперії, зокрема в Україні. Листівки відносяться до джерел нелегального друку, і особливість їх характеру та змісту визначалася багатьма чинниками, а саме: самою ідеологією анархістів, законспірованістю груп, відсутністю чіткої організації, тактичними прийомами. Ці особливості обумовлювали широке використання руху пропаганди саме через листівки, прокламації та відозви.

Загальнотеоретичні питання щодо дослідження листівок різних партійних рухів, як виду нелегального періодичного друку, розглядалися багатьма дослідниками [1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8], роботи яких складають методологічну базу при дослідженні листівок анархістів. Зокрема, в статті, для більш глибокого аналізу анархістської листкової літератури, нами використаний метод групування, описаний Н. Георгієвою [9].

Незважаючи на достатню кількість публікацій з історії анархізму, джерелознавчі аспекти і зокрема листівки до теперішнього часу залишаються не вивченими дослідниками в Україні, що обумовлює актуальність теми.

На початку ХХ століття анархісти робили спроби видання власних листівок, які окреслювали важливі для них питання. В “Альманасі” [10] були зібрані листівки, в яких роз’яснювалися ідеологічні погляди анархістів. Довгий час листівки друкувались тільки у виданнях анархістів. Лише наприкінці ХХ століття російські дослідники зробили систематизацію документів та листівок анархістів. Виданий збірник документів складався з матеріалів, які зберігались в архіві Російської федерації [11]. Таким чином, листівки різних анархістських груп в Україні не були систематизовані та досліджені, що і обумовлює актуальність статті. Мета її полягає в комплексному аналізі листівок, прокламацій, відозв анархістських груп, які існували в Україні (1903–1914 рр.).

За зовнішнім виглядом всі листівки мають вигляд аркуша, з написаним від руки або друкованим текстом. З 70 знайдених нами листівок 26 написані від руки, 44 надруковані, з них 22 гаснучі. Вгорі кожної листівки вказувався анархістський напрямок та лозунг. Найчастіше використовувався вислів М. Бакуніна “Дух разрушения есть в тоже самое время созидающий дух”. Використовувалися й інші

лозунги: “Освобождение рабочих есть дело самих рабочих”, “Пусть скорее грянет буря”, “Смерть буржуазии есть жизнь рабочих”, “На насилие насилием”, “Тиранам, палачам, угнетателям смерть”, “Наибольшее право человека есть право бунта”. В кінці листівки вказувалася назва групи, яка її видала, рік видання. В деяких вказувалась кількість тиражу та використовувалась печатка. Листівки всіх груп анархістів закінчувалися закликами: руйнування держави та приватної власності, знищення буржуазії та багатіїв, до соціальної революції, через яку ставало можливим впровадження анархістського устрою – створення комуни на правах рівності, свободи та братства.

Анархістські організації мали труднощі з друком листівок, що було обумовлено відсутністю власних друкарень та пильним наглядом поліції. Якщо деякі групи мали підпільні друкарні, то їх дуже швидко знешкоджувала поліція, наприклад друкарня в селі Курилівка, Ніжинського повіту [12]. Зважаючи на це, анархісти використовували “захватницьке право” – захоплення друкарень насильницьким шляхом. Автономність груп та їх нечисленність не давала можливості друку в необхідних кількостях, тому майже половина листівок писалися від руки. Анархістським групам в Україні намагалися допомогти групи, що мешкали за кордоном. Вони мали власні друкарні, але існували певні труднощі з переправи нелегальної літератури та листівок у Російську імперію.

Листівки анархістських груп, за своїм характером та спрямованістю, можна розділити на чотири групи: 1) листівки та повідомлення, які розкривали ідеологію анархізму; 2) листівки, які висвітлювали історичні події в Російській імперії, зокрема в Україні; 3) листівки, в яких розповідалось про безпосередню діяльність анархістів; 4) листівки, які характеризували стан робітників та селян, закликаючи до бунту, повстання. Найбільша група, з виявлених документів – друга.

Першу групу складають листівки, що виходили за кордоном, в них розкривались основи ідеології анархізму. Основні висвітлені ідеї: зруйнування держави та приватної власності, анархічна комуна як ідеал майбутнього суспільства, засоби здійснення соціальної революції через загальний революційний страйк. Для листівок зазначеного періоду було характерним те, що вони мали загальний характер і не звертались до якоїсь окремої верстви населення.

Згодом анархісти концентрують свій інтерес на роботі серед міського населення, що було пов’язано з пропагандою колективістських принципів, які не розумілися українським селянством. Зазначимо, що в Україні була відсутня російська община, а тому український селянин над усе бажав бути власником. Зважаючи на це анархісти намагались працювати серед міського населення, де не важко було би розповсюджувати ідеологію. (Див.табл.1.)

Таблиця 1
Верстви населення до яких звертались анархісти в листівках.

Верства населення	кількість листівок
До моряків та робітників	1
До солдат	2
До робітників та селян	3
До робітників	35
До працюючих	7
До селян	5
До безробітних	1
Без вказування	16

Аналізуючи звернення анархістів, зазначимо, що вони адресувались або робітникам, або до всіх прошарків населення. Працюючи у середовищі робітників, анархісти найчастіше зіштовхувалися із соціал-демократами, бо мали багато схожого в ідеології і різниця полягала лише у ставленні до держави і в тактиці боротьби. Анархісти вважали соціал-демократів основними супротивниками, а тому піддавали їх суворій критиці, звинувачували у бідах та негараздах робітничого руху (15 листівок).

До листівок першої групи відносяться: “Почему мы анархисты?” [12, 24–25], “Кто такие анархисты?” [12, 38–39] - 1903 р.; „Во время всеобщей стачки” [12, 172–175], “Демократия” [13], – 1905 р. Перші листівки з'являються у 1903 р., з початку розповсюдження анархізму в Україні.

Прикладом листівок загальнотеоретичного характеру є листівка “Коммунистический анархизм” [13]. В ній від імені анархістів-комуністів роз'яснювалось, що таке анархізм за чотирма положеннями: 1) держава, 2) приватна власність, 3) комунізм, 4) засоби досягнення мети. Головними ворогами народу визначались держава та приватна власність, які були перешкодою для виникнення анархії і створення ідеального устрою суспільства: “Держава нам ворог з двох причин: 1) вона охороняє наших найлютіших ворогів - власників; 2) вона ворожа нам по формі, вона хоче контролювати вас... саме завдяки державі та приватній власності люди ріжуть, терзають один одного” [13]. Засобами боротьби проти цих ворогів бачились у “насильницьки організованому перевороті, через соціальну революцію”, всілякі напади на власність, експропріації, страйки, відмови від сплати податків [13]. Після падіння ненависного ладу насилля буде запроваджений бездержавний комунізм, “де все буде робитися за вільною згодою, вільних людей ... людство бурхливим творчим потоком проявить свою дивну міць, силу свого генія” [14, 80–82].

Із загостренням революції 1905–1907 рр., анархізм починає дробитися на течії. Федеративний устрій анархістських організацій призвів до появи різних напрямків. Аналізуючи листівки, як історичне джерело, можна побачити, які саме напрямки існували та були найактивнішими на території України. (Див. табл.2.)

Таблиця 2.

Анархістські групи та кількість листівок видана ними

Назва напрямку	кількість листівок
Комуністичний напрямок в анархізмі:	60
Анархісти-комуністи	
Група «Безначаліє»	51
«Непримиримих» Група	2
Група	1
анархістів «Вільна комуна»	
Севастопольська Революційна	2
Бойова	
Дружина “Свобода усередині нас”	4
Синдикалістський напрямок в анархізмі:	3
Анархісти-синдикалісти	1
Група “Буревісник”	2
Індивідуалістичний напрямок в анархізмі	1
Група не вказувалася	6
Всього	70

З групи анархістів-комуністів відокремлюються „безначальці”, „чорнознаменці”. Також існували анархісти-синдикалісти, анархісти-індивідуалісти і „махаєвці”. Представники цих груп зверталися до населення, розкриваючи свої ідеологічні погляди. „Безначаліє”, „Чорнознаменці”, „Севастопольська Бойова Дружина”, „Непримиримі” використовували листівки для пропаганди своїх поглядів, але такий засіб використовувався рідко, здебільш обирались дії замість слів. Наприклад, ідеологічні погляди членів групи „Безначаліє” та анархістів-комуністів були майже в-усьому спільними. Визнаючи класову боротьбу, анархію, комунізм, соціальну революцію, вони розходилися у поглядах на засоби боротьби та тактичні прийоми. цей факт підтверджує листівка, що була видана групою “Безначаліє”[14, 80], в якій лунав заклик до “нешадної

кривавої народної розправи, збройного повстання, визнання всебічного терору, вуличної боротьби”[15].

Анархісти-синдикалісти висловлювали свої погляди через легальний періодичний орган, газету „Новий світ”, в якій друкувались листівки цієї групи [16].

Другу групу складають листівки, що висвітлювали історичні події в Російській імперії, які відбувались і на Україні та відношення до них анархістів: скликання Думи; Перше травня; революція 1905-1907 рр.; російсько-японська війна [17, 18, 19, 20].

На події в країні анархісти реагували не тільки листівками з погрозами і закликами до повстання, але й конкретними діями – терором та експропріаціями. Дотримуючись антидержавної ідеології, анархісти не визнавали політичної боротьби і виступали проти участі у виборах у всі три російські Думи (у 18 з 70 листівок). Вважаючи себе міжнародною партією анархісти виступали проти як русько-японської, так і Першої світової, вважаючи останню братовбивчою.

Так, листівка “К рабочим” 1907 р. відноситься до другої групи [20]. В ній висвітлювались події, що турбували анархістів найсильніше – вибори в Думу. Вони закликали відмовитись від будь-якої участі у парламентській діяльності, наводились приклади з практики парламентаризму в Західній Європі і зазначалось: „участь у Думі це “свідоме рабство” [20]. Натомість, анархісти закликали пролетарів “об'єднатися у союзи, які б переслідували мету революційних виступів та проповіді соціальної революції...” [21]. Головною метою боротьби була проголошена анархістська комуна. Досягнути її можна було тільки через соціальну революцію. Листівки цієї групи відображали не тільки загальні події в імперії, але й події в окремих місцях, наприклад, придушення повстання у катеринославській в'язниці, напад козаків на мирне населення в Катеринославі [22, 23].

Третя група включала листівки, що характеризували безпосередню діяльність анархістів. Виділяючись серед інших партій лівого крила: есерів, соціал-демократів, завдяки тактиці ведення боротьби, анархісти називали її „пропаганда дією”. Засобами пропаганди були: терористичні акти, експропріації, вбивства, перестрілки. Анархісти вважали, що обміркований та цілеспрямований акт, направлений проти найненависніших представників капіталу та влади, може допомогти пробудженню народу, спонукати до конкретних та рішучих дій. Таким чином, коли анархісти у листівках повідомляли про здійснення терористичного акту, вони проводили своєрідну агітацію. Показуючи приклади особистої самопожертви заради народної справи, вони в такий спосіб закликали до бунту і кривавої боротьби без будь-яких компромісів.

Серед цієї групи листівок можна виділити дві підгрупи: 1) листівки, що обґрунтовували, роз'яснювали сутність та необхідність

конкретного терористичного акту; 2) листівки, що були присвячені якомусь анархісту, який здійснив акт та загинув (своєрідний некролог).

Наприклад, до першої підгрупи відносяться листівки, в яких говорилось про: вбивство купця Зусьмана в Одесі, підриг ніжинської поліцейської частини, вбивство капітана Левшкевича, підриг квартири директора машинобудівного заводу [24, 25, 26, 27].

У характерній для цієї підгрупи листівці описувався терористичний акт, скоєний в Одесі (бомба, що була кинута у кофейню Лібмана) [28]. Такі дії були направлені проти найбагатших представників буржуазії. Виходячи зі змісту листівки, анархісти оцінювали свої дії своєрідним судом над буржуазією. Вона починалася зі слів “Суд прийшов! Суд безжалісний, який знешкодить винуватців нещастя працюючих, тому що ми, анархісти-комуністи, не знаємо жалю для кровожерів” [28]. Закінчується листівка закликом зробити терористичні акти безперервними: “нехай терор особистий і масовий широкою хвилею розповсюдиться по всій країні” [29].

Друга підгрупа включає листівки, присвячені загибелі члена групи внаслідок невдалого теракту. Такий вид листівок починається з опису життя і самовідданої боротьби людини, що загинула. Наприкінці звучав заклик до терору і помсти. Прикладом листівок цієї групи є листівка “Павел Гольман”, що була присвячена члену групи [29]. В ній ішла мова про невдалу спробу підригу вагону першого класу одного з членів групи анархістів-комуністів. В наслідок чого поліція заарештувала винуватця. Анархістська група, до якої він належав, вирішила звільнити товариша „хоча б для того, щоб він дійшов до першої поліцейської частини, кинув бомбу і сам залишився там. Не тільки те жахливе, що товариш гине, – жахливіше, що гине він після невдалого акту, не зробивши серйозної справи” [30]. Саме ці слова були яскравим прикладом ставлення анархістів до характеру боротьби, до якостей людини, яка здійснювала терористичний акт.

Четверта група складає листівки, в яких анархістами описувалося становище робітників та селян. Спочатку змальовувались тяжкі умови життя народу. Для цього анархісти не жаліли епітетів, називаючи буржуазію, урядників, багатіїв „паразитами” і „трутнями”. Зміст листівок такого характеру показував той ступінь ненависті, люті, який анархісти відчували до влади і всіх, хто підтримував її. Здійснення терористичних актів, експропріації, руйнування, смерть і помста – ось до чого закликали представники анархістських груп.

Листівки містили відверті погрози на адресу найбагатших членів суспільства. Чим лівіше був напрямок, тим радикальнішими вони були. Анархісти закликали до негайних дій для зруйнування існуючого ладу, що на їх думку, можливим було тільки через бунт і революцію. В деяких листівках, наприклад “Ко всем крестьянам”, давались рекомендації до того, як слід діяти [31]. В листівці “К безработным”, звертаючись до безробітних, змальовувались негаразди і злидні життя народу,

описувалась різниця між розкішною багатих та голодом бідних [31]. Ворогами анархісти оголошували не тільки державу, приватну власність, багатіїв, але й інтелігенцію, бо “заспокоювала солодкими промовами, що це і є найкращий порядок речей..., затуманювала свідомість, придавлювала волю” [32]. Таке відношення до інтелігенції було характерною рисою одного з напрямків в анархізмі – “махєєвців”, але листівка написана від імені анархістів-комуністів. Тому можна говорити про своєрідний взаємовплив між різними течіями. До цієї групи листівок також відносяться: “Голод, Невежество, Страх”, “К новобранцям”, що також закликали до бунту й негайного руйнування держави і приватної власності [33, 34].

Анархістські групи активно діяли в містах України, особливо в період Першої російської революції 1905–1907 рр. Досліджуючи виявлені листівки та враховуючи рік їх видання, можна простежити динаміку активності й популярності груп в Україні. (Див. табл.3.)

Таблиця 3

Кількість листівок, випущених анархістами у різні роки.

1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1911	1912	1913	1914
3	3	17	18	15	8	2	1	1	1	1

Періодом найбільшої активності всіх груп анархістів – 1905-1907 рр., коли з явилася нагода реалізувати всю ненависть та ідеї руйнування всього старого. Анархісти спроможні були показати дію замість слів, саме з цим і була пов’язана початкова їх популярність. Крім того, міста найбільшого розповсюдження анархістських груп, співпадають з кількістю виданих листівок: Катеринослав – 8, Одеса – 15, Київ – 4, Ніжин – 1, Житомир – 1, Харків – 2, Херсон – 1, Гуляй-Поле – 1, Ромни – 1, місто не вказано – 18

Таким чином слід зазначити, що періодизація листівок, як джерела з історії анархістського руху в Україні співпадає з загальною і поділяється на три періоди: 1) 1903-1904 рр.; 2) 1905-1907 рр.; 3) 1908-1914 рр. Отже, листівки анархістів мають цінність, як історичне джерело, яке дозволяє дослідникам вивчати особливості існування анархістських груп в Україні (1903-1914 рр.). Вони можуть бути використані при вивченні політичного розвитку історії загальноросійських партій, їх вплив на історію української держави на початку ХХ століття.

Проведений аналіз анархістських листівок дозволяє дослідити такі проблеми: 1) міста України, де існували анархістські організації; 2) періоди найбільшої активності й популярності анархістів; 3) анархістські течії та групи, які діяли на території України; 4) події, що відбувались в Російській імперії та окремих її містах, і відношення до них анархістів; 5) ідеологічні засади та засоби боротьби анархістів; 6) середовище,

прошарки населення серед яких працювали анархістські групи; 7) політичні сили, в яких анархісти бачили головних противників.

Література

1. Стрельский В.И. Источниковедение истории СССР – К., 1968.
2. Источниковедение истории СССР XIX – начало XX ст. / под. ред. Федосова И.А., Астафьева И.М. – М., 1970.
3. Георгієва Н.Г. Нелегальная листовая печать России конца XIX – начала XX ст. / Вопросы истории. – 1972. – № 6 – С.35–47.
4. Источниковедение истории СССР / Учеб. под. ред. Ковальченко И.Д. – М., 1981.
5. Варшавчик М.А. "Историко-партийное источниковедение. Теория. Методология. Методика" – К., 1984.
6. Михальський І.С. Джерела з історії українських політичних партій кінця XIX – початку XX ст. – Луганськ, 2003.
7. Санцевич А.В. Методика исторического исследования. – К., 1989.
8. Дмитрієнко М.Ф. Листівки більшовицьких організацій України 1917–1920 рр. як історичне джерело. – К., 1980.
9. Георгієва Н.Г. Нелегальная листовая печать России конца XIX – начала XX ст." / Вопросы истории. – 1972. – № 6. – С. 35–47; Альманах. Сборник статей по истории анархического движения в России. – Париж, 1909.
10. Анархисты. Документы и материалы. 1883–1935 гг. – М., – 1998. – Т.1.
11. Центральний державний історичний архів у місті Києві. Ф.1439, оп.1, спр.204, арк.1–12.
12. Альманах. Сборник статей по истории анархического движения в России. – Париж, 1909.
13. ЦДА, Ф.301, оп.1, спр.1250, арк.28.
14. Анархисты. Документы и материалы. 1883–1935 гг. – М., 1998. – Т.1.
15. ЦДА, Ф.275, оп.1, Ч.1, спр.1389, арк.205–211.
16. ЦДА, Ф.336, оп.1, спр.2994, арк.198.
17. ЦДА, Ф.275, оп.1, спр.858, арк.156–157.
18. ЦДА, Ф.442, оп.856, спр.6, арк.28.
19. ЦДА, Ф.274, оп.4, спр.497, арк.24.
20. ЦДА, Ф.316, оп.1, спр.511, арк.134.; Ф.336, оп.1, спр.2788, арк.48.
21. ЦДА, Ф.705, оп.1, спр.274, арк.58.
22. ЦДА, Ф.276, оп.1, спр.48, арк.126.
23. ЦДА, Ф.838, оп.2, спр.1052.
24. ЦДА, Ф.1439, оп.1, спр.324, Ч.2, арк.41–43.
25. ЦДА, Ф.419, оп.1, спр.5050, арк.2.
26. ЦДА, Ф.838, оп.2, спр.1045.
27. ЦДА, Ф.386, оп.1, спр. 907, арк.497.
28. ЦДА, Ф.386, оп.1, спр. 907, арк.497.
29. ЦДА, Ф.335, оп.1, спр.56, арк.215.
30. ЦДА, Ф.838, оп.2, спр.1042.
31. ЦДА, Ф.275, оп.1, спр.670, арк.12.
32. ЦДА, Ф.705, оп.1, спр.388, арк.1–6.
33. ЦДА, Ф.838, оп.2, спр.1046, арк.44.;
34. ЦДА, Ф.838, оп.2, спр.1065.

The article deals with the leaflets of anarchist groups in Ukraine as historical sources. The leaflets were researched. They were divided into four groups. The author of the article has proved that the leaflets are valuable sources in anarchist history. The sources were analyzed and the results were given in the tables.

В. Г. Крюков

МІГРАЦІЯ Й РОЗСЕЛЕННЯ МАДЯРІВ ЗА ПОВІДОМЛЕННЯМИ ВЧЕНИХ АРАБСЬКОГО ХАЛІФАТУ ІХ–Х СТОЛІТЬ

Процес формування угорського етносу протягом доби раннього середньовіччя визначали етноісторичні процеси, які за ознаками були відмінними порівняно з етнічним визначенням населення інших країн Центральної Європи означеного періоду. Являючи частину великої кочової етнічної спільності, званої уграми, яка за часів стародавності замешкувала лісостепові смуги Прикам'я, Південного Приуралля й Західного Сибіру, предки угорців, кочова людність мадярів, здійснила протягом ІХ століття велику міграцію на захід – від Нижнього Прикам'я до Середнього Подунав'я. Оселившись, у Центральній Європі, мадяри протягом стислої за часом доби перетворилися на осілу землеробську людність, подальший розвиток якої здійснювався в межах історії народів цього регіону. Втім, події та явища, що відбувалися в середовищі мадярів у часи їхньої міграції та первісного пробування на території рівнин Середнього Подунав'я, відображені в європейських писемних джерелах означеної доби фрагментарно. Тому аналіз даних про цю людність, наведених у творах арабських авторів ІХ–Х століть, має сприяти конкретизації знань про названу добу історії угорців, своєрідну й самотутню за її відмітними ознаками.

Дані про мадярів, наведені в арабських писемних джерелах ІХ–Х століть, стали доступними європейським орієнталістам наприкінці ХІХ століття, коли були здійснені критичні видання оригінальних текстів основних з відомих на той час творів арабських авторів доби раннього середньовіччя [19; BGA]. Дослідження цих текстів виявили, що більшість наведеної в них інформації про досліджувану людність являє собою уривчасті згадки, які містяться в сюжетах, присвячених іншій проблематиці. Певним винятком є розповідь, звана “Країна мадярів” / *المَجْغَرِيَّة* /, що міститься в повідомленні анонімного автора другої половини ІХ століття про етноси Центральної та Східної Європи, наведеному в “Книзі коштовних цінностей” / *كِتَابُ الْأَعْلَاقِ النَّفِيْسَةِ* / географа початку Х століття Абу Алі Ахмада ібн Руста [14, 142–143].

Відмітні ознаки інформації про мадярів обумовили особливості її вивчення в європейській орієнталістиці. Опрацювання повідомлень й звісток про цей етнос розвивалося в межах наукових розвідок, що висвітлювали більш широку проблематику. Зокрема, дані звістки й повідомлення привертали увагу тих фахівців, наукові пошуки яких зосередилися на вивченні спадщини окремих арабських авторів ІХ–Х століть. В цьому зв'язку належить відзначити розвідку російського семітолога Данііла Хвольсона, присвячену дослідженню фрагментів

текстів твору Ібн Руста [12], й опрацювання українським арабістом Вольфом Бейлісом інформації про територію й населення Східної Європи, наведеної в творах “Золоті луки й родовища коштовностей” / *كُتَابُ التَّنْبِيهِ* / *مَرْوَجُ الذَّهَبِ وَمَعَادِنُ الْجَوَاهِرِ* / та “Книга попередження й перегляду” / *وَالْإِشْرَافُ* / літератора, географа й історика середини X століття Абу ал-Хасана Алі ал-Масуді [3]. Інформація про мадярів урахувалася також тими орієнталістами, предметом вивчення яких були відомості арабських писемних джерел доби раннього середньовіччя про великі етнічні спільності Східної Європи, зокрема про слов’ян. Найбільш докладними науковими працями в межах цього напряму розвитку європейської орієнталістики була складена російським семітологом Авраамом Гаркаві збірка перекладів фрагментів текстів VII-X століть, де міститься інформація про слов’ян й русів [4], а також критичний Звід повідомлень арабських писемних джерел IX–X століть про слов’ян Центральної й Східної Європи та Балканського півострова, створений польським арабістом Тадеушем Левицьким [18].

Таким чином, інформація арабської писемної традиції означених часів про мадярів не набула статусу окремого предмету дослідження в європейській орієнталістиці. Перша спроба відбору, систематизації й аналізу цієї інформації була здійснена під науковим керівництвом професора В. Бейліса. Однак вона не може уважатися за досконалу, тому що являє собою лише складову дослідження, присвяченого вивченню відомостей арабських авторів IX–X століть про територію й населення Західної, Центральної та Південно-Східної Європи [10]. Отже, метою нашого дослідження має бути джерелознавчий аналіз інформації арабських писемних джерел IX–X століть про мадярів та проектування результатів аналізу на процес визначення етнічної ідентифікації даної людності протягом досліджуваної історичної доби.

Розповідь анонімного автора, наведена у Ібн Руста, є найбільш давнім за часом походження писемним джерелом інформації про мадярів. Вона містить дані про природні умови й межі території розселення мадярів, відомості про етнічну належність, спосіб життя, соціально-політичний устрій цього етносу, а також звістки про її політичні та торговельні відносини з сусідніми людностями. Щодо часу, від якого походить згадана інформація, то певні міркування з цього приводу можна визначити з аналізу даних про межі “країни мадярів”. Звістка про розташування східної межі території розселення цього етносу “поміж країною печенігів / *بِلَادُ الْبَجْنَائِيَّةِ* / та країною Есегел з [числа володінь] Волзько-Камської Булгарії / *أَسْكَلُ مِنَ الْبَلْكَرِيَّةِ*”, свідчить про те, що дана межа пролягала від Прикам’я до межиріччя Нижньої Волги й Уралу, де до 889 року знаходилася територія розселення печенігів [1, 350]. Разом з тим, повідомляється, що “одна з меж [країни мадярів] стикається з Чорним морем / *بَحْرُ الرُّومِ* /, в яке впадають дві ріки”. Саме поміж цими двома ріками знаходяться оселі мадярів. Додамо до цього, що в одній зі згаданих рік дослідники убачають Дунай [5, 130]. Отже,

виявляється, що регіон проживання мадярів охоплював величезний територіальний простір, що простягався від ріки Ками на північному сході до Нижнього Дунаю на південному заході. Зрозуміло, що наведені дані не відповідають реаліям. Саме тому припускається, що в цьому випадку має місце контамінація повідомлень, які походять від різних часів історії мадярів: якщо східна межа визначає територію Волзько-Камського межиріччя, яку мадяри заселяли до початку IX століття, то згадка про землі, прилеглі до Чорного моря й нижньої течії Дунаю походять від періоду, який тривав від 822-836 до 889 років, коли ця людність перебувала в Північному Причорномор'ї [18, II (II), 33–35, 94–95, 102–103; 1, 336–348; 5, 129–130]. Згідно з тим повідомленням, що міститься в творі “Про управління імперією” / *De administrando imperio* / візантійського автора середини X століття Константина VII Багрянородного, мадяри кочували на території, званій Ἀτελκούζου. Дана назва являє собою сполучення тюркського гідроніму Atil, тобто “ріка”, та угорського терміна között, тобто “поміж”, й має значення “межиріччя”. Дійсно, згідно з Константином VII Багрянородним, цю територію перетинали ріки Дніпро / Βαρούχ /, Буг / Κουβου /, Дністер / Βρουτος / та Серет / Σέρετος / [7, 158–162]. Таким чином, володіння мадярів у Північному Причорномор'ї охоплювали Дніпро-Дунайське степове межиріччя, а також територію сучасної Молдови й північно-східну частину земель сучасної Румунії [18, I, 31].

Автор наведеної в творі Ібн Руста розповіді повідомив, що мадяри є один із родів тюрків / *الترك* /, відзначаючи, таким чином, схожість зовнішнього вигляду представників цих двох етнічних спільностей. За його словами, мадяри, подібно до тюрків, живуть у наметах й провадять кочовий спосіб життя, постійно пересуваючись у пошуках корму та рясних пасовищ для худоби. Із тексту розповіді виявляється, що в часи пробування мадярів у степах Північного Причорномор'я в їх середовищі відбувався процес розпаду родового суспільного устрою. Ознакою цього процесу було посилення суспільної функції воєнного вождя, званого “проводир” / *رئيس* /, влада якого у військових справах не обмежувалася будь-якою установою родової організації суспільства. Про переважну значність військової організації мадярів, характерну для перехідного етапу їх суспільного розвитку, свідчить чисельність їх війська, яка складала 20 тисяч вершників, а також їх військова активність, спрямована на насильницьке відчуження того продукту, який вироблявся сусіднім землеробським населенням.

Зокрема, наведена згадка, що в минулому навіть войовничі хозари змушені були створити рів для захисту своїх володінь від нападів з боку мадярів. Висловлено думку, що в даному випадку йдеться про хозарські оборонні споруди, залишки яких знайдені в районі міст Харків й Воронеж. Припускається, що прикордонна фортеця Саркел, збудована за допомогою візантійців на західній межі Хозарського каганату, а саме в завороті ріки Дон, на лівому березі стариці, також являла собою складову

комплексу згаданих оборонних споруд [18, II (II), 35, 107]. Зважаючи на те, що названу фортецю поставлено в період правління візантійського імператора Феофіла (829–842 рр.), поміж 834 й 837 роками, тобто саме під час вторгнення мадярів у Північне Причорномор'я [7, 170–173], належить визнати наведене припущення обгрунтованим.

Щодо становища, яке існувало в часи життя автора досліджуваної розповіді, тобто, вірогідно, напередодні відходу мадярів зі степів Північного Причорномор'я на захід, то повідомляється про те, що мадяри обклали даниною тих слов'ян / الصَّقَالِيَّةَ /, землі яких межували з володіннями цих кочівників. Можна припустити, що підданцями мадярів могли бути уличі й тиверці. Значення грабіжницьких нападів на сусідні землеробські людності у справі збагачування мадярської кочової знаті виявляє повідомлення про торгівлю слов'янськими невільникими, яку мадяри провадили з візантійцями / الرُّومَ / через порт, званий “Карх” / قَرْخَ /. Арабська передача назви цього портового міста є явно спотвореною, але її правильне написання відновлюється через перенесення діакритичної крапки останньої літери خ “ха” із верхнього положення в нижнє, й має форму “Кардж” / قَرْجَ /. Отже, виявляється, що центром мадярсько-візантійської работоргівлі було місто Керч.

Однак, згадка про те, що “країна мадярів” є лісистою, з вологим кліматом й обробленими ланами, суперечить як реальним природним умовам степової зони Північного Причорномор'я, так й самого опису кочового способу життя мадярів, що міститься в розповіді анонімного автора. Висловлено міркування, що в цьому повідомленні йдеться не лише про контрольовані мадярами слов'янські племінні угруповання, але також й про якусь частину аланського населення, яке в IX столітті створило в Середньому Подонні землеробську матеріальну культуру, звану салтівською [18, II (II), 35, 102–103; 11, 187–185]. Відзначимо, що дане міркування співвідноситься з наявністю саме в цьому регіоні оборонних споруд, призначених для захисту хозарських володінь від вторгнень мадярів.

На відміну від розглянутої розповіді, інформація ал-Масуді про мадярів являє собою контамінацію з повідомленнями про інші етнічні угруповання Європи, й тому в названих творах цього вченого на дану людність поширені назви, що означають або окремі етноси, а саме башкирів / بَجْجَرْدَ / [19, II, 59; 15, 180; 20, 65–69; 17, 100], болгар / الْبُلْغَرِ / [19, II, 16, 64; 20, 336], та лангобардів / لَنْغَوْبَارْدَ, لَنْغَوْبَارْدَ / [19, II, 59; III, 64; 15, 180], або таку широку й не зовсім визначену етнічну спільність, як тюрки [19, III, 64]. Отже, через те, що повідомлення про мадярів були запозичені ал-Масуді з різних джерел інформації, цей автор не зміг відокремити відомості про дану людність від інформації про інші європейські етноси. Аналіз наведеної контамінації виявив, що вона ґрунтується на суто територіальних чинниках. Дійсно, ототожнення мадярів із башкирами й тюрками можна пояснити тим фактом, що після відходу мадярів з Прикам'я на захід цю територію залюднили тюркські

етнічні угруповання, зокрема башкири й волзько-камські булгари. Щодо ідентифікації мадярів із германським племінним угрупованням лангобардів, то належить мати на увазі, що відомості ал-Масуді про мадярів датуються часом “після 320 / 932 року” [19, II, 58–59; 15, 180], тобто тим періодом, коли дана людність замешкала Паннонію й рівнину, розташовану поміж ріками Тиса й Дунай [22, 195–199, 210–212]. Втім, саме ці землі залюднювали лангобарди до 2 квітня 568 року, коли вони змушені були під тиском кочівників-аварів відійти до Північної Італії [8, 193–197]. Саме на цю територію орієнтує згадка ал-Масуді про те, що до вторгнення у Фракію / تُرَاكِيَا / мадяри разом із печенігами / بَجْنَاكُ / кочували десь поміж володіннями печенігів, які в означений час контролювали територію колишнього проживання мадярів, згадану Ἀτελκοῦζου, та візантійським містом Валандар / وَلَنْدَرُ /, ототожненим із селищем Дебелтос, розташованим поблизу від сучасного міста Бургас [19, II, 58–59; 15, 180; 21, 308]. Це міркування підтверджується звісткою про “царя тюрків” / مَلِكُ التُّرْكِ /, тобто володаря мадярів, володіння якого межують із територією, підвладною герцогу Франконії [19, III, 64; 9, 69].

Відмітною ознакою уривчастих згадок про мадярів, що наведені в різних фрагментах творів ал-Масуді, є те, що ці згадки датовані першою половиною X століття, тобто періодом життя цього автора, й присвячені лише одній темі, а саме нападам на інші європейські країни. Такий характер досліджуваної інформації відображує реалії означеного часу: адже то був період найбільшої військової активності мадярів у Європі. Саме в першій половині X століття кіннота мадярів здійснювала вторгнення на Балканський півострів, а також на країни Центральної й Західної Європи. Щодо Германського королівства, то його володіння спустошувалися мадярами майже щорічно. Лише після поразки, яку завдало мадярам у 955 році в битві на ріці Лех німецько-чеське військо германського короля Оттона I (936–973 рр.) інтенсивність нападів мадярів на сусідні країни почала поступово слабнути [13, 87–88, 182–185, 198–200; 22, 212–213]. Тому належить уважати, що розповідь ал-Масуді про мадярсько-печенізький наступ на Валандар являє собою лише частину наведеної названим автором інформації про експансію мадярів у Європі. Дійсно, у творі “Золоті луки й родовища коштовностей” міститься повідомлення про те, що напади мадярів / البُلْعُرُ / сягали Константинополя / القُسْطَنْطِينِيَّةُ /, а також земель центральноєвропейських слов’ян / الصَّقَالِيَّةُ /, бургундів / بُرْجَانُ /, франків / رُومِيَّةُ / та володінь Кордовського халіфату / الأَنْدَلُسُ / [19, II, 16, 64; 20, 336]. Можна припустити, що наведені повідомлення ґрунтуються, зрештою, на інформації, запозиченої від свідків розглянутих подій.

Окрім уривчастих згадок про мадярів, у названому творі міститься окрема “Розповідь про лангобардів та їхніх правителів” / ذِكْرُ التُّوَكْبَرْدِ وَمُلْكِهِمْ / [19, III, 76–78], в якій наведена інформація про володіння лангобардів на Апеннінському півострові. Разом з тим, в названій розповіді міститься

звістка про столицю царства лангобардів, велике місто, зване “Йаст” / *يَاسْت* /, яке перетинає “одна з найбільших рік світу”, роз’єднуючи це місто на дві частини. Спроба ототожнення “столиці лангобардів” з реаліями виявила, що арабське написання її назви спотворене. Для відновлення правильної форми цього топоніму, на наш погляд, належить вилучити одну з двох діакритичних крапок першої літери й додати до другої літери три діакритичні крапки. Таким чином, правильне арабське написання назви згаданого міста набирає форми “Башт” / *بَشْت* /. Зважаючи на те, що в даному випадку літера “ба” / *ب* / й огласовка “а” являють собою заміни відсутніх в арабській мові звуків “п” та “е”, можна припустити, що наведена арабська форма названого топоніму є передачею назви “Пешт”, яку мала розташована на обох берегах ріки Дунай столиця державного утворення мадярів, що виникло на землях Паннонії та рівнини межиріччя Дунаю й Тиси. До того ж, повідомлення про об’єднання лангобардів під владою одного правителя навряд можна співвіднести з лангобардськими герцогствами або будь-якою іншою частиною політично роздробленої Італії. Тому належить визнати, що дані, наведені в цій розповіді, являють собою контамінацію відомостей про лангобардів й мадярів. Отже, якщо в повідомленні про наступ на Валандар мадяри згадуються у якості одного з племінних утворень кочівників, то в “Розповіді про лангобардів та їхніх правителів” йдеться про державу мадярів, розташовану в Середньому Подунав’ї.

У “Книзі шляхів царств” / *كِتَابُ الْمَسَالِكِ وَالْمَمَالِكِ* / географа першої половини X століття Абу Ісхака ал-Фарісі ал-Істахрі, на відміну від розповіді анонімного автора, наведеної в творі Ібн Руста, відсутня етнічна назва мадярів. Втім, підставу для виокремлення інформації про дану людність надають повідомлення ал-Істахрі про два типи башкирів / *بَشْكِرَات* /. Якщо перший з цих типів мешкав “у лісистій місцевості, на краю [земель, залюднених] гузами / *الغُرَّ* /, поза волзько-камськими булгарами / *بُلْغَار* /, й пробуває у покірності цим булгарам”, то другий їхній тип “межує з печенігами / *بَجْنَاك* / та з Візантійською імперією / *الرُّوم*” [24, 225]. Зважаючи на те, що тюркська кочова людність гузів у першій половині X століття замешкувала степові землі Західного Казахстану [5, 15–28, 99–147, 246–252; 6, 116, 125–129], а дієслово “поза” / *خَلْفَ* / відображує ступінь віддаленості будь-чого від центру Арабського халіфату, тобто у даному випадку воно має значення “на схід”. Отже, можна уважати, що під першим типом розуміються камсько-приуральські башкири, а другий тип башкирів належить ототожнити з середньо-дунайськими мадярами.

Наведені дані ал-Істахрі про мадярів були запозичені іншим представником так званої “класичної школи” арабських географів другої половини X століття Абу ал-Касимом ібн Хаукалом, й наведені в його творі “Книга картини Землі” / *كِتَابُ صُورَةِ الْأَرْضِ* /. Разом з тим, Ібн Хаукал повідомив про те, що башкири-мадяри, територія пробування яких прилягає з півночі до володінь Візантійської імперії, являють собою більш численну людність, ніж власне башкири [23, 133, 285]. На наш

погляд, таке уявлення є наслідком обізнаності Ібн Хаукала стосовно інтенсивності збройних нападів мадярів на європейські країни. Дане припущення підтверджується тим, що повідомлення про мадярів / الثُّرَك /, яке міститься в творі “Книга творіння й історії” / كِتَابُ الْبَدْعِ وَالْمَعْمُورِ / арабського автора другої половини X століття Мутаххара ал-Макдісі, стосується саме їх вторгнення у володіння Кордовського халіфату / الأندلس / [16, 65; 2, 307–308].

Таким чином, інформація арабських писемних джерел IX–X століть відображує основні етапи історії мадярів означеного періоду, а саме: пробування у Прикам’ї, міграцію й тимчасове розселення в степах Дніпро-Дунайського межиріччя, а також відхід до Середнього Подунав’я, виникнення на території Паннонії й Дунайсько-Тиського межиріччя Угорської держави. Ця інформація міститься як в окремих розповідях, так й в уривчастих згадках, і має вірогідний характер. Повідомлення про межі й природні умови “країни мадярів”, етнічне походження, спосіб життя й соціально-політичний устрій названого етносу наведені лише в розповіді анонімного автора другої половини IX століття, де йдеться про перебування мадярів у степах Північного Причорномор’я. Решта ж інформації стосується нападів військових загонів мадярів на сусідні європейські країни. Відмітною ознакою розглянутої інформації є те, що мадяри означені власною етнічною назвою лише в згаданій розповіді. Щодо повідомлень про середньо-дунайських мадярів, то вони являють собою контамінацію даних про цю людність та інші етнічні спільності, зокрема башкирів, волзько-камських булгар, тюрків й лангобардів. Зважаючи на відмітні ознаки цієї інформації, ми вважаємо за доцільне здійснювати подальше її опрацювання лише в межах складання Зводу повідомлень арабських писемних джерел доби раннього середньовіччя з історії України.

Скорочення

BGA. – Bibliotheca geographorum arabicorum / Edidit M.J. de Goeje. – Pars I–VIII. – Lugduni Batavorum, 1870-1894.

СМН. – The Cambridge Medieval history / Planned by J.V. Bury. – Volume 1–5. – Cambridge, 1936.

Література

1. Артамонов М.И. История Хазар / Примечания Гумилева Л.Н. – Ленинград, 1962. **2. Бейлис В.М.** Народы Восточной Европы в кратком описании Мутаххара ал-Макдиси (X век) // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы / Под ред. Тверитиновой А.С. – М., 1969. – Т. 2. – С. 304–311. **3. Бейлис В.М.** Сочинения ал-Мас’уди как источник по истории Восточной Европы X века: Диссертация... канд. ист. наук / Научный руководитель – д.и.н., проф. Заходер Б.Н. (1898–1960 гг.). – М., 1963. **4. Гаркави А.Я.** Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII до конца

IX в. по Р.Х.). – СПб, 1870. **5. Заходер Б.Н.** Каспийский свод сведений о Восточной Европе. – Москва, 1962. – Т. I. **6. Ковалевский А.П.** Книга Ахмеда ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. Статьи, переводы и комментарии. – Харьков, 1956. **7. Константин Багрянородный.** Об управлении империей. Текст, перевод, комментарий / Ред. Литаврин Г.Г., Новосельцев А.П. – М, 1991. **8. Корсунский А.Р.,** Гюнтер Р. Упадок и гибель Западной Римской империи и возникновение германских королевств (до середины VI в.). – М, 1984. **9. Крюков В.Г.** Сведения ал-Мас'уди о народе ал-Ифранджа // Письменные памятники Востока: Историко-филологические исследования: Ежегодник. 1978–1979 гг. – Москва, 1987. – С. 64–81. **10. Крюков В.Г.** Сведения арабских географов конца IX – первой половины X века о странах и народах Западной, Центральной и Юго-Восточной Европы: Автореф. дисс... канд. ист. наук. – Л., 1987. **11. Плетнева С.А.** От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура / Отв. ред. Рыбаков Б.А. // Материалы и исследования по археологии СССР. – № 142. – М., 1967. **12. Хвольсон Д.А.** Известия о хазарах, буртасах, болгарях, мадьярах, славянах и русских Абу Али Ахмеда Бен Омар ибн Даста, неизвестного доселе арабского писателя начала X века, по рукописям Британского музея / Печатано по случаю 50-летнего юбилея Санкт-Петербургского университета. – СПб, 1869. **13. Germany and the Western empire /** Edited by H. M. Gwatkin, J.P. Whitney, J.R. Tanner, C.W. Previté-Orton // СМН. – Cambridge, 1936. – Vol. 3. **14. Kitab al-a'lak an-nafisa** auctore Abu Ali Ahmed ibn Omar ibn Ruste et Kitab al-Boldan auctore Ahmed ibn Abi Jakub ibn Wadih al-Katib al-Jakubi // BGA. – Pars VII. – Lugduni Batavorum, 1892. **15. Kitab at-tanbih wa'l ischraf** auctore al-Masudi. Accendunt indices et glossarium ad tomos VII et VIII // BGA. – Pars VIII. – Lugduni Batavorum, 1894. **16. Le livre de la création et de l'histoire de** Motahhar ben Tahir el-Maqdisi attribué à Abou Zéid Ahmed ben Sahl el-Balkhi / Publié et Traduit d'après le manuscrit de Constantinople par Cl. Huart. – Paris, 1899. – Vol. 1–617. **Lewicki T.** Znajomość krajów i ludów Europy u pisarzy arabskich IX i X w. // Slavia Antiqua: Rocznik poświęcony starożytnościom słowiańskim / Organ katedry archeologii polski uniwersytetu Poznańskiego. – Poznan, 1961. – Tom 8. – S. 61–124. **18. Lewicki T.** Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny / Z prac Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego (1949–1953) i Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk (1954). Pod redakcją Gerarda Labudy. Tom pierwszy. – Tom drugi (część I). – Tom drugi (część II). – Wrocław; Kraków, 1956–1977. **19. Maçoudi.** Les Prairies d'or / Texte et traduction par C. Barbier de Meynard et Pavet de Courteille. – Volume I-IX. – Paris, 1869–1877. **20. Marquart J.** Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9 und 10 Jahrhunderts (ca. 840–940). – Leipzig, 1903. **21. Miquel A.** La géographie humaine du monde musulman jusqu'au milieu du 11e siècle. Géographie arabe et représentation du monde: la terre et l'étranger. – Paris, 1975. **22. The**

Eastern Roman empire (717–1453) / Edited by J.R. Tanner, C.W. Previté-Orton, Z.M. Brooke // CMH. – Cambridge, 1936. – Vol. 4. **23. Viae et regna.** Descriptio ditionis moslemicae Abu' Kasim Ibn Haukal // BGA. – Pars II. – Lugduni Batavorum, 1873. **24. Viae regnorum.** Descriptio ditionis moslemicae auctore Abu Ishak al-Farisi al-Istakhri // BGA. – Pars I. – Lugduni Batavorum, 1870.

The article is devoted researching of reports about Magyars, that are represented in the works by Arabic erudites of the IX-X centuries. The results of the scientific investigation are the following. The mentioned reports are contained in the “Tale about country of the Magyars”, “Chapter about langobardes and their rules” by geographical works Arabic erudites Ibn Rusta and al-Masudi, and in the numerous fragmentary mentions of this ethnic community. They contains information about Magyars in times of they migration from the Kama-river to the Pannonia-lowland.

УДК [930.2:34](477)

Ладига Л. І.

ДОКУМЕНТИ ОРГАНІВ ВЛАДИ УСРР 1922-1927 рр. ПРО ПРАВО НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН НА ВИКОРИСТАННЯ РІДНОЇ МОВИ У СИСТЕМІ СУДОЧИНСТВА

Для вироблення демократичних основ етнополітики необхідні історичні дослідження, які б аналізували форми і методи забезпечення прав національних меншин у різні історичні періоди України. Основою таких досліджень повинні бути документи органів влади. Тому метою нашої статті буде прагнення через аналіз вищеназваного виду джерел охарактеризувати ситуацію із захистом прав національних меншин у системі судочинства за часів політики коренізації в Україні.

Лідери по кількості, найбільш різноманітні за формою і цінні по значенню є актові історичні джерела, які разом з діловодною документацією складають вагомую частину письмових свідоцтв щодо захисту прав нацменшостей в Україні. У науковій літературі прийнято ділити їх на великі підгрупи: приватно-правові і публічно-правові джерела. Перша підгрупа – приватно-правові акти складаються приватними особами і дають можливість визначити персоніфіковану оцінку і відношення представників нацменшостей до судових органів, з'ясувати долю багатьох людей їх побут і діяльність. Друга підгрупа – публічно-правові акти і діловодні документи – виникли унаслідок діяльності органів влади, суду і інших установ. До цієї підгрупи

відносяться і актові документи, вони добре представлені і частина з них опублікована ще за часів коренізації, „хрущовської відлиги” і в 70 – 80 рр. ХХ ст., понад усе, після проголошення незалежності.

Найбільш важливе значення при висвітленні історії захисту прав нацменшостей в системі судочинства має діловодна документація і нормативні документи. Вони представлені, в першу чергу, фондами ЦДАВОВУ, – (фонд 1, 5, 413). Деякі з документів цих фондів опубліковані в збірці документів і матеріалів „Національні відносини в Україні в ХХ столітті” – судочинства торкається 5 документів, і тематичному видання „До історії міжнаціональних процесів на Україні” в „Українському історичному журналі” за 1990–1993 рр., де інформація про захист прав нацменшостей представлена трьома документами.

Ще під час проведення першої кодифікації законодавства на початку 20-х років структурою державного апарату, яка мала забезпечувати реалізацію мовних прав національних меншин, були правоохоронні органи. Це закріплено у деяких правових актах (ст. 26 "Положення про народний суд УСРР" 1922 р.; ст. 22 Кримінального процесуального кодексу 1922 р.[1, 81, 170], ст. 9 Цивільного процесуального кодексу 1924 р.) [2]. Однак проведення українізації і паралельно – національного районування потребувало значно більших масштабів реалізації цього права національних меншин не лише в суді, а й в інших правоохоронних органах. Виконавцем завдання згідно з постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 1 серпня 1923 р. ставав Наркомюст. Для цього він вжив організаційних заходів, що полягали у такому: створенні національних камер народних судів, національних камер народних слідчих, національних камер судових виконавців; національних юридичних консультацій або виділенні окремих адвокатів, які володіли мовами національних меншин; національних міліцейських дільниць або виділенні із складу міліціонерів осіб, які володіли мовами національних меншин; виділенні зі складу окружного (касаційного) суду і прокурорів осіб, які володіли мовами національних меншин (або використовуванні в штаті окружних судів перекладачів); створенні національних сільських і товариських судів; виданні юридичної літератури мовами національних меншин; розробці юридичної термінології для них [3; 4; 5; 6]. Цим Наркомюст намагався пристосувати апарат правоохоронних органів до мовних потреб національних меншин, а у ширшому значенні – продовжити процес їхнього "втягнення" в радянське будівництво і за цим напрямом. Саме так визначено мету постанови від 1 серпня 1923 р. у тимчасовій інструкції ВУЦВК і ЦКНМ (серпень 1924 р.) "О работе комиссий национальных меньшинств при губисполкомах в отношении польского населения"[7].

Деякі корективи щодо національної політики в судах вніс II Всеукраїнський з'їзд працівників юстиції (26 лютого – 3 березня 1924 р.). Зокрема, на ньому ухвалено переглянути мережу дільниць національних судових камер для узгодження їхніх кордонів з територією розселення

національних меншин, зроблено перерозподіл за мовною ознакою наявного складу працівників юстиції тощо[8].

Заплановані заходи Наркомюст поступово втілював у життя. Це стосувалося насамперед створення національних судових камер рідною мовою, що передбачалося не тільки вітчизняним законодавством, а й резолюцією III з'їзду рад СРСР від 20 травня 1925 р.[9]. На виконання цього рішення з'їзду 2 вересня 1925 р. за поданням Наркомюсту ЦКНМ ухвалила постанову "Про мінімальну мережу національних судових і слідчих камер" (планували відкрити 92 установи)[10]. Вжиті заходи дали змогу ВУЦВК загалом позитивно відповісти ЦВК СРСР на його запит про хід виконання рішень III з'їзду рад СРСР. Зазначено, що станом на 1 жовтня 1925 р. діяло 12 єврейських судових камер, 2 німецькі, 4 польські і 2 болгарські, запроваджено посади помічників прокурорів, судових слідчих і народних суддів для національних меншин у Бердичівському, Київському, Кам'янецькому, Проскурівському, Одеському та інших округах [11].

Проте в цілому процес організаційно-правового становлення названих вище структур для національних меншин, який охопив 1924–1927 рр., відбувався по-різному. Наприклад, у Вінниці і Могилеві-Подільському в березні 1925 р. відкрито судові камери єврейською мовою. В райони підсудності цих установ входили частини міст, де проживало компактно єврейське населення. У Кременчуці діловодство в суді, а інколи і судочинство провадили єврейською мовою, бо у місті проживало 67% євреїв. Розпорядження окружного суду про утворення в Києві однієї національної судової камери і національної слідчої камери виконувалося лише в першій його частині. ЦКНМ у 1924 р. клопотало перед Головним управлінням міліції про виділення для національних меншин певної кількості місць у Всеукраїнській школі командного складу міліції й розшуку. Після задоволення цього звернення в 1924 р. закінчили навчання 34 % росіян, 6,5 євреїв, 3,5 латишів та 6% курсантів інших національностей, а в 1925 р. було прийнято одного поляка, двох болгар, шістьох німців і 16 євреїв [12; 13; 14; 15]. Постанова колегії НК РСІ (початок 1926 р.), присвячена результатам обстеження єврейських містечок, зобов'язувала НКВС розробити заходи щодо комплектування кадрів міліції робітниками і скерувати їх в цю місцевість для дотримання революційної законності. У 1925 р. РНК УСРР заслухав доповідь комісії з обстеження прикордонної смуги. Нею виявлено випадки неправильного застосування постанов центральної влади щодо забезпечення мовних прав національних меншин. З огляду на це Наркомюст 4 листопада 1925 р. опублікував спеціальний циркулярний лист, у якому ще раз наголошено на необхідності дотримання положень у національній сфері і особливо уважно ставитися до всіх скарг з цієї місцевості, контролюючи їхнє швидке проходження і розгляд за інстанціями[16].

Проявом уваги до роботи національних судових камер була участь 22 їх представників у роботі III Всеукраїнського з'їзду працівників

юстиції (травень 1926 р.): по одному від польської, німецької, болгарської, єврейської і по двох – від російської судових камер з Волинського, Мелітопольського, Київського, Бердичівського, Луганського, Харківського округів [17].

У цей же період державні органи вживали заходів щодо реалізації прав національних меншин і за іншими визначеними напрямками. Наприклад, у 1925 р. при окружних судах (що були касаційною інстанцією) адміністративно-фінансова комісія при РНК УСРР затвердила 50 посад судових перекладачів з мов національних меншин. Тоді ж у резолюції другої Всеукраїнської адміністративної наради НКВС наголошено на необхідності забезпечення інтересів національних меншин у діяльності адміністративного апарату цього відомства. В 1926 р. Наркомюст рекомендує Президії колегії адвокатів створювати національні юридичні консультації або виділяти адвокатів, які володіли мовами меншин. Те саме стосувалося працівників прокуратури і нотаріату, вони теж повинні були скласти іспит на знання російської мови [18]. Опубліковано також окремі кодекси єврейською, німецькою і болгарською мовами, а Наркомюсту доручено видати юридичну літературу. Наркомюст звернувся до Наркомосвіти з пропозицією спільно розробити юридичну термінологію для меншин. У Києві, Вінниці, Проскуріві, Бердичеві, Тульчині, Білій Церкві повністю або частково виконували рішення місцевих органів влади щодо організації міліцейських дільниць єврейською мовою або ж виділення одного працівника міліції, котрий проводив би дізнання мовами національних меншин, публікації обов'язкових рішень цими мовами тощо. Однак широкої реалізації цих заходів, особливо в частині кадрового забезпечення, не було. Наприклад, високі вимоги до знань мов національних меншин, які ставили до перекладачів при окружних судах, їхня низька зарплата, місце розташування випробувальних комісій з перевірки знань мови лише у Києві, Харкові і Одесі – усе це стримувало комплектування таких штатних одиниць [19].

Підтвердженням надто повільних темпів цього процесу можуть слугувати і результати матеріалів ревізій судів, прокуратур і адвокатур, проведених Наркомюстом у 1926–1927 рр. Вони засвідчили, що поряд з певними позитивними досягненнями є й немало недоліків. Зокрема, деяка частина працівників правоохоронних органів добре або задовільно виконувала вимоги законодавства щодо забезпечення прав національних меншин в органах юстиції (Миколаїв, Могилів-Подільський, Тульчин) [20], інші переважно спілкувалася російською, частково – українською мовами (Харків, Луганськ, Запоріжжя, Чернігів, Кривий Ріг, Ромни, Одеса, Київ) [21]. У чималій же кількості правоохоронних органів як робочу використовували лише українську, в окремих випадках – російську (Черкаси, Шепетівка, Прилуцьк, Одеса, Київ) [22], проте ігнорували мови інших національних меншин.

Щоб змінити ситуацію, ВУЦВК у серпні 1926 р. надіслав таємне

розпорядження головам губ- і окрвиконкомів. У ньому констатовано факти ставлення до національних меншин як до контрреволюціонерів і поставлено вимогу до місцевих органів влади неухильно виконувати згадану вище постанову ВУЦВК і РНК від 1 серпня 1923 р. шляхом створення національних судів, ведення діловодства і видання найважливіших розпоряджень влади мовами національних меншин у тих місцевостях, де вони становлять абсолютну або відносну більшість населення [23,105]. Зазначу, що, крім суб'єктивних чинників, на які посилався ВУЦВК, були й цілком професійні проблеми. Вони значною мірою не давали змоги широко застосовувати мови національних меншин у судочинстві. До них, зокрема, належали: відсутність інструкції Наркомюсту з цього питання, незрозумілість складання протоколів та ухвалення постанов у справах в разі різної національності сторін, вимог Цивільно-процесуального кодексу щодо підпису адвокатів у протоколах за участі в справах сторін різної національності і без перекладача; труднощі з юридичною термінологією в разі невидання відповідних словників, важке матеріальне становище працівників суду в селі і секретарів суду; низький професійний рівень значної частини суддів, які не мали юридичної освіти [24].

Наявність проблем у цій сфері підтвердили виступи учасників першої Всеукраїнської наради з питань роботи серед національних меншин (1927). Їхній зміст відображено в ухваленій резолюції, яка намітила: пристосувати установи суду і міліції до обслуговування національних меншин, що дасть змогу їм звертатися із заявами рідною мовою й отримувати аналогічні відповіді та довідки; розвивати мережу судових органів, що ведуть судочинство мовами національних меншин; провадити це за територіальним принципом і лише в певних випадках – із визначенням екстериторіальної підсудності; врегулювати питання судової термінології мовами національних меншин, а також і мови діяльності судових камер у містах; повніше забезпечити можливість розгляду справ мовою національних меншин у касаційному порядку, у слідчих органах, у прокуратурі; простежити за належним пристосуванням до потреб російського населення мережі судових камер, слідчих камер і адміністративного апарату; розширити і поліпшити роботу єврейських судів, закріплюючи за ними певну територію, пристосовувати окружні суди і прокуратури до обслуговування єврейського населення їх мовою, зміцнити революційну законність (особливо в містечках), збільшити видання юридичної літератури й опрацювати відомчу термінологію єврейською мовою; передбачити територіальну підсудність польських сільських рад одного або більше районів (залежно від розселення) польським судовим камерам, зберігаючи екстериторіальне надходження справ до цих камер, вважати черговим завданням зміцнення наявної мережі польських судів, підготувати організацію польських судових камер у Кам'янецькому окрузі, зміцнити апарат польських судів працівниками, які володіють

цією мовою, видавати необхідну юридичну літературу польською мовою для судів і населення (кодекси тощо); для німецького населення перевірити всі існуючі судові камери, камери слідчих з метою з'ясування їхньої працездатності, мережу судових камер утворювати згідно з планами Наркомюсту (з можливою зміною на місцях), з метою підготовки німецьких працівників для суду своєчасно забезпечити певну кількість місць на відповідних курсах, підібрати для роботи в суді і прокуратурі працівників, які володіють мовами національних меншин, збільшити кількість видань юридичної літератури німецькою мовою (її відсутність призводила до отримання суддями літератури з Німеччини, щоб правильно сформулювати судові документи); для уникнення труднощів під час обслуговування судами грецького населення, котре погано володіє українською і російською мовами, прискорити відкриття греко-еллінських і греко-татарських судових камер; приступити до організації судів, які б вели судочинство молдавською мовою у районах компактного проживання молдован [25,10–212].

Поліпшенню обслуговування національних меншин правоохоронними органами повинна була сприяти також згадана вище постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 6 липня 1927 р., другий розділ якої, зокрема, регулював використання мови діловодства і ведення справ у судових установах. Нею передбачено для національних меншин, які утворюють значну групу серед місцевого населення і не виділені в національні адміністративно-територіальні одиниці, організувати окремі національні камери. Діловодство і судочинство в них вести мовою відповідної національної меншини. В інших випадках, коли сторони по справі не знають мови судочинства, суд запрошував перекладача або сам інформував про хід судового засідання, якщо він володів мовою зацікавленої особи. Всі документи по справі потрібно було складати й оголошувати українською і рідною мовою громадянина [26].

Як же виконувалися рішення наради і радянських органів? У зведенні про результати роботи окружних виконкомів і БНМ за 1927 р. зафіксовано низку суперечливих моментів, а саме: незадовільне обслуговування єврейського населення національною судовою камерою в Чернігові, не спілкування єврейською мовою працівників міліції Бердичева негативно позначалося на роботі єврейських судових камер, окружна прокуратура недостатньо обслуговувала національні меншини в разі провадження справ рідною мовою (те ж стосувалося і судів у змішаних радах). Російські судові камери в Харкові не отримували матеріалів російською мовою (бланки, повістки). Було виділено судових перекладачів для роботи єврейською, польською, вірменською, татарською і латиською мовами, а також адвокатів для надання юридичної допомоги мовою національних меншин. Існує єврейська судова камера. У третьому районі міліції Харкова призначено наглядача і міліціонера, які знали єврейську мову.

У Сталіно виділено єврейську і грецьку судові камери.

Прокуратура послуговувалася українською і російською мовами. Постанови суду українською мовою для національних меншин незрозумілі. Судочинство вели українською мовою. У Вінниці налагодили роботу дві єврейські судові камери і касаційна інстанція при окружному суді. У Коростені було 12 національних судових камер, організовано єврейську судову камеру у Конотопі, виділено консультантів при юридичних консультаціях для обслуговування національних меншин рідною мовою. У Білій Церкві посилила авторитет серед єврейського населення, проводячи виїзні сесії у містечках. За 1927 р. судова камера вісім разів звітувала перед населенням. Серйозно ускладнювала її діяльність відсутність кодексів єврейською мовою. Виділена у цьому ж місті дільниця міліції для обслуговування єврейського населення рідною мовою працювала слабо через низьку кваліфікацію працівників. Юридичне і консультаційне обслуговування не було організовано.

Отже, як видно з цих фактів, запевнення О. Буценка на IV сесії ВУЦВК X скликання в листопаді 1928 р. про те, що судочинство серед національних меншин ведуть лише рідною мовою, було перебільшеним. Опосередковано це підтверджує і постанова сесії "Про радянське будівництво серед національних меншостей УСРР" від 1 грудня 1928 р. Не торкаючись безпосередньо національних судів, вона визнає факт недостатньої роботи в частині повного проведення рівноправності мов і доручає урядові посилити обслуговування національних меншин рідною мовою [27].

У діяльності національних судових камер були й інші недоліки: недостатня обґрунтованість виправдувальних вироків, надання відтермінувань виконання вироку без клопотання підсудного тощо. Водночас деякі інші професійні помилки Наркомюст пояснював неправильною класовою лінією. Так, безпідставне примирення сторін у цивільній справі за національною ознакою, послаблене застосування заходів соціальної оборони у вигляді призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, оцінювалося Наркомюстом як збочення в національній політиці (Коростенська польська судова камера, Київська і Херсонська єврейські судові камери).

У документі зазначено, що, незважаючи на вжиті заходи, проблемою є брак суддів, прокурорів, адвокатів, які б знали мови національних меншин (крім російської). Особливо це стосувалося болгар, німців, поляків, молдаван, греків. Тому головно судочинство окружні суди провадили через судових перекладачів, а вирoki, рішення, протоколи судових засідань, діловодство оформляли російською мовою, обслуговування ж з боку адвокатів взагалі було незадовільним. Проте навіть там, де була змога ведення судового процесу мовою національних меншин, цього не робили, бо сторони не заявляли такого клопотання (Уманський окружний суд).

У звіті наголошено, що діяльності національних камер не сприяє

значна обмеженість законодавства і популярної юридичної літератури мовами національних меншин, недостатня кількість словників з юридичною термінологією, відсутність достатніх коштів для організації виїзних сесій суду. Як позитивне Наркомюст назвав підвищення кваліфікації працівників суду [28].

Робота в окружних судах і прокуратурах не була систематичною. Належні умови для діяльності цих органів створено лише в Дніпропетровському, Запорізькому, Могилів-Подільському, Одеському, Тульчинському, Уманському округах (для окружних судів), Артемівському, Бердичівському, Дніпропетровському, Запорізькому, Луганському, Миколаївському, Ніжинському, Уманському, Харківському, Херсонському, Чернігівському округах (для окружних прокуратур). По-різному діяв і центральний апарат Наркомюсту. Він приймав звернення від національних меншин рідною мовою, але відповіді на них, за окремими випадками, давав українською, не реагував на критичні публікації в пресі національних меншин, після 1926 р. не ініціював проведення нарад в органах юстиції з працівниками від національних меншин.

НК РСІ, аналізуючи видання юридичної літератури мовами національних меншин, інформував, що Наркомюст вживав певні заходи в цьому напрямі. Він уклав з Центрвидавком договори на друкування Конституції, кодексів мовами національних меншин, публікації в польській, німецькій, єврейській і болгарській пресі головних правових актів. Для цього в бюджеті Наркомюсту закладено відповідні кошти. Однак через незадовільну роботу Центрвидаву, недостатній контроль з боку Наркомюсту договори виконано частково. Видано земельний, кримінальний, родинно-подружній кодекси і Конституцію мовами національних меншин, не видано кримінального, цивільного, земельного кодексів єврейською мовою (опублікований ще 1925 р. Наркомюстом), не оприлюднено в пресі національних меншин деякі закони, а кошти бюджету Наркомюсту в 1929–1930 рр. для цього в сумі 12 900 крб. не використано [29]. Наркомюст, реалізуючи цю вимогу, змушений був визнати, що забезпечення прав національних меншин залишалося приблизно на тому ж рівні, що й раніше. Наприклад, у Дніпропетровську діяла єврейська судова камера, яка не повністю виправдала себе, що виявилось у незначному надходженні справ для розгляду через її малий авторитет; у складі прокуратури не було працівника, який би знав єврейську мову; адвокати не надавали юридичної допомоги єврейською мовою, а це перетворювало судовий процес на формальне і показне обслуговування євреїв; слідчі проводили попереднє слідство в органах дізнання єврейською мовою лише як громадське навантаження; всупереч директивам Наркомюсту ухвалювали короточасні терміни позбавлення волі; засуджували до позбавлення волі громадян, що за станом здоров'я не могли бути ув'язнені; призначали штраф у таких розмірах, у яких його не можна було стягнути; батькам безпідставно

відмовляли у позовах до дітей про утримання [30].

Таке становище національних меншин було до ліквідації національного районування у 1939 р. Єдине, що залишилося після цього національним меншинам, – це норма статті 109 Конституції УРСР про судочинство. Вона передбачала для осіб, які не володіють мовою більшості населення району, цілковите ознайомлення з матеріалами справи через перекладача, а також права виступати на суді рідною мовою [31, 228]. Водночас можна висловити припущення про існування національних судових камер і в 1940 р. Воно ґрунтується на офіційних текстах Цивільного процесуального кодексу УРСР і Кримінального процесуального кодексу УРСР, опублікованих 1940, 1941 рр., які гарантували мовні права національних меншин в цих органах державної влади [32,15; 33,11].

Література

1. **Право** советских республик. / Под. ред. губпрокурора Киевщины. – К., 1923. – Вип. 1. 2. **СУ** України. – 1924. – № 16–17. – Ст. 156. 3. **Обіжник** Наркомюсту № 125 від 9 листопада 1923 р. "Про заходи щодо українізації апарату НКЮ" // Збірник чинних постанов НКЮ, інструкцій, обіжників НКЮ та Найвищого суду УСРР. 1919–1927.. – X., 1927. – Вип. 1–2. 4. **Обіжник** Наркомюсту № 134 від 14 вересня 1925 р. „Про заходи щодо переведення українізації діловодства та судочинства в органах урядництва юстиції" // Бюлетень Наркомюсту УСРР. – 1925. – № 49. – С. 393. 5. **Додаток** № 1 до обіжника № 134. Постанова Наркомюсту від 14 вересня 1925 р. "Про Центральну комісію НКЮ для українізації діловодства та судочинства в усіх органах відомства юстиції" // Бюлетень Наркомюсту УСРР. – 1925. – № 49. – С. 395. 6. **Додаток** № 2 до обіжника № 134. Постанова Наркомюсту від 14 вересня 1925 р. "Про місцеві комісії для українізації діловодства й судівництва як апарату самого Наркома й Найвищого суду, так і апарату всіх місцевих органів юстиції" // Бюлетень Наркомюсту УСРР. – 1925. – № 49. – С. 397. 7. **Временная** інструкція ВУЦИК и ЦКНМ 1924 г. "О работе комиссий нацменьшинств при губисполкомах в отношении польского населения" // ЦДАВОВУ, Ф.1, оп. 2., спр. 3273, А.С. 24. 8. **Вестник** советской юстиции. – 1924. – № 7. – С. 169. 9. **Радянська** Україна. – 1925. – № 1-2. – С. 38. 10. **Норму** про національні судові камери фіксує і ст. 10 Положення "Про судоустрій УСРР" (від 23 жовтня 1925 р.) // ЗУ України. – 1925. – Відділ I. – № 92-93. – Ст. 522. 11. **ЦДАВОВУ**, Ф. 505, оп. 1, спр. 8, А.С. 1 зв.–2. 12. **Еврейские** судебные камеры // Пролетарская правда. – 1925. – 5 березня. – С. 2. 13. **Здійснення** прав нацменьшостей // Пролетарская правда. – 1925. – 25 вересня. – С. 2. 14. **Національна** політика // Пролетарская правда. – 1925. – 11 листопада. – С. 1. 15. **Богородский**. Краткие итоги работы Всеукраинской школы комсостава милиции и розыска // Бюлетень НКВД. – 1924. – № 11–12. – С. 7. 16. **Обіжник** Наркомюсту № 154 від 4 листопада 1925 р. "Про забезпечення прав нацменшин в прикордонній смузі" // Бюлетень Наркомюсту УСРР. – 1925. – № 63. – С. 507, 508. 17. **Бюлетень** Наркомюсту УСРР. – 1926. – № 8. – С. 88. 18. **ЗУ** України. – 1925. – Відділ I. – № 24. – Ст.

172. Бюллетень НКВД УССР. – 1925. – № 9. – С. 16. Обіжник Наркомюсту № 99 від 16 червня 1926 р. "Про забезпечення нацменшостей юридичною допомогою на мові даної нацменшости" // Бюлетень Наркомюсту УСРР. – 1926. – № 22. – С. 206. Інструкція Наркомюсту від 27 січня 1926 р. "По нотаріату" // Бюлетень Наркомюсту УСРР. – 1926. – № 6. – С. 310. 19. **Проведена** праця в галузі національної політики в органах юстиції. 1928 р. // ЦДАВОВУ, Ф. 413, оп. 1, спр. 452, А.С. 5–5зв., 16–16зв. 20. **Обіжник** Наркомюсту від 1 липня 1926 р. "Про діяльність Могилів-Подільського окружного суду" // Бюлетень Наркомюсту УСРР. – 1926. – № 27-28. – С. 258. Обіжник НКЮ від 4 вересня 1926 р. "Про наслідки діяльності Миколаївського окружного суду" // Бюлетень Наркомюсту УСРР. – 1926. – № 39-40. – С. 393, 396. Обіжник Наркомюсту та Найвищого Суду УСРР від 17 грудня 1926 р. "Висновок про роботу Тульчинської округової прокуратури за 1925-1926 операційний рік" // Бюлетень Наркомюсту УСРР. – 1926. – № 46-47. – С. 432. 21. **Обіжник** Наркомюсту та Найвищого Суду УСРР від 17 грудня 1926 р. "Висновок про роботу Тульчинської округової прокуратури за 1925-1926 операційний рік" // Бюлетень Наркомюсту УСРР. – 1926. – № 46-47. – С. 432. Постанова Найвищого Суду та Наркомюсту від 23 березня 1927 р. "Про стан та діяльність Харківської колегії оборонців" // Бюлетень Наркомюсту УСРР. – 1927. – № 33. – С. 326. Обіжник Наркомюсту від 2 квітня 1927 р. "Про наслідки ревізії Одеського Окрсуду" // Бюлетень Наркомюсту УСРР. – 1927. – № 16. – С. 141. Обіжник Наркомюсту від 4 квітня 1927 р. "Висновок про діяльність Харківського окружного суду (за час з 1 березня до 1 грудня 1926 р.)" // Бюлетень Наркомюсту УСРР. – 1927. – № 17-19. – С. 164. Обіжник Наркомюсту від 1 липня 1926 р. "Про наслідки ревізії Маріупольського окружного суду" // Бюлетень Наркомюсту УСРР. – 1926. – № 27–28. – С. 266, 271. Слід додати, що постановою 3 сесії ВУЦВК ІХ скликання від 31 травня 1926 р. "По доповіді Маріупольського окрвиконкому" уряду доручалося розширити апарати прокуратур і суду для більш повного обслуговування національних меншин в цьому окрузі // ЗУ України. – 1926. – № 36. – Ст. 63. Обіжник Наркомюсту від 10 липня 1926 р. "Про наслідки ревізії Запорізького окружного суду" // Бюлетень Наркомюсту УСРР. – 1926. – № 31–32. – С. 297. Обіжник Наркомюсту від 26 січня 1926 р. "Про наслідки ревізії Роменського окружного суду" // Бюлетень Наркомюсту УСРР. – 1926. – № 17. – С. 165. Обіжник Наркомюсту від 26 квітня 1926 р. "Про діяльність Чернігівського окружного суду" // Бюлетень Наркомюсту УСРР. – 1926. – № 15. – С. 165. Обіжник Наркомюсту від 1 липня 1926 р. "Про наслідки ревізії Полтавського окружного суду" // Бюлетень Наркомюсту УСРР. – 1926. – № 24. – С. 219. 22. **Обіжник** Наркомюсту від 1 липня 1926 р. "Про наслідки ревізії Прилуцького окружного суду" // Бюлетень Наркомюсту УСРР. – 1926. – № 24. – С. 228. Обіжник Наркомюсту від 17 грудня 1926 р. "Наслідки обслідування діяльності Шепетівської округової прокуратури у вересні 1926 р." // Бюлетень Наркомюсту УСРР. – 1926. – № 45. – С. 421. Обіжник Наркомюсту від 3 грудня 1926 р. "Висновок про діяльність Мелітопольської округової прокуратури за 1925/26 операційний

рік" // Бюлетень Наркомюсту УСРР. – 1926. – № 51. – С. 469. Обіжник Наркомюсту від 21 грудня 1926 р. "Про наслідки ревізії Старобільського округового суду" // Бюлетень Наркомюсту УСРР. – 1926. – № 52. – С. 487. Обіжник Наркомюсту від 21 лютого 1925 р. "Про діяльність Подільської губернської прокуратури" // Бюлетень Наркомюсту УСРР. – 1925. – № 14. – С. 112. 23. **Німці** в Україні. 20-30-ті роки. Збірник документів державних архівів України / Упор. Л.В. Яковлева та ін.; ІНВіП НАН України, Ін-т історії НАН України, ЦДАВОВУ. – К.: КМП "Джая", 1994. – 226 с. 24. **Корженевський С.** Про суди національних меншостей // Червоний юрист. – 1926. – № 2. – С. 65–66. Тененбаум С. Про організацію юридичних курсів для національних судових робітників // Червоне право. – 1928. – № 22. – С. 1069–1070. 25. **Первое** Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. Январь 1927 г. Стеногр. отчет. – Х., 1927. 26. **Деякі** з цих положень знайшли своє відображення в ст.23 КПК УСРР 1927 р. (ЗУ України. – 1927. – №№ 36-38. – Ст. 168) та в ст. 11 ЦПК УСРР 1929 р. (СЗ Украины. – 1929. – № 25. – Ст. 200). 27. **ЦДАВОВУ**, Ф. 1., оп. 4, спр. 10, А.С. 2 зв. 33 України. – 1929. – № 2. – Відділ 1. – Ст. 13. 28. **Постанова** Наркомюсту від 18 вересня 1928 р. "Про схему обслідування нацсудкамер" // Бюлетень Наркомюсту УСРР. – 1928. – № 10. – С. 99. Про заходи, переведені по судовій лінії щодо обслуговування нацменшостей людности УСРР на їх рідній мові та стан нацкамер // ЦДАВОВУ. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 452. – А.С. 146-151. 29. **ЦДАВОВУ**, Ф. 539, оп. 8, спр. 1184, А.С. 51–58. 30. **Резолюція** на доповідь народного судді Дніпропетровської національної камери на організаційній нараді Наркомюсту УСРР (березень 1931 р.) // ЦДАВОВУ, Ф. 8, оп. 15, спр. 369, А.С. 63–64. 31. **Історія** української Конституції / Упор. А.Слюсаренко та ін. – К., 1997. 32. **Цивільний** процесуальний кодекс УРСР. Офіц. текст. з змінами і доповненнями на 1 лютого 1940 р. – К., 1940. 33. **Уголовный** процесуальный кодекс УССР. Офиц. текст с изменениями на 14 декабря 1940 г. – М., 1941.

The analysis of normative-legal documents (acts) of the rights and freedoms of national minorities. Information possibilities of the sources in question for the rights minorities' investigation are revealed. The mechanism of repression setting up throughout the twenties was displayed.

УДК 930.2(477)”1880/1920”

О. І. Ладига

**НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ УКРАЇНИ У ПРОГРАМАХ ПАРТІЙ
ТА РОБОТАХ ГРОМАДСЬКИХ ДІЯЧІВ (80–х рр. ХІХ ст. – 20–х рр.
ХХ ст.)**

Про національні меншини України, як об’єкт історичного пізнання, створена величезна і різноманітна література міждисциплінарного характеру. Вона науково осмислена у монографії О. Рафальського, опублікованої 2000 р.[1]. Дослідження були започатковані у ХІХ ст., що обумовлювалося тими демократичними процесами, які поступово відбувалися в США та Західній Європі, докорінно змінюючи характер взаємин між особою і державою, і чинили певний вплив на суспільно–громадську думку в Російській імперії і Австро–Угорській монархії. М. Драгоманов, М. Грушевський, С. Єфремов та інші, обґрунтовуючи право українського народу на власну державність, певну увагу приділяли питанням, пов’язаним з майбутнім становищем неукраїнців у самостійній державі. Відзначимо спільні для них теоретичні положення, висунуті й обґрунтовані в їх працях та програмах. Суть їх зводиться до того, що національні меншини в перспективі повинні мати фактичну і юридичну рівноправність, заперечувалася будь–яка пряма чи опосередкована їхня дискримінація. Декларуючи ідеї федералізму як способу досягнення політичної самостійності українцями, згадані вчені наголошували, що у федерації не повинно ставитися питання про пріоритетні державні права котроїсь із панівних державних націй, оскільки у демократичній національно–мішаній державі усім народам забезпечуються рівні права.

На підтвердження тези слід навести окремі висловлювання видатних українських мислителів. Так, М. Драгоманов, обговорюючи єврейську проблему і шляхи її вирішення у статті “Євреї и поляки в Юго–Западном крае”, сподівався, що “настанет время, которое прошло уже для других европейских стран – время уравниения прав лиц всех вероисповеданий” [2, 226–227]. Значно ширше свої погляди на права національних меншин у майбутній федеративній Російській державі він виклав у статті “Великорусской интернациональ и польско–украинской вопросъ”, в якій, зокрема, писав: “Обеспечение личных прав и общинного и местного самоуправления служит лучшей гарантией и прав национальных... При нормальном ходе вещей, каждая национальность придет к организации своего...союза в пределах всей области, ею заселенной... Фундаментом для ограждения неприкосновенности национальностей и свободного развития их должна быть прежде всего широта личных прав, свобода частных асоціацій, а

також широта прав общин и уездов устраивать свои дела, в том числе и дела народного образования, в которых национальность играет особенно важную роль” [4,130–131].

Такі ж демократичні ідеї превалювали у статті І. Франка “Свобода і автономія”. Він вважав неминучим, що “частини держави уже силою свого географічного положення, відмінності землі й клімату будуть перти до заховання своєї відрубленості, до своїх окремих прав і інституцій, відповідних до їх способу життя та спеціальних родів господарства, будуть жадати собі автономії” [5, 443]. Проте І. Франко не визнавав це проблемою для держави. Навпаки, на прикладі Австро–Угорської монархії переконував, “що з наданням усім меншим народам горожанських і національних прав Австрія не лише не розкочилася, але навпаки, скріпилася і виросла в силу, і чим більше права й користі здобувають собі в ній різні народи, тим сильніше вони й держаться тої Австрії, бачачи собі в ній не ворога, а захист і опору” [5, 443]. На його думку йдеться про необхідність домогтися рівності “кожної людської одиниці, забезпечення її людських прав, а вже на тій основі автономія національності” [5, 447].

М. Грушевський у статті “Конституційне питання і українство в Росії” пропонував надати національним меншинам право пропорційного представництва, бо таким чином держава “далеко докладніше б віддавала настрої і течії в суспільності, а окрім того ослабляла б і напруження виборчої боротьби” [4, 205].

Розмірковуючи про автономію і федерацію, звертаючи особливу увагу на різні форми національних автономій, українські науковці, як слушно зазначає М. Кармазіна, збагачували “українське політичне думання категоріальним апаратом, що відповідав рівню політичних знань Європи” [6, 292].

Викладені демократичні положення щодо перспектив становища національних меншин характеризували не лише світоглядні позиції окремих українських мислителів, а й програмні засади майже всіх дореволюційних українських політичних партій (Української революційної партії, Української партії соціалістів–революціонерів, Української партії соціалістів–федералістів, Української народної партії та ін.) [7, 131–141].

Однак етнічний фактор як вагомий чинник можливих політичних змін враховували не лише українські, а й австрійські, єврейські, російські науковці, більшовицькі політичні діячі. Йдеться про праці К. Ренера, О. Бауера, С. Дубнова, В.Жаботинського, Й. Сталіна, В. Леніна, С. Шаумяна та інших. Дотримуючись різних політичних поглядів вони цілком протилежно оцінювали перспективи врегулювання національних проблем взагалі і способи забезпечення прав національних меншин зокрема (особливо автономії для них).

Як відомо, одним з елементів форми держави є її устрій, відповідно до якого держави поділяють на унітарні, федеративні,

конфедеративні. В унітарних державах не виключене існування територіальної (адміністративної) автономії. Слово "автономія" походить від грецьких слів авто – сам і номія – закон, тобто можливість самостійного ухвалення законів, вирішення інших питань, що перебувають у віданні когось [8, 13; 9, 5–6].

Територіальна (адміністративна) автономія – це форма децентралізації державної влади в унітарній державі, за якої автономні утворення мають власні органи законодавчої і виконавчої влади, символіку, статут, однак підпорядковані Конституції держави [10, 59]. Таке розуміння територіальної (адміністративної) автономії, оприлюднене сучасними вітчизняними науковцями, збігається загалом з теорією дорадянського конституційного права. Вона трактувала автономію взагалі як право підпорядкованої державі спілки мати власні законодавчі органи для ухвалення законів, віднесених до їхньої компетенції [11, 323, 324, 327; 12, 217; 13, 381, 382].

Проблема автономії була особливо актуальною для поліетнічних країн, таких як Австро-Угорська монархія та Російська імперія. Вважають, що першість у теоретичному обґрунтуванні автономії як системи внутрішнього управління національних одиниць належить австрійським соціал-демократам, відомим в історії як ідеологи австромарксизму. Користуючись марксистською фразеологією, вони водночас виступали проти теорії класової боротьби і диктатури пролетаріату, пропагували ідею еволюційного соціалізму, кооперації класів, оздоровлення капіталізму без барикадних боїв [14, 38–39].

Один з представників австромарксизму К. Ренер (1870–1950) 5 лютого 1899 р. виступив із доповіддю, на базі якої в тому ж році видав брошуру "Государство и нация", а у 1902 р. нову працю – "Национальная проблема" під псевдонімами відповідно Сіноптікус і Р. Шпрінгер. Характеризуючи Австро-Угорську централізовану дуалістичну конституційну монархію, яка надавала громадянам право на збереження національних особливостей і використання рідної мови в навчальних закладах, державному управлінні, громадському житті, К. Ренер критикував такий правовий підхід. Він уважав, що австрійське законодавство з цього питання, яке визнавало суб'єктами права лише громадян, не забезпечувало їхньої національної рівноправності, вона ставала беззмисловою, правові норми – побажаннями, позбавленими точної юридичної конструкції, а правове становище нації – жалюгідним.

Тому К. Ренер пропонував перейти на іншу побудову держави – федеративну, за якою носієм національних прав ставала нація. Для цього всі громадяни (персонально) певної національності, що розрізнено (екстериторіально) проживали в державі, включалися в національні матрикули (списки). На цій підставі планували утворення національних спілок і визнання їх юридичними особами. Вони покликані були формувати власні законодавчі органи (національні палати на засадах виборчого права) і виконавчі структури (очолювані національними

статс-секретарями). Держава передавала органам національного самоуправління значну частину функцій, які давали їм змогу організувати общини, провадити культурні та господарські справи, примусово оподатковувати своїх членів, надавати юридичну допомогу, оскаржувати дії держави, які порушували права члена спілки або нації в цілому, та інше. Ці делеговані повноваження мали реалізовувати безпосередньо органи національного самоуправління і державної виконавчої влади. Останнім надавалося право контролювати дії органів національної автономії, щоб не допустити перевищення ними їхньої компетенції. Суперечки між національними спілками і державою планувалося вирішувати через адміністративний суд.

Так у загальних рисах виглядала ідея К. Ренера про запровадження національно-персональної (екстериторіальної) автономії. Вона знайшла підтримку в резолюції з'їзду соціал-демократів Австро-Угорщини, який відбувся 24 вересня 1899 р. в Брюні (Брно) [14, 41-44, 15; 16; 17, 167-172; 18, 462-465].

Послідовником К. Ренера став інший австромарксист – О. Бауер (1882-1940). У праці "Национальный вопрос и социал-демократия", опублікованій 1907 р., він науково аналізував ідеологію і філософію національного питання, а в галузі національної програми на прикладі Австро-Угорщини узагальнив тенденції розвитку "держав національностей" взагалі. О. Бауер розглядав проблему національної автономії, виходячи з інтересів пролетаріату і тих юридичних гарантій, які б пролетаріат міг надати націям і національним меншинам, якби він отримав політичну владу. О. Бауер виділив низку аспектів цього питання.

Один з них пов'язаний з територіальним розселенням однорідних націй в областях, у межах яких кожна нація утворює державу, а загалом – союзна держава. Він називав це елементарною формою конституювання нації як територіальної корпорації. Однак О. Бауер не вважав її найбільш вдалим засобом упорядкування автономії. Свої заперечення він обґрунтовував декількома обставинами. Передусім, не у всіх випадках можливо чітко адміністративно розмежувати області за національною ознакою (це зумовлено існуванням багатьох змішаних областей унаслідок стрімкого розвитку економічних зв'язків). Наступну причину О. Бауер вбачав у наявності значної кількості національних меншин в адміністративних областях і неможливості забезпечення їхніх прав через дію принципу централізованого управління країною. Це призведе, на його думку, до поглинення меншин національною більшістю. Тому він прихильно оцінював принцип національно-персональної автономії, підтримуючи у цьому К. Ренера.

Нарешті, О. Бауер спеціально виділив проблему автономії винятково євреїв Австро-Угорської монархії. Відмовляючи їм в автономії, він мотивував це тим, що сучасні євреї не є нацією, денационалізовані, включені в культурні спільноти європейських націй. О. Бауер звинувачував у цьому капіталістичне суспільство, яке не дає

змоги євреям зберегтися як нації [19, 338–398].

Теорію національно–персональної автономії позитивно сприйняли гноблені національні меншини. Однак для євреїв Росії пропонувалося ввести національно–культурну автономію, що ґрунтувалася на трьох складових: самоуправлінні єврейської громади, школи і свободі мови. Цю ідею, незалежно від К. Ренера, висунув єврейський історик, публіцист, громадський діяч С. Дубнов (1860–1941) [20, 24–29], який виклав її в низці статей під назвою "Письма о старом и новом еврействе", опублікованих у журналі "Восход" протягом 1897–1902 рр. [21; 22, 43, 47; 23; 24; 25; 26].

Принципи національно–культурної автономії були підтримані й розвинуті ще одним видатним єврейським діячем – В. Жаботинським (1880–1940). Він виклав оригінальний погляд на роль і значення національного питання в історії, вважав, що права єврейській меншині (як й іншим) слід забезпечувати через надання широкої національно–культурної автономії. Це потрібно вирішити, писав він, "заздалегідь, в загальнодержавному парламенті і для всієї території держави" [27, 44]. А його велика книга "Самоуправление национального меньшинства" й досі вважається однією з фундаментальних праць у теорії національного питання.

Зі зростанням політичної свідомості цю ідею з тим чи іншим ступенем прихильності відображали в програмах багато російських політичних партій, особливо єврейських. Зокрема, Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі та Росії (далі – Бунд) 1905 р. конкретизував поняття національно–культурної автономії як вилучення з відання держави й органів місцевого самоврядування функцій, пов'язаних з питаннями культури, і передання їх нації в особі особливих місцевих і центральних установ, обраних усіма її членами на підставах виборчого права [25, 363].

Цей принцип категорично заперечувала РСДРП(б). У її програмі 1903 р. поставлено вимогу повалення царського самодержавства і заміну його республікою, конституція якої гарантувала б "обласне самоврядування для тих місцевостей, які відзначаються особливими побутовими умовами і складом населення; рівноправність усіх громадян незалежно від раси і національності; право населення діставати освіту рідною мовою, забезпечуване створенням за рахунок держави і органів самоврядування необхідних для цього шкіл; право кожного громадянина висловлюватися рідною мовою на зборах; запровадження рідної мови нарівні з державною в усіх місцевих громадських і державних установах; право на самовизначення за всіма націями, що входять до складу держави" [28, 62]. Однак двоїстість більшовизму в національному питанні, як і в будь–якому іншому, виявлялася в тому, що ці демократичні положення повинні були втілюватися лише за допомогою соціальної революції та завоювання політичної влади пролетаріату [28, 60]. Програма ж національної автономії пропонувала виконання

національних вимог реформаторським шляхом.

На цьому ґрунті РСДРП(б) вела непримиренну ідеологічну боротьбу з Бундом. Вона настільки загострилась, що у 1903 р. Бунд покинув РСДРП(б), а після остаточного розколу між меншовиками і більшовиками в 1912 р. залишився в меншовицькій фракції РСДРП, яка визнала право національно-культурної автономії для євреїв [26, 558–560].

Позицію Бунду піддали нищівному ostrакізму лідери РСДРП(б). Спочатку Й. Сталін у статті "Марксизм и национальный вопрос", опублікованій у березні-травні 1913 р., називав національно-культурну автономію витонченим видом націоналізму, її установи – безсильними в наш час і непотрібними в майбутньому, а Бунд звинуватив у дезорганізації робітничого руху [29, 320–347].

Ще одним більшовицьким критиком національно-культурної автономії був Г. Шаумян. Брошураю "О национально-культурной автономии" (1913) він намагався дати відповідь одному з демократичних вірменських журналів, який опублікував статтю з пропозицією впровадити цей принцип. Не маючи можливості дієво спростувати позитивний характер змісту національно-культурної автономії, Г.Шаумян робив, зокрема, такий "логічний" висновок: "Но любой сознательный рабочий, любой марксист, который сбросил с себя иго своего национального туманного мышления и предрассудков, который хоть на минуту дышал чистым воздухом интернационализма, при чтении этих строк зажмет нос, чтобы не дышать удушливым воздухом национализма" [30, 16]. Полеміку, в тім числі з Бундом, з приводу національної програми австрійської соціал-демократії продовжив В. Ленін у статті "Критичні замітки з національного питання", опублікованій у листопаді-грудні 1913 р. Розкривши ідейну основу і зміст культурно-національної автономії як конституювання націоналізму за допомогою окремої державної установи, а практичне здійснення – через розділення шкільної справи за національностями, він категорично заперечував можливість її використання марксистами, як і національно-персональної автономії. Їхнє застосування означало, на думку В. Леніна, проникнення ідей буржуазного націоналізму в робітничє середовище, його розкол, а це суперечило ідеям марксизму про злиття націй. У цей же період В. Ленін написав ще одну статтю на ту ж тему – "Про культурно-національну автономію". Повторивши в ній головні положення попередньої праці, він додатково називав цей вид автономії дурненькою, дурістю, реакційною, шкідливою, міщанською ідеєю, з якою російський робітничий клас боровся і буде боротися [31, 127–133, 167–171].

Такої сталінсько-ленінської характеристики було достатньо для довготривалої заборони теоретичних розробок чи реалізації принципів національно-персональної та національно-культурної автономій, і будь-яка згадка про них у радянській літературі до кінця 80-х рр. була

дозволена лише в негативному значенні [32; 33; 34; 35; 36, 37].

Ідеї названих вище авторів (крім більшовицьких) були розвинуті впродовж існування української державності 1917–1920 рр. Найбільш характерною була позиція М. Грушевського. Очоливши УЦР, він неодноразово висловлював позитивне ставлення до національних меншин. Про це, зокрема, красномовно свідчить його виступ на З'їзді народів Росії у вересні 1917 р., в якому він підкреслював: “Ставши на принципі повного і необмеженого самовизначення народів, ми не будемо ворожо виступати проти народів, які будуть стриміти до повної політичної незалежності. Ми визнаємо за ними це право. Ми навіть будемо вітати досягнення цілей, які вони перед собою поставили, але при умові, що здійснення політичної незалежності не буде формою переваги якогось одного державного народу, щоб це не порушувало інтересів інших національностей, які могли б опинитися в положенні меншости в новій державі” [28]. На Першому всеукраїнському національному з'їзді 6 – 8 квітня 1917 р. цієї проблеми торкнувся член УЦР Ф. Матушевський. В опублікованому згодом рефераті його виступу стверджується, що найкращими способами забезпечення прав національних меншин буде наявність пропорційного представництва, спеціального мовного законодавства і можливість контролю за діючими правовими нормами щодо меншин через депутатські запити [38]. О. Шульгін вважав за необхідне формувати українську державу у тісному співробітництві з усіма представниками інших народів, які проживали на її території [39, 19]. М. Порш, міркуючи про майбутнє упорядкування автономії України, пропонував встановити при виборах до парламенту (Сойму) пропорційне представництво. Це дало б можливість кожній нації і партії обирати від себе стільки послів, скільки вони мають членів [40,31]. О. Бочковський, аналізуючи 1918 р. праці різних соціалістичних діячів щодо національної проблеми спеціально виділяє думку Ж. Жореса про майбутній розвиток країн тільки через автономію націй, розквіт демократії і рівноправність усіх народів [41].

"Буржуазним" програмам автономії була протиставлена національно-територіальна автономія нового типу – радянська. Вона ґрунтувалася на тому, що права національних меншин (а фактично їхню радянізацію) можуть гарантувати тільки пролетарська революція, запровадження диктатури робітничого класу і його державної форми – рад депутатів. Виступаючи на нараді зі скликання установчого з'їзду Татаро-Башкирської радянської республіки 1918 р., Й. Сталін не приховував класової природи автономії. "Советская власть, – говорив він, – отнюдь не против автономии, – она за автономию, но за такую автономию, где бы вся власть находилась в руках рабочих и крестьян, где бы буржуа всех национальностей были устранены не только от власти, но и от участия в выборах правительственных органов. Такой автономией и будет автономия на советских началах" [42,87].

Література

1. **Рафальський О.** Національні меншини України у ХХ ст.: Історіографічний нарис. – К., 2000.
2. **Драгоманов М.** Евреи и поляки в Юго-Западном крае // Драгоманов М.П. Политические сочинения / Под ред. И.М. Гревса. – 1908. – Т. 1. Центр и окраины.
3. **Драгоманов М.** Великорусский интернациональ и польско-украинский вопрос. – Казань, 1906.
4. **Франко І.Я.** Зібрання творів. / Ред. кол. Є.П. Кирилюк та ін.–К., 1976. – Т. 45.
5. **Грушевський М.** Конституційне питання і українство в Росії // Літературно-Науковий Вістник. Кн. VI. (передрук). – Львів, 1905..
6. **Кармазіна М.** Ідея державності в українській політичній думці (кінець ХІХ – початок ХХ століття). – К., 1998.
7. **Шульженко Ф. П., Наум М. Ю.** Історія вчень про державу і право: курс лекцій / За ред. В. В. Копейчикова. – К., 1997.
8. **Словарь иностранных слов.** 13-е изд., стереотип. – М., 1986.
9. **Конституционное право.** Энциклопедический словарь / Отв. ред. С.А.Авакьян. – М., 2001.
10. **Мучник О.** Комментарий к Конституции Украины. Кн. 1. – К., 2000.
11. **Народная энциклопедия научных и прикладных знаний.** Т. 11. Общественно-юридической. Первый полутом. – М., 1911.
12. **Лазаревский Н.** Русское государственное право. Т. 1. Конституционное право. Изд. 3-е. – СПб, 1913.
13. **Жилинь А.** Учебник государственного права.– Петроградъ, 1916. – Ч. 1.
14. **Урьяс Е.** Рабочее движение в Австро-Венгрии в 1867–1914 годах. – М., 1959.
15. **Синоптикусь.** Государство и нация (К национальному вопросу в Австрии) / Под ред. и с предисловием Ратнера М.Б. – К., СПб, 1906.
16. **Шпрингер Р.** Национальная проблема: (Борьба национальностей въ Австрии) / Под ред. и с предисловием Ратнера М. Б. – СПб, 1909.
17. **Полтавский М.** История Австрии. Пути государственного и национального развития: Ч. 2. От революции 1848 г. до революции 1918–1919 гг. – М., 1992.
18. **Пристер Е.** Краткая история Австрии. – М., 1952.
19. **Бауэр О.** Национальный вопрос і соціаль-демократія. – СПб, 1909.
20. **Дубнов С.** Чего хотят евреи. – Петроград, 1917.
21. **Мотылевъ Л.** Основы еврейского общинного устройства. – М., 1918.
22. **Марголинъ М.** Национальное движение в еврействе. 1881–1913. – Петроград, 1915.
23. **Ренер М.** Проекты еврейской национальной автономии // Еврейский Миръ. – 1909. – Кн. 1. – № 6. – июнь. – С. 1–14.
24. **Базинъ (М. Зильберфарб).** Принципъ национально-политической автономии // Возрождение. Еврейский пролетариат и национальная проблема. Сборник статей. – СПб, 1906. – С. 47–77.
25. **Автономизмъ** // Еврейская энциклопедия.– СПб, [б.г.]. – Т. 1. – С. 360–366, 371.
26. **Община (еврейская)** // Краткая еврейская энциклопедия. / Гл. ред. И.Орен. – Иерусалим, 1976. – Т. 1.
27. **Жаботинський В.** Вибрані статті з національного питання. – К., 1991.
28. **Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898–1917** / За ред. П.М. Федосеева. – К., 1978. – Т.1.
29. **Сталин И.** Сочинения.. – М., 1946. – Т. 2. 1907–1913.
30. **Шаумян Г.** О национально-культурной автономии. – М.,

1959. **31. Ленін В.** Повне збір. творів.– К., 1972. – Т. 24. **32. Денисов А.** Государственное устройство СССР, союзных и автономных республик. – М., 1952. **33. Уманский Я.** Советское государственное право. Учебник для юрид. вузов под ред. проф. К. Мокичева. – М., 1960. **34. Изучение произведений В.И.Ленина в курсе истории КПСС: Учеб.–метод. пособие.** – М., 1978. **35. Письма** трудящихся по вопросам совершенствования межнациональных отношений (обзор писем, врученный участникам сентябрьского (1989 г.) Пленума ЦК КПСС // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 10. – С. 145, 152, 157, 158. **36. Межнациональные** отношения: программа партийного комитета // Известия ЦК КПСС. – 1990. – № 2. **37. Сучасність.** – 1988. – Ч. 9. **38. Матушевський Ф.** Права національних меншостей. – К., 1917. **39. Шульгін О.** Політика. (Державне будівництво України і міжнародні справи). Статті. Документи. Промови. – К., 1918. **40. Порш М.** Про автономію України. 2-е вид. – К., 1918. **41. Бочковський І.** Національна справа. Соціалізм і національна проблема // Вістник політики, літератури й життя. – 1918. – Ч. 29. **42. Сталин И.** Сочинения. – М., 1947. – Т. 4. Ноябрь 1917–1920

The analysis of documents (1881–1920) regarding the rights and freedoms of national minorities and classification of their rights and freedoms has been conducted.

УДК 94(410:267.339)”18”

В. В. Савенков

ПОЛІТИКА ВЕЛИКОБРИТАНІЇ ЩОДО БУДІВНИЦТВА СУЕЦЬКОГО КАНАЛУ ЯК ОБ'ЄКТ ІСТОРІОГРАФІЇ

Дослідження процесу розбудови та експлуатації найважливіших міжнародних комунікацій на сьогодні є одним з перспективних напрямків наукових штудій. Це переконливо доводять сучасні тенденції економічної глобалізації, невід'ємною складовою яких є швидке зростання транснаціональних транспортних потоків між Західною і Східною Європою, між Заходом і Азією, Тихоокеанським басейном, країнами Африки тощо. Зважаючи на це, комплекс проблем, пов'язаних зі спорудженням та функціонуванням провідних транспортних артерій світового масштабу традиційно привертає увагу фахівців різноманітного профілю: професійних істориків, політологів, правознавців, економістів, журналістів, військових різних країн. В рамках даної статті зроблено спробу визначити ступінь наукової розробки однієї з таких проблем – проблеми будівництва Суецького каналу у зовнішній політиці Великобританії.

Історіографія історії Суецького каналу є досить чисельною. Проблема будівництва Суецького каналу, що є однією з найважливіших в історії міжнародних відносин ХІХ ст., завжди викликала інтерес та

привертала пильну увагу. За підрахунком британського дослідника У.Мосса, тільки за перший рік, що минув з урочистого відкриття каналу, в Європі було опубліковано біля 250 книг, памфлетів та статей, присвячених спорудженню цієї транспортної артерії [1, 42]. Втім, вказана проблема розглядалась переважно в контексті її міжнародного характеру та причетності до неї, тією чи іншою мірою, інтересів всіх великих держав. Цією обставиною, здебільшого, зумовлено практично повну відсутність спеціальних досліджень, присвячених різним аспектам формування зовнішньополітичного курсу Великобританії стосовно "суецької проблеми".

Найбільша кількість робіт, присвячених історії Суецького каналу, підготована англійськими та американськими вченими. Інтенсивний обмін науковими ідеями, постійна взаємодія в галузі архівної справи, міжнародний характер дискусій і наукових публікацій, професійна підготовка значної кількості фахівців з США в провідних британських університетах очільниками всесвітньо відомих шкіл та наукових центрів, "відтік" британських істориків за кордон – все це складає вагомі передумови для розглядання наукового доробку вчених цих країн в рамках єдиної англо-американської історіографії.

Роботи істориків Великобританії та США, що торкаються дослідженого питання, умовно можна поділити на три напрямки: консервативний (апологетичний), ліберальний та радикальний.

Властивою рисою провідних представників консервативного напрямку (Дж.Марлоу, Р.Дафф, Х.Л.Хоскінс) є теза про емпіричний характер британського зовнішньополітичного курсу, що був зумовлений суто оборонними мотивами та прагненням до виживання за умов зростання гегемоністських зазіхань Франції та Росії у Європі та на Сході [2]. Виходячи з цього, вони вважали, що політика Великобританії стосовно будівництва Суецького каналу визначалась, насамперед, бажанням зберегти територіальну цілісність свого східного союзника – Османської імперії – від зазіхань з боку Франції. При цьому визначною категорією в аргументації консервативних істориків є широко вживане поняття національного інтересу, як сукупності особистих та групових інтересів: монарха, аристократії, торговельних та промислових кіл. Єдиним національним інтересом Великобританії, на думку цих істориків, було збереження дійсного суверенітету султана над Єгиптом, через територію якого проходив найкоротший шлях на Схід.

Викладеної точки зору дотримується, наприклад, англійський історик Дж.Марлоу у своїй роботі "Будівництво Суецького каналу", яка ґрунтується на широкому використанні документів Форін офіса, що зберігаються у Державному архіві Великобританії (Public Record Office), матеріалів дипломатичних архівів МЗС Франції, а також п'ятитомної французької публікації "Листи, щоденники та документи з історії Суецького каналу". Наводячи вислів віконта Генрі Дондаса (військового міністра та президента Контрольної палати в кабінеті Пітта-Молодшого)

про те, що "перехід Єгипту до рук будь-якої європейської держави мав би згубні наслідки для інтересів Великобританії", Марлоу стверджує, що "такі погляди визначали не лише британську політику у Східному Середземномор'ї протягом наступних 150 років, але й позицію, що її послідовно займали спадкоємні британські уряди щодо будівництва, експлуатації та володіння Суецьким каналом" [3, 28].

Народження та закріплення у зовнішньополітичній практиці Великобританії основоположної доктрини "статус-кво" стосовно Османської імперії представники консервативної історіографії взагалі розцінюють як найважливіше інтелектуальне досягнення британської політичної історії нового часу. Обґрунтовуючи, згідно з вищезазначеним, доцільність британського опору реалізації проекту Лессепса, американський історик Х.Л.Хоскінс у своїй роботі "Британські шляхи до Індії" відзначав: "Форін офіс не вбачав, щоб між опозицією будівництву нової протоки, яка відокремить Азію від Африки, та прийняттям іншої лінії поведінки, що зробить необхідним захоплення англійцями Єгипту, була будь-яка "золота середина" [4, 296]. Хоскінс неодноразово підкреслює, що така безальтернативність британського зовнішньополітичного курсу була наслідком намірів Франції, яка після 1863 р. "виявляла пристрасне бажання окупувати Єгипет, з метою використання його у якості військової бази проти англійців в Індії" [4, 27, 55]. Разом з тим, розвиток Великобританією власної комунікаційної мережі у провінціях Османської імперії подавалось лише як засіб протидії територіальній експансії Франції та Росії на Близькому та Середньому Сході [4, 89, 130].

Виходячи з цього, Хоскінс доходить висновку про те, що саме з міркувань захисту цих комунікацій, а не з будь-яких інших мотивів, пояснюється ступінь британської участі у сирійській (єгипетській. – В.С.) кризі 1839-1840 рр., різних військових кампаніях у Персії, Кримській війні, опозиції французькій компанії Суецького каналу та, нарешті, у окупації Єгипту" [4, 268].

Крім того, протидія реалізації проекту Суецького каналу, що здійснювалася в ім'я підтримання принципу статус-кво стосовно Порту, на думку істориків цього напрямку, було для британського уряду єдиним засобом не тільки захистити власні найкоротші шляхи до Індії, але й зберегти мир та баланс сил у Європі. Так, Х.Л.Хоскінс стверджує, що "члени британського кабінету, та особливо лорд Пальмерстон, були переконані у тому, що запорукою збереження миру в Європі, так само, як і безпеки самих британців, є опір реалізації проекту (Суецького каналу. – В.С.), який вочевидь міг стати причиною найважливіших міжнародних подій. Саме тому головним завданням, що його добровільно прийняв на себе британський уряд, було перетворення проекту каналу через Суецький перешийок на все більш непрактичну та нездійсненну витівку у міру того, як він ставав все більш реальним з інженерної точки зору" [4, 296–297].

Історикам ліберального напрямку (Ч.Холлберг, А.Т.Вільсон, Д.Фарні, Ф.Робертс, Д.Уатт, Лорд Кінросс (Дж.П.Бальфур), А.Дж.П.Тейлор) властиве більш широке трактування національних інтересів Великобританії в зв'язку з будівництвом Суецького каналу [5]. Визнаючи переваги принципу статус-кво в Османській імперії, ці вчені, разом з тим, доводять, що в даному випадку згаданий принцип не завжди відповідав економічним інтересам Великобританії на Сході. Головною ж причиною британської опозиції каналу, на думку англійського історика Д.Фарні, була французька національність його прожектерів [6, 51].

Спільною рисою консервативних і ліберальних істориків було те, що вони стверджували наявність послідовності в діях британського уряду з вирішення "суецької проблеми". Тобто стійкий опір реалізації проекту Лессепса, купівля єгипетського пакету акцій Всесвітньої компанії, окупація Єгипту і, як наслідок, встановлення домінуючого контролю над Суецьким каналом, подаються у вигляді послідовних етапів одного великого, добре обміркованого плану.

Принципово іншої точки зору дотримуються представники радикального напрямку англо-американської історіографії, засновниками якого можна вважати Т.Марстона та К.Белла [7]. Ці вчені наголошували на тому, що політика Великобританії стосовно "суецької проблеми" була помилковою та короткозорою. Англійський історик К.Белл, який у своїй статті "Британська політика стосовно будівництва Суецького каналу, 1859–1865" розглянув події, що відбулися за період з початку будівництва каналу (квітень 1859 р.) до моменту фактичного ухвалення британським урядом цього процесу (березень 1865 р.), трактує їх, як "суттєву поразку англійців у боротьбі за вплив у Єгипті" [8, 123]. При цьому К.Белл підкреслює, що головною причиною цієї поразки було небажання Уайтхолла переглянути "традиційну політику" опору проекту Лессепса згідно зі швидкою зміною міжнародної ситуації. Переоцінивши ступінь власного впливу в Європі та на Близькому Сході, англійці фактично опинились у дипломатичній ізоляції, отримавши проти себе єдиний фронт з трьох великих держав – Франції, Росії та Пруссії, які були прихильні до будівництва каналу. Будучи не в змозі внаслідок цього припинити реалізацію проекту у зародку, британський уряд прирік себе на заздалегідь програшні, а отже – безглузді "ар'єргардні дипломатичні бої" у Константинополі та Каїрі. Головну провину за поразку було покладено на лорда Пальмерстона, що був "схильний до повторення власного тріумфу 1841 р.". Відповідальність уряду за виявлену неповороткість, на думку К.Белла, посилювалась ще й тим, що "сам факт будівництва каналу, за суттю, не був перешкодою для перегляду політичного курсу, оскільки в країні (Великобританії. – В.С.) суспільна думка в цілому співчувала проекту [8, 124]. Офіційні ж причини британської опозиції каналу були лише "добре обґрунтованим політичним упередженням".

Професор Йельського університету та фахівець з історії міжнародних відносин Т.Марстон піддає сумніву ще одну аксіому офіційної історіографії. Базуючись на широкому колі британських джерел, у тому числі – на документальних матеріалах Форін оффіса, Міністерства у справах Індії, а також Ост-Індської компанії, американський дослідник у своїй праці "Імперська роль Британії в басейні Червоного моря, 1800–1878", переконливо доводить, що правлячі кола Великобританії не вжили своєчасних заходів, щоб підготуватись до відкриття Суецького каналу, спростовуючи тим самим усталену тезу про послідовність британської політики з розгляданого питання [9, 387,443].

Отже, аналізуючи британську історіографію, треба відзначити, що її представники, досить повно висвітливши історію Суецького каналу, практично не торкалися такого її аспекту, як процес формування зовнішньополітичного курсу Великобританії стосовно будівництва цієї лінії міжнародних комунікацій.

Підсумовуючи розгляд англомовної історіографії, слід відзначити низку фундаментальних робіт, в яких згадана проблема розглядається в загальному контексті внутрішньо- та зовнішньополітичного розвитку Великобританії. Насамперед, це праці з історії британської партійно-політичної системи (Д.Білс, Р.Блейк, Б.Колеман, Б.Хілл, Д.Саутгейт, Р.Стюарт), зовнішньої та колоніальної політики (Г.Темперлі, М.Чемберлен, Ч.Вебстер, Дж.Кларк, Р.Джонс, Ч.Елдрідж, Дж.Філд, Дж.Літл, Р.Робінсон, Дж.Галлахер, Дж.Сілі, С.Стембрідж, Дж.Стречі), а також біографії видатних державних та політичних діячів Великобританії – лордів Пальмерстона (Г.Белл, Дж.Рідлі, Е.Ешлі, Г.Булвер-Літтон, М.Чемберлен, Ф.Гедалла, Е.Стілі), Кларендона (Г.Максвелл), Стретфорда де Редкліфа (С.Лейн-Пул), У.Гладстона (Е.Ейк, Дж.Морлі, Г.Люсі, Г.Метью), Б.Дізраелі (Дж.Бакль, У.Маніпенні, Р.Блейк, Н.Грант), Р.Кобдена (Дж.Морлі), Г.Понсонбі (А.Понсонбі) та інших [10].

Французькі історики також приділили велику увагу дослідженню проблеми будівництва Суецького каналу. Їх дослідження за кількістю та якістю майже не поступаються доробку англомовних колег. Головну увагу при цьому було зосереджено на висвітленні історії виникнення ідеї каналу та англо-французької боротьбі навколо її втілення. Серед таких робіт відзначимо двотомну працю одного з директорів Всесвітньої компанії Суецького каналу Ж.Шарля-Ру "Суецький перешийок та Суецький канал: сучасне історичне дослідження", яка вийшла друком у Парижі у 1901 р. та має значну цінність через наявні тексти різних документів, що мають безпосереднє відношення до розглядової проблеми [11].

Більш ранньому періоду "суецької проблеми" присвячена низка праць сина та послідовника Ж.Шарля-Ру – Ф.Шарля-Ру, який подібно до батька займав керівну посаду у Всесвітній компанії. У своїх працях ("Англія та французька експедиція в Єгипет", "Англія, Єгипет та Суецький перешийок у XVIII столітті", "Витоки єгипетської експедиції"

тощо) Ф.Шарль-Ру, ґрунтуючись на широкому використанні британських та французьких архівних документів, відтворює докладну картину відродження інтересу європейських держав до транзиту через територію Єгипту в новий час, а також розглядає основні передумови англо-французьких протиріч у цій провінції Османської імперії [12].

Заслуговує на увагу також монографія Р.Ламбеліна "Єгипет та Англія в період незалежності Мухамеда Алі", на сторінках якої докладно розглянуто політику Великобританії у зв'язку з єгипетськими кризами 1832–1833 та 1839–1841 рр., що завдали суттєвого впливу на процес формування "суецької проблеми" [13]. Взаємовідносинам Єгипту та європейських держав присвячена праця А.Болті "Суецька експедиція" [14].

Окремо відзначимо дослідження автора численних праць з економічної історії Франції XIX–XX ст. Х.Боніна "Суец. Фінанси каналу (1857-1987)", в якому він простежує фінансову історію каналу та його вплив на розвиток капіталістичних відносин у Франції [15].

Французькі дослідники досить критично оцінювали британський зовнішньополітичний курс стосовно реалізації проекту Суецького каналу, адже йшлося про боротьбу проти реалізації проекту, запропонованого та фінансованого їх співвітчизниками. У той же час історики Франції також не досліджували вплив "суецької проблеми" на британське суспільство.

Суттєву допомогу у спробах зрозуміти головні мотиви французької політики стосовно розгляданого питання може надати використання численних біографій Ф. де Лессепа, побудованих на широкому використанні матеріалів Всесвітньої компанії та сімейного архіву її засновника. Це праці Ш.Бітті, Р.Куро, А.Пінарда, А.Бертрана, Е.Фер'є, Л.Брід'є, а також визнаного майстра біографічного жанру Ж.Едгар-Бонне [16].

Німецькомовна (німецька, австрійська та швейцарська) історіографія проблеми зосереджується, насамперед, на господарському та політичному значенні Суецького каналу для країн Європи, Індії та Єгипту, а також на його ролі в міжнародних відносинах напередодні та під час Першої світової війни. У такому контексті історія Суецького каналу розглядається у роботах німецьких істориків Е.Кеніца "Суецький канал. Історія, господарське значення та політична проблематика", А.Бірка та Г.К.Мюллера "Суецький канал. Історія та господарсько-політичне значення для Європи, Індії та Єгипту", Е.Рейнхарда "Боротьба за Суец", Р.Хенніга "Боротьба за Суецький канал", швейцарського дослідника Г.Херманна "Суецький канал" та ін. [17]. Дослідження міжнародно-правових аспектів історії єгипетської лінії морських комунікацій є змістом робіт Г.Ф.Ріхтгофена "Суецький канал у світовій війні та війні сучасній" (характерну назву роботи зумовлено часом її появи на світ – у 1938 р.), та Р.Дедро "Суецький канал в міжнародному

праві" [18]. При цьому період будівництва каналу розглядається побіжно та в загальному контексті.

Арабська історіографія, принаймні в особі авторів, чії праці були перекладені європейськими мовами та виявились доступними для дослідника, представлена різноманітними дослідженнями. У 1933 р. у Парижі було опубліковано працю фахівця з політичної та дипломатичної історії Єгипту професора Каїрського університету М.Сабрі "Єгипетська імперія Ісмаїла та англо-французьке втручання" [19]. М.Сабрі зосередився, насамперед, на відображенні взаємин єгипетського уряду, Всесвітньої компанії та європейських держав під час будівництва каналу та після його завершення. У подібному ракурсі історія Суецького каналу розглядається і в роботах М.аль-Хафнаві, А.Шафіка, Х.Хосні та ін. [20].

Відзначимо, що більшість досліджень арабських істориків, що з'явилась до середини 50-х років, була позначена суттєвим впливом французької історіографії. І це не дивно, адже, наприклад, М.Сабрі закінчив Сорбонну та був учнем А.Олара.

Новий етап у розвитку арабської історіографії починається в середині 50-х рр., після перемоги червневої революції в Єгипті. В цей період були опубліковані праці з історії Єгипту, що були написані учасниками антибританського руху опору. Серед них – дослідження "Економічний розвиток Єгипту нового часу" Р.аль-Бараві та М.Х.Улейша [21]. Історія Суецького каналу розглядається авторами у стислому вигляді як складова частина економічної історії Єгипту.

З робіт цього періоду заслуговує на увагу також збірка статей "Суецький канал. Факти та документи", що її було створено колективом єгипетських авторів (М.Хейкал, Х.Муніс, М.аль-Хатіб, К.Абдель-Хамід та ін.) та опубліковано з нагоди націоналізації компанії Суецького каналу Управлінням інформації при президенті ОАР. Провідною ідеєю збірки є ствердження єгипетських прав на канал [22, 29–245].

Попри наявність різноманітних за характером праць, досліджувану проблему арабські вчені практично не порушували, розглядаючи історію створення Суецького каналу як складову національної історії, або в контексті міжнародних відносин.

Доволі велике значення історії Суецького каналу приділяли вчені СРСР, а в подальшому – Російської Федерації та України. Хоча такий її аспект, як формування зовнішньополітичного курсу Великобританії відносно "суецької проблеми", практично не розглядався.

У розвитку радянської історіографії проблеми умовно можна виділити три етапи. Перший етап (20–40 рр. ХХ ст.) в радянській історичній науці схарактеризувався публікацією робіт, що торкалися вищезгаданої проблеми лише побіжно. Дослідники цього періоду Ф.А.Ротштейн, П.В.Китайгородський, М.О.Подорольський, та Х.І.Кільберг заклали підвалини для подальшого серйозного вивчення проблеми [23].

Поява в СРСР перших спеціальних досліджень з різних аспектів історії Суецького каналу, що позначила собою початок другого етапу (50–ті рр. ХХ ст.), була пов'язана із отриманням Єгиптом незалежності та націоналізацією його головної транспортної артерії. Відзначимо, що переважна більшість цих робіт мала або загальний, довідковий характер (наприклад, праці І.О.Дементьєва, Є.О.Лебедева та Г.І.Мирського), або відверту пропагандистську спрямованість [24]. Як приклад, можна навести роботу Г.С.Нікітіної "Суецький канал – національне надбання єгипетського народу", а також вступну статтю до вже згаданої збірки робіт арабських авторів, що була написана цією дослідницею у співавторстві з М.Ф.Гатауліним [25]. В цих публікаціях вперше в радянській історіографії подається визначення поняття "суецька проблема".

Разом з тим, в цей період з'являлись й дійсно серйозні дослідження, що були створені на основі використання широкого кола джерел. Серед таких робіт можна відзначити, наприклад, статтю відомого радянського англознавця М.О.Єрофєєва, присвячену дослідженню англо-французької боротьби за Суецький канал у 1854–1875 рр. [26]. Певну цінність має також дослідження Г.М.Любарської "Російські мандрівники та моряки на будівництві Суецького каналу" [27]. Широко використовуючи російську періодичну пресу та мемуарну літературу середини ХІХ ст., авторка відображує процес спорудження нової лінії міжнародних комунікацій.

На третьому етапі (60–поч.90-х рр. ХХ ст.) радянські історики продовжували вивчення проблем, пов'язаних з історією створення Суецького каналу, розширюючи проблематику та хронологічні рамки дослідження. Так, у 1969 р. на сторінках журналу "Питання історії" К.Б.Віноградов удався до першої спроби розглядання історії Суецького каналу через призму біографії його творця – Ф.де Лессепа, що її було присвячено до 100-річного ювілею відкриття цієї міжнародної артерії [28].

Суттєвою подією у розвитку радянського англознавства була поява у 1977 р. монографії М.О.Єрофєєва "Англійський колоніалізм у середині ХІХ ст." – низки нарисів, що розкривали найважливіші аспекти та напрямки британської колоніальної політики 1830–1870-х рр. [29]. Особливий інтерес становить нарис "Англо-французька боротьба за Єгипет та Суецький канал". Ґрунтуючись на різноманітному фактичному матеріалі, у тому числі – на документах фондів Архіву зовнішньої політики Російської імперії (АЗПІ), автор відтворює картину боротьби двох провідних морських держав навколо будівництва та експлуатації Суецького каналу.

Дослідженню політики європейських держав у зв'язку з виникненням проектів транзитних комунікацій через територію Єгипту в період правління Мухамеда Алі присвячено статтю В.І.Шеремета "Суец, Мухамед Алі та колоніальні держави в 30–40-х рр. ХІХ ст.", що вийшла у

1980 р. у збірці "Міжнародні відносини ХІХ–ХХ ст." [30]. Деякі аспекти історії створення Суецького каналу порушено також у монографії та статті П.В.Пермінова [31].

Серед праць цього періоду на окремий розгляд заслуговує дослідження тамбовської дослідниці Н.В.Дронової "Покупка урядом Б.Дізраелі акцій Суецького каналу у 1875 р. та англійська преса", що її було виконано у вигляді рукопису, депонованого до Ленінградського державного педагогічного інституту імені О.І.Герцена. Це – чи не єдина у радянській історіографії спроба вивчення процесу обговорення "суецької проблеми" правлячими колами Великобританії [32]. Спираючись на аналіз матеріалів британських періодичних видань – "Таймс", "Морнінг пост", "Дейлі Ньюс", "Дейлі телеграф", "Економіст" та ін. Н.В.Дронова аналізує їх роль у процесі формування суспільної думки стосовно "майстерного удару", що його завдав Б.Дізраелі французькому впливу в Єгипті шляхом купівлі акцій Суецького каналу, а також простежує основні етапи політичної боротьби у Великобританії у зв'язку з цією подією [32, 6–32].

Характерною рисою радянської історіографії було трактування історії створення Суецького каналу як важливого етапу на шляху до поневолення Єгипту європейськими державами.

У роботах російських істориків 90 рр. ХХ – початку ХХІ ст., присвячених історії Суецького каналу, було зроблено спробу переглянути деякі стереотипи концептуального характеру, що склалися в радянській історіографії. Наслідком цього була поява цілої низки цікавих та оригінальних досліджень.

Серед таких публікацій необхідно відзначити збірку "Монархи, міністри, дипломати ХІХ – початку ХХ ст.", що з'явилась у 2002 р. [33]. Серед 11 історичних нарисів про державних та політичних діячів Європи та Америки середини ХІХ – початку ХХ ст., що їх було написано з використанням маловідомих матеріалів з архівосховищ Росії, Угорщини, Германії, Індії, публікацій дипломатичних документів європейських країн, епістолярних джерел та мемуарів – дослідження "Фердинанд Лессепс та спорудження Суецького каналу", яке належить перу видатного фахівця з історії міжнародних відносин, майстра біографічного жанру, засновника наукової школи в російській історіографії К.Б.Віноградова. Історія створення Суецького каналу, пов'язана з ім'ям дипломата, інженера та підприємця Ф. де Лессепса, розглядається дослідником у контексті складних міжнародних відносин, що склалися на європейському континенті у 50–60-х рр. ХІХ ст. Головна увага при цьому концентрується на гострій боротьбі Великобританії та Франції навколо питання про скорочення шляху через єгипетську пустелю до Азії [33, 70–97].

У монографії відомого сходознавця та фахівця з історії міжнародних відносин професора В.І.Шеремета "Війна та бізнес. Влада, гроші та зброя. Європа та Близький Схід у новий час" було зроблено

спробу використання методів історичної конфліктології під час дослідження протиріч європейських держав навколо проєктів будівництва Суецького каналу, що їх було висунуто в період правління Мухамеда Алі [34, 339–369]. Розглядаючи створення нової лінії міжнародних комунікацій як величезний крок світового цивілізаційного процесу, автор зосереджує свою увагу на аналізі співвідношення внутрішніх та зовнішніх факторів у формуванні "суецької проблеми" для Єгипту [34, 339–340].

Значний інтерес становить також стаття цього дослідника "Матеріали Архіву зовнішньої політики Російської імперії про проєкти Суецького каналу в період правління Мухамеда Алі", що її було опубліковано у 2003 р. у журналі "Східний архів" [35]. Робота російського фахівця, що є заснованою на широкому використанні документів одного з найкрупніших фондів АЗПРІ – "Канцелярія" – знайомить читача з основними варіантами транзитних комунікацій через територію Єгипту, які висували представники Великобританії, Франції та Австрії у 30–40-х рр. ХІХ ст., а також розкриває деякі передумови виникнення "суецької проблеми" [35, 77–80].

Певний внесок у дослідження проблеми будівництва Суецького каналу зробили й представники вітчизняної історіографії. Так, окремі аспекти розгляданої проблеми порушувались українськими фахівцями у контексті вивчення політики європейських держав у Єгипті. Насамперед, це монографія професора М.С.Бур'яна "Єгипет у зовнішній та колоніальній політиці Великобританії", у якій дослідник, зокрема, визначив місце Суецького каналу у процесі формування "єгипетської" політики Великобританії [36, 36–45]. Відзначимо також низку статей М.С.Бур'яна у багатотомних академічних виданнях "Українська дипломатична енциклопедія" та "Енциклопедія історії України", присвячених ключовим поняттям розгляданої проблеми [37].

У цьому сенсі варто заслуговує на увагу й дослідження Р.Г.Харковського, предметом якого стала політика Франції в Єгипті у 1840–1882 рр. Окрім іншого, у цій роботі було визначено основні передумови виникнення проблеми будівництва Суецького каналу та ступінь її впливу на характер франко-британських відносин у Єгипті [38].

Здійснення компаративного аналізу проблеми будівництва Суецького каналу як комунікаційної лінії Середземномор'я зробила можливим поява спеціальних досліджень з історії інших шляхів морського сполучення цього регіону – чорноморських проток (К.А.Русаков) та Гібралтару (О.П.Лук'янов) [39].

У 2005 р. автор даної роботи успішно захистив кандидатську дисертацію, в якій на основі аналізу вперше впроваджених до наукового обігу документів, виявлених у фондах Архіву зовнішньої політики Російської імперії ІДД МЗС РФ, надрукованих джерел (що включають пресу, мемуари державних і політичних діячів, різноманітні парламентські документи та інше) було досліджено особливості процесу

формування та провадження в 1854–1869 рр. політичного курсу Великобританії стосовно будівництва цієї лінії міжнародних комунікацій [40]. При цьому, зокрема, було з'ясовано місце, яке займала "суецька проблема" в системі британського імперського мислення, досліджено боротьбу думок і поглядів у британському суспільстві з питання про необхідність будівництва Суецького каналу, висвітлено роль, яку відігравали у формуванні зовнішньополітичного курсу Великобританії члени уряду, депутати парламенту, керівництво Форін офіса, представники ділових кіл, "люди на місцях" – послы, консули, емісари, керівники колоніальної адміністрації. Скоректовано було також усталену в англо-американській історіографії періодизацію політики Великобританії стосовно будівництва Суецького каналу.

Підсумовуючи історіографічний огляд, варто зазначити, що на увагу вітчизняних та закордонних дослідників заслуговують такі важливі аспекти британської політики стосовно розвитку транс-египетського морського шляху: проблема коригування британського зовнішньополітичного курсу в перші роки після відкриття Суецького каналу; боротьба у британському суспільстві навколо альтернативних проектів близькосхідних транзитних комунікацій, зокрема – другого (британського) Суецького каналу як противаги каналу французькому; роль "суецької проблеми" як фактору британської окупації Єгипту та визначення подальшого статусу цієї країни, та ін. Як наслідок, комплексна праця, у якій було б відтворено картину боротьби Великобританії за контроль над процесом розбудови та експлуатації транзитно-комунікаційної структури на Близькому Сході у 30–80-рр. XIX ст., тобто у період найбільш активного формування цієї структури, нажаль відсутня. Разом з тим, наявність різноманітних документальних матеріалів, у тому числі неопублікованих, створює реальну можливість створення такої праці.

Література

1. **Mosse W.** Liberal Europe. – L., 1974.
2. **Duff R.E.B.** 100 years of the Suez Canal. – Brighton, 1969; **Hoskins H.L.** British Routes to India. – L., 1966; **Marlowe J.** The making of the Suez Canal. – L., 1964.
3. **Marlowe J.** The making of the Suez Canal. – L., 1964.
4. **Hoskins H.L.** British Routes to India. – L., 1966.
5. **Farnie D.A.** East and West of Suez. The Suez Canal History, 1854–1956. – Oxford, 1969; **Hallberg Ch.W.** The Suez Canal. Its History and Diplomatic Importance. – N.Y., 1931; **Kinross Lord (Balfour J.P.D.)**. Between Two Seas. The Creation of the Suez Canal. – N.Y., 1969; **Roberts F.H.H.** Egypt and the Suez Canal. – Washington, 1943; **Watt D.C.** Britain and the Suez Canal. – L., 1956; **Wilson A.T.** The Suez Canal. Its Past, Present and Future. – Oxford, 1939; **Тэйлор А.Дж.П.** Борьба за господство в Европе. 1848–1918. – М., 1958.
6. **Farnie D.A.** East and West of Suez. The Suez Canal History, 1854–1956. – Oxford, 1969.
7. **Bell K.** British Policy towards the Construction of the Suez Canal, 1859–1865 // Transactions of the

Royal Historical Society. – L., 1965. – P. 121–143; Marston T. Britain's Imperial Role In The Red Sea Area, 1800–1878. – Hamden, 1961. 8. **Bell K.** British Policy towards the Construction of the Suez Canal, 1859–1865 // Transactions of the Royal Historical Society. – L., 1965. – P. 121–143. 9. **Marston T.** Britain's Imperial Role In The Red Sea Area, 1800–1878. – Hamden, 1961. 10. **Див., напр.:** Ashley E. The Life and Correspondence of Henry John Temple, viscount Palmerston, 1846–1865. – L., 1879; Bell H.C.F. Lord Palmerston. – L., 1936; Blake R. Disraeli. – L., 1966; Bulver-Lytton H. The Life of Henry John Temple Palmerston: with selections from his Diaries and Correspondence. – L., 1870–1874; Chamberlain M. Lord Palmerston. – Washington, 1988; Eyck E.M. Gladstone. – Erlenbach, 1938; Grant N. Benjamin Disraeli: Prime Minister Extraordinary. – N.Y., 1969; Guedalla Ph. Palmerston. – L., 1937; Lane-Poole S. The Life of the Right Honourable Stratford Canning Viscount Stratford de Redcliffe, from His Memoirs and Private and Official Papers. – L., 1888. – Vol. 1–2; Lucy H.W. The right honourable W.E.Gladstone. A study from life. – L., 1895; Matthew H.G.G. Gladstone, 1809–1874. – Oxford, 1986; Maxwell H.E. Life and Letters of George William Frederick, Fourth Earl of Clarendon. – L., 1913; Monypenny W.F., Buckle G.E. The Life of Benjamin Disraeli Earl of Beaconsfield. – L., 1920–1931. – Vol. 1–6; Morley J. The Life of Richard Cobden. – L., 1881; Morley J. The Life of William Ewart Gladstone. – N.Y., 1903. – Vol. 1–3; Ponsonby A. Henry Ponsonby, Queen Victoria's private secretary. His life from his letters. – L., 1943; Ridley J. Lord Palmerston. – L., 1970; Southgate D. The Most English Minister... The policies and politics of Palmerston. – N.Y., 1966; Steele E.D. Palmerston and Liberalism, 1855–1865. – Cambridge, 1991; Сили Дж.Р., Крэмб Дж.А. Британская империя. – М., 2004; Albrecht-Carrie R. A Diplomatic History of Europe since the Congress of Vienna. – N.-Y., 1958; Anderson M.S. The Eastern Question 1774–1923. A study in international relations. – L., 1966; Anderson M.S. Russia and the Eastern Question, 1821–1841 // Europe's Balance of Power (1815–1841). – L., 1974; Bailey F.E. British policy and the Turkish Reform movement. A study of Anglo-Turkish relations 1826–1853. – Cambridge, 1942; Baker R.L. Palmerston and the Treaty of Unkiar Skelessi // The English Historical Review. – L., 1928. – Vol. XLIII. – P. 83–89; Beales D. From Castlereagh to Gladstone. 1815–1885. – N.Y., 1969; Blake R. The Conservative Party from Peel to Thatcher. – L., 1985; British Foreign Policy: Tradition, Change and Transformation / Ed. by Michael Smith. – L., 1988; British imperialism in the nineteenth century. – L., 1984; British politics in the XIX century / Ed. by E.Ch. Black. – L. – N.-Y., 1969; Chamberlain M. British foreign policy in the age of Palmerston. – L., 1980; Clarke J.C. British diplomacy and foreign policy. 1782–1865. – L., 1989; Coleman B. Conservatism and the Conservative party in XIX-cr. Britain. – L., 1988; Eldridge C.C. England's Mission. The Imperial Idea in the Age of Gladstone and Disraeli, 1868–1880. – L., 1973; Eldridge C.C. Victorian Imperialism. – L., 1976; Field J. H. Toward a program of Imperial Life. British Empire at the Turn Century. –

Westport, 1982; Furber H. John Company at work. A study of European Expansion in India. – Cambridge, 1948; Furber H. Rival Empires of Trade in the Orient, 1600–1800. – Minneapolis, 1976; Hall J. England and the Orleans Monarchy. – London, 1912; Hill B.W. British Parliamentary Parties, 1742–1832. From the Fall of Walpole to the First Reform Act. – L., 1985; Hyam R., Martin J. Britain's imperial century. 1815–1914. A study of empire and expansion. – L., 1976; Hynes W.G. The Economics of Empire: Britain, Africa and the new Imperialism. 1870–1895. – L., 1980; Jones R.A. The British Diplomatic Service, 1815–1914. – L., 1983; Jones R.A. The nineteenth century Foreign Office. An administrative history. – L., 1971; Judd D. The Victorian empire. A pictorial history. – N.Y., 1970; Lesser H. A history of the Liberal party. – L., 1944; Little J. Progress of British Empire in the century. – Toronto, 1903; Mac Dowell R.B. British conservatism, 1832–1914. – L., 1959; Marlowe J. A history of Modern Egypt and Anglo-Egyptian relations, 1800–1956; Marlowe J. Anglo-Egyptian Relations, 1800–1953. – L., 1954; Maxwell H. A century of Empire. 1801–1900. – L., 1909–1911. – Vol. 1–3; Porter B. The Lion's Share. A short history of British Imperialism, 1850–1983. – L. – N.Y., 1985; Pugh M. The Making of Modern British Politics, 1867–1939. – Oxford, 1983; Roberts D. Victorian Liberalism // Journal of British studies. – Hartford, 1990. – Vol. 29. – №2. – P. 174–181; Robinson R., Gallagher J. Africa and the Victorians. The official Mind of Imperialism. – L., 1961; Rodkey F.S. Lord Palmerston and the Rejuvenation of Turkey. 1830–1841. – Journal of Modern History. – L., 1929. – Vol.1. – №4. – P. 570–593; Southgate D. The passing of the Whigs, 1832–1886. – L., 1962; Stembridge S.R. Parliament, the press, and the colonies, 1846–1880. – N.Y., 1982; Stewart R. The foundation of the Conservative party, 1830–1867. – L., 1978; Strachey J. The end of Empire. – L., 1959; Temperley H. British Secret Diplomacy from Canning to Grey // The Cambridge Historical Journal. – 1938. – Vol. VI. – №1. – P. 1–32; Victorian Liberalism: Nineteenth-century political thought. – L., 1990; Webster Ch. The Foreign Policy of Palmerston, 1830–1841. Britain, the Liberal Movement and the Eastern Question. – L., 1951; Williams J.B. British commercial policy and trade expansion 1750–1850. – Oxford, 1972; Williamson J. Great Britain and the Empire. A discussive history. – N.-Y., 1945. 11. **Charles-Roux J.** L'isthme et de Canal de Suez. Historique-etat actuel. – Paris, 1901. – Vol.1–2. 12. **Charles-Roux F.** Les Origines de L'expedition D'Egypte. – Paris, 1910; Charles-Roux F. L'Angleterre et L'expedition Francaise en Egypte. – Caire, 1925. – Vol.1–2; Charles-Roux F. L'Angleterre, l'isthme de Suez et L'Egypte aux XVIII-e siecle. – Paris, 1922. – Vol.1–2. 13. **Lambelin R.** L'Egypte et l'Angleterre Vers l'independance de Mohammed Ali. – Paris, 1922. 14. **Beaulte A.** L'expedition du Suez. – Paris, 1967; 15. **Bonin H.** Suez. Du canal a la finance (1858-1987) / Pref. de Jean Peyrelevade. – Paris, 1987. 16. **Beatty Ch.** Ferdinand de Lesseps. A biographical study. – L., 1956; Batbedat T. De Lesseps Intime. – P., 1901; Bertrand A., Ferrier E. Ferdinand de Lesseps. – P., 1887; Bridier L. Une Famille Française. Des De Lesseps. – P., 1900; Courau R. Ferdinand de

Lesseps. – Paris, 1932; Edgar-Bonnet G. Ferdinand de Lesseps. Apres Suez le pionnier de Panama. – Paris, 1959; Edgar-Bonnet G. Ferdinand de Lesseps. Le diplomate, le createur de Suez. – Paris, 1951; Pinard A. Ferdinand de Lesseps. – Paris, 1883. 17. **Berghof E.B.** Wie Poincare durch den Suezkanal – schwindel prasident wurde... – Hannover, 1916; Birk A., Muller K.H. Der Suezkanal. Seine geschichte und seine Wirtschafts politische bedeutung fur Europa, Indien und Agypten. – Hamburg, 1925; Hennig R. Der kampf um den Suezkanal. – Berlin, 1915; Herrmann G. Der Suezkanal. – Bern, 1936; Kienitz E. Der Suezkanal. Seine Geschichte wirtschaftliche Bedeutung und politische Problematic. – Berlin, 1957; Negrelli-Moldelbe N. Die Luge von Suez. – Darmstadt – Berlin, 1940; Reinhard E. Kampf un Suez. – Dresden, 1930. 18. **Richthofen H.F.** Der Suez-kanal im Weltkrieg und in der Nachkriegszeit. – Berlin, 1938; Dedreux R. Der Suezkanal im internationalen rechte unter berucksichtigung seinez vorgeschichte... – Tubingen, 1913. 19. **Sabry M.** L'Empire Egyptien sous Ismail et L'Ingerence Anglo-Francaise, 1863-1879. – Paris, 1933. 20. **el-Hefnaoui M.** Les Problemes contemporains poses par Le Canal de Suez. – Paris, 1951; Shafik A. Le Canal de Suez est l'honneur du XIXeme siecle. – Le Caire, 1937; Hosny H. Le Canal de Suez te la Politique Egyptienne. – Montpellier, 1923. 21. **аль-Барави Р., Улейш М.Х.** Экономическое развитие Египта в новое время. – М., 1954. 22. **Суэцкий канал.** Факты и документы. – М., 1959. 23. **Кильберг Х.И.** Восстание Араби-паши в Египте. – М., 1937; Китайгородский П. Египет в борьбе за независимость. – М., 1925; Подорольский Н.А. Египет и Англия. – Одесса, 1925; Ротштейн Ф.А. Захват и закабаление Египта. – М., 1925. 24. **Дементьев И.А.** Суэцкий канал. – М., 1954; Лебедев Е.А., Мирский Г.И. Суэцкий канал. – М., 1956; 25. **Никитина Г.С.** Суэцкий канал – национальное достояние египетского народа. – М., 1956; Суэцкий канал. Факты и документы. – М., 1959. 26. **Ерофеев Н.А.** Англо-французская борьба за Суэцкий канал, 1854–1875 // Из истории общественных движений и международных отношений. – М., 1957. – С. 590–614. 27. **Любарская А.М.** Русские путешественники и моряки на строительстве Суэцкого канала // Страны и народы Востока. – Вып. I. – М., 1959. – С. 148–162. 28. **Виноградов К.Б.** Фердинанд Лессепс и строительство Суэцкого канала // Вопросы истории. – 1969. – №11. – С. 139–154. 29. **Ерофеев Н.А.** Английский колониализм в середине XIX в. – М., 1977. 30. **Шеремет В.И.** Суэц, Мухаммед Али и колониальные державы в 30–40-х гг. XIX в. // Международные отношения XIX–XX вв. – Л., 1980. – С.149–168. 31. **Перминов П.** Улыбка сфинкса. – М., 1991; Перминов П. Как открывали Суэцкий канал и чего он стоил // Азия и Африка сегодня. – 1985. – №6. – С. 54–57. 32. **Дронова Н.В.** Покупка правительством Б.Дизраэли акций Суэцкого канала в 1875 г. и английская пресса: Деп. в ЛПГИ им. А.И.Герцена. – Л., 1986. 33. **Монархи, министры, дипломаты XIX – начала XX века.** – СПб., 2002. 34. **Шеремет В.И.** Война и бизнес. Власть, деньги и оружие. Европа и Ближний Восток в новое время. – М., 1996. 35. **Шеремет В.И.** Материалы Архива внешней политики

Российской империи о проектах Суэцкого канала в правление Мухаммеда Али // Восточный архив. – 2003. – №10. – С.77–81. 36. Бурьян М.С. Египет во внешней и колониальной политике Великобритании. – Луганск, 1994. 37. **Українська** дипломатична енциклопедія / Редкол.: Л.В.Губерський (голова) та ін. – К., 2004. – Т.1–2; Енциклопедія історії України: В 5 тт. / Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. – К., 2005. – Т.3. 38. **Харковський Р.Г.** Політика Франції в Єгипті, 1840–1882 рр.: Автореф. дис...канд.іст.наук. – Луганськ, 2006. 39. **Лук'янов О.П.** Проблема Гібралтару у зовнішній політиці Іспанії, 1963–1985 рр.: Автореф. дис...канд.іст.наук. – Луганськ, 2003; Русаков К.А. Проблема чорноморських проток у зовнішній політиці Великобританії, 1892–1920: Автореф. дис...канд.іст.наук. – Луганськ, 2003. 40. **Савенков В.В.** Великобританія та проблема будівництва Суецького каналу: Автореф. дис...канд.іст.наук. – Луганськ, 2005.

The article is devoted to the historiography analysis of the British policy towards the construction of the Suez Canal. The author observes historic research schools of Great Britain, the USA, France, Germany, Austria, Switzerland, Arabic countries, the USSR, Russia and Ukraine.

УДК 930.2

З. А.Саидов

СВЕДЕНИЯ ОБ УЧЕНЫХ ИЗ АРРАНА, ШИРВАНА И ДЕРБЕНДА В БИОГРАФИЧЕСКОМ СЛОВАРЕ ар-РАФИ'И (VI/XII в.)

Исследование истории ислама в его региональных формах бытования остается одной из ключевых проблем современного востоковедения. В процессе изучения истории ислама на Кавказе остается актуальной задача привлечения новых источников информации. В этом отношении далеко не исчерпана информативная база средневековых арабоязычных биографических словарей. В данной статье в научный обиход вводятся сведения об ученых из Аррана, Ширвана и Дербенда (Восточный Кавказ) из малоизученного свода жизнеописаний VI/XII века на арабском языке.

Биографический словарь Абу-л-Касима 'Абд ал-Карима б. Мухаммада ар-Рафи'и (ум. 623/1226 г.) *Китаб ат-тадвин фи зикр ахл ал-'илм би Казвин* («Книга записи памяти об ученых Казвина») - один из ряда «историй городов», распространенного жанра в арабской историографии. До ар-Рафи'и в Казвине подобный свод, но передатчиках хадисов – *Иршад фи ма'арифа 'улама' ал-хадис* («Искусное руководство в познании ученых-хадисоведов») написал ал-Халил б. 'Абдаллах б. Ахмад Абу Йа'ла ал-Халили ал-Казвини (ум. в 446/1054) (О нем см: [1, 1886.]) и

его биографические материалы в полном объеме были воспроизведены в изучаемом источнике и дополнены сведениями о лицах, представлявших самые разные области деятельности в период от мусульманского завоевания до конца VI/XII века. Всего в *Китаб ат-тадвин* собраны биографии более трех с половиной тысяч казвинцев и иногородних ученых, которые посетили город в указанный период.

В отличие от других биографических сводов «Книга записи упоминаний ученых Казвина» ар-Рафи'и как источник исследован слабо, но, тем не менее, привлек внимание востоковедов. Так сведения данного источника были использованы английским исследователем Р. Моттахеде при написании работы о системе управления в североиранском Казвине при Буидах [2, 53–65.]

При изучении данного сочинения, да и других источников на арабском языке автор пользовался текстом, представленным в электронной библиотеке *ал-Варрак* на Интернет сайте: www.alwaraq.net. В библиотеке *ал-Варрак* собраны тексты более тысячи средневековых арабоязычных сочинений разного жанра. Каждое произведение представлено постранично с указанием названия сочинения, автора и номера страницы в электронном варианте. Библиотека имеет удачную внутреннюю поисковую систему, пользуясь которой читатель довольно легко получает доступ к тексту источника. Структура сайта позволяет указывать ссылки не только web-адрес в Интернет сайте, но непосредственно и на сам источник. Исходя из нее, мы сочли необходимым использовать форму ссылок, где сначала фиксируется название сочинения с указанием автора, затем следует электронный адрес сайта, а в завершение отмечается страница.

Биографический словарь ар-Рафи'и содержит известия о выходцах из разных городов Восточного Кавказа, которые посетили в IX–XII веках один из центров мусульманской образованности в Северном Иране – город Казвин.

Информация о выходцах с Восточного Кавказа в сочинении ар-Рафи'и представлена как в отдельных биографических заметках, посвященных им, так и в иснадах [3], приводимых в биографиях других персонажей.

Как и в большинстве биографических сводов, в нашем источнике преобладают сведения об ученых мужах из Барда'а – столицы Аррана в раннее средневековье. **Ал-Хусайн б. Ма'мун ал-Барда'и.** В биографической заметке он назван как Абу 'Абдаллах ал-Хусайн б. Ма'мун ал-Бару'и. Нисба *ал-Бару'и* является искажением *ал-Барда'и*, допущенным, скорее всего, во время переписки. Ал-Хусайн б. Ма'мун упоминается в иснаде еще раз, как знаток, передавший хадис в Казвине, но с нисбой *ал-Барда'и* [4, 66.] Он прибыл в Казвин и передавал хадисы со слов Мухаммада б. 'Абдуса б. Камила ал-Аби (Мухаммад б. 'Абдус б. Камил Абу Ахмад ас-Сулами ал-Багдади (ум. в 293/906 г.), авторитетный хафиз Багдада, с прекрасными знаниями в 'илм ал-хадис, ученик Ахмада б.

Ханбала [5, 472.]) Автор пишет, что он видел запись Абу-л-Хасана ал-Кутгана (Абу-л-Хасан б. Ибрахим б. Салама ал-Кутган ал-Казвини (ум. в. 345/957 г.) Широко образованный факих, знаток хадисов и филолог из Казвина [6, с. 436.] о том, что бардиец передавал ему хадисы в Казвине в 293/905 г. Далее ар-Рафи'и ссылается на хафиза ал-Халила, который упоминал, что ал-Хусайн б. Ма'мун посетил Казвин и записал хадисы со слов Йахьи б. 'Абдака и сам учил его. И местные ученые получили от него полезные знания. Он составил запись муснада Ахмада б. Да'уда ас-Самнани (ум. 295/908) и получил эту книгу от Абу Зур'а. Это то сочинение, которое с его слов передавали Джа'фар б. 'Умар ал-Ардабили и Мухаммад б. Харара [7, 317]. Последний не кто иной, как **Мухаммад б. Ахмад б. 'Али б. Асад ал-Барда'и**, обучавшийся у ал-Хусайна б. Ма'муна в родном городе [8, Табсир, 105]. О нем ар-Рафи'и в отдельной биографической заметке сообщает: « Он прибыл в Казвин и передавал здесь хадисы. Ал-Халил в *ал-Иршад* написал, что он и его отец известные хафизы. Он передавал три тысячи хадисов без записей. С его слов нам передавали хадисы наши учителя и старики. Умер в Казвине в 348/ 959 году.» [9, 6] **Мухаммад б. Джа'фар ал-Барда'и Абу-л-Хасан ас-Сабуни** («мыловар») **ал-Мукри'** («чтец Корана»). Житель Ширвана. Прибыл в Казвин в 385/995 году. И передавал здесь хадисы со слов Мухаммада б. Ахмада б. 'Али ал-Асди. Здесь его слушал хафиз ал-Халил. [10, 84.] О Мухаммаде б. Джа'фаре б. 'Абдаллахе Абу-л-Хусайне ал-Мукри', который был известен в среде *мухаддисов* Багдада во второй половине X в. сообщают также ал-Хатиб ал-Багдади и ас-Сам'ани. В биографической заметке о нем ал-Хатиб, не называя нисбы по городу, указывает, что Мухаммад б. Джа'фар «из числа жителей Барда'а» [11, 156.] В *Китаб ал-ансаб* он упомянут с нисбой как Абу-л-Хусайн Мухаммад б. 'Абдаллах ал-Мукри' ал-Барза'и, известный как Ибн ас-Сабуни "из числа жителей Барза'а» [12, 153]. *Мухаддис* из Барда'а прибыл в Багдад во время свершения хаджа и передавал хадисы со слов Ахмада б. Ас'ада Ибн Харара ал-Барда'и. Далее ал-Хатиб ал-Багдади приводит рассказ одного из своих современников – Абу-л-Касима ал-Азхари: «У него (ал-Барда'и) в соборной мечети ал-Мансура учился ад-Даракутни и я страстно хотел слушать (хадисы) от него, но не имел возможности» [12, 156-157]. **'Али б. 'Абд ал-'Азиз б. Мардак Абу-л-Хасан ал-Барда'и**. Он слушал и передавал хадисы в Казвине. (ар-Рафи'и, с. 452.) В *ал-Маджалис ал-'ашира* («Собрания по десять») ал-Хусайн ал-Халлал ('Абу Мухаммад ал-Халлал ал-Хусайн б. Мухаммад б. ал-Хасан ал-Багдади (ум. в 439/1047г.) Багдадский мухад дис, автор сочинений в 'илм ал-хадис и 'илм ар-риджал [13, 200.] писал, что 'Али б. 'Абд ал-'Азиз прибыл к ним (в Багдад) из Барда'а. [14.]

Китаб ат-тадвин фи зикр ахл ал-'илм би Казвин несколько дополняет выявленную в других источниках информацию об образованных кругах Гянджи – столицы Аррана в X–XII веках. В первую очередь представляет интерес сообщение об известном адипе из

Гянджи – **‘Умаре б. ‘Усмане ал-Джанзи** (О нем см.: [15, 91–98.]), хотя в своде ар-Рафи’и биографическая заметка о нем отсутствует. В биографической статье о суфийе. Мухаммаде б. Мухаммаде б. Мухаммаде б. Ахмаде ал-Исфара’ини, приведен иснад: «Он (ал-Исфара’ини) в 584/1188 году угостил нас финиками и водой в ханаке Сахрахиз и сказал: Нас угостил финиками и водой ‘Умар б. ‘Усман б. ал-Хусайн б. Шу‘айб ал-Джанзи и сказал: Нас угостил ими суфий ас-сайид Абу Зайд ‘Иса б. Исма‘ил б. ‘Иса ал-Хасани и сказал: Нас угостил ими Абу-л-‘Ала’ Ахмад б. Наср б Ахмад и сказал: Нас угостили ими факих ‘Абд ал-Малик б. ‘Абд ал-Гафар и суфий Мухаммад б. ал-Хусайн и сказали: Нас угостил ими Абу Мухаммад Джа‘фар б. ал-Хусайн ал-Абхари и сказал: Нас угостил ‘Али б. ал-Хусайн ал-Ва‘из и сказал: Нас угостил ими Ахмад б. Ибрахим ал-‘Аттар и сказал: Нас угостил ими Джа‘фар б. Мухаммад б. ‘Асим и сказал: Нас угостил ими ‘Абдаллах б. Маймун ал-Каддах и сказал: нас угостил ими Джа‘фар б. Мухаммад ас-Садик и сказал: Нас угостил ими мой отец и сказал: Меня угостил ими мой отец и сказал: Угостил меня ими мой отец ‘Али и сказал: угостил меня ими мой отец ал-Хусайн и сказал: Угостил ими мой отец ‘Али б. Абу Талиб, да будет доволен им Аллах, и сказал Угостил меня финиками и водой Посланник Аллаха, да благословит его Аллах и приветствует!». [16, с. 172] Перед нами образец мистического иснада передачи знания суфиев. Известно, что мусульманские мистики „возводили или приписывали свой метод (мазхаб) или направление (тарика) к авторитетному наставнику, так как он был гарантией их значимости и компетентности” [17, 37]. Из иснада видно, что ‘Умар б. ‘Усман был связан с мистической практикой. А его учителем был Абу Зайд ‘Иса б. Исма‘ил б. ‘Иса ал-Хасани ал-‘Алави (ум. в517/1123 г.), суфий и знаток хадисов из североиранского города Абхар (О нем см: [18, 2099.] Второй персонаж сочинения ар-Рафи’и из Гянджи - **ал-Хусайн б. Йа‘куб б. Исхак ал-Джанзи** также представлял круг мистиков. Он прибыл в Казвин и слушал от Ахмада б. Исма‘ила Абу-л-Хайра ат-Талакани ал-Казвини сочинение Абу ‘Абд ар-Рахмана ас-Сулами [19, 319] Скорее всего, речь идет об изучении суфием из Гянджи сочинения Абу ‘Абд ар-Рахмана ас-Сулами (325/937–412/1022) *Табакат ас-суфийа* («Разряды суфиев»).

Представляет интерес биографическая заметка об ученом из Байлакана **Мухаммаде б. ал-Хасане Абу Джа‘фаре ал-Байлакани**. Он посетил Казвин и слушал много хадисов от Абу-л-Хасана ал-Куттана (Абу-л-Хасана б. Ибрахима б. Салама ал-Куттана ал-Казвини (ум. в. 345/957 г.). [19, 90.] Судя по дате кончины казвинского законоведа, Абу Джа‘фар ал-Байлакани жил и занимался хадисами в X веке. Данная информация по Байлакану уникальна, ибо она является самым ранним и редким упоминанием о мухаддисах из этого города Аррана.

Ар-Рафи’и сообщает довольно любопытную информацию о трех выходцах из Ширвана. **Са‘ид б. Исхак б. ‘Усман аш-Ширвани**. Он

учился, скорее все в Хамадане у Абу ‘Абдаллаха ‘Абд ал-Хамида ал-Джурджани (ум. в 255/869 г.). С его слов передавал хадисы Майсара б. ‘Али ал-Казвини (ум. в. 354/965 г.), который слушал его в Казвине. [19, 354.] **Махмуд б. Сурхаб аш-Ширвани, факих.** В 546/1151 году учился в Казвине у имама Абу-л-Хайра Ахмада б. Исма‘ила ал-казвини ат-Таласани (ум. в. 590/1194г.) [19, 542.] **Исма‘ил б. Бундар б. Аби Са‘д аш-Ширвани,** суфий, он слушал от казвинского судьи ‘Ата’аллаха б. ‘Али ал-Казвини (ум. в 578/1172) в ханаке[20] Сахрахиз сочинение ал-Халила *Фада’ил Казвин* («Достоинства Казвина») [21, 262.]

Информация о Дербенде ограничивается упоминанием суфия и знатока хадисов **‘Умара б. Фариса б. Халавайха ад-Дарбанди.** Хотя автор не посвятил ему отдельную биографическую статью, источник дает нам основание утверждать, некоторое время что ‘Умар б. Халавайх жил и действовал в Казвине. Так в заметках о братьях Насре б. ал-Хусайне б. Хаджи и ал-Хусайне б. Хусайне б. Хаджи ал-Хайараджи он назван как учитель, у которого братья в Казвине в 493/1100 году изучали *Муснад аш-Шафи‘и.* [21, 547, 313] В другом сообщении указывается, что в том же году в ханаке Сахрахиз его слушал местный мухаддис Абу-л-Касим ал-Джунайд б. Аби Зур‘а [21, 293.] Сам ‘Умар б. Фарис изучал *Муснад аш-Шафи‘и* у Абу ‘Абдаллаха ал-Камахи [21, 552.]. А его учитель Абу ‘Абдаллах Мухаммад б. Ахмад ас-Сави ал-Камахи (ум. в 496/1103 г.) был известным знатоком хадисов в Харране во второй половине XII века, который передавал хадисы исключительно по *Муснаду аш-Шафи‘и.* [22, 2457].

Содержащиеся в *Китаб ат-тадвин фи зикр ахл ал-‘илм би Казвин* сведения дают нам возможность использовать их как главного источника для изучения истории духовного и культурного общения Восточного Кавказа с одним из центров мусульманской образованности в Северном Иране в IX–XII веках и как дополнительного, но важного источника для воссоздания истории ислама и мусульманской культуры в Арране Ширване и Дербенде в указанный период. Опираясь на них, можно утверждать, что все крупные городские центры региона находились в духовных и культурных связях с Казвином и весомую роль их общении играли (особенно в XI–XII веках) суфии и их обитель в Казвине – Сахрахиз. Из городов Восточного Кавказа в контактах с Казвином наиболее активной была Барда‘а. Во второй половине IX века и в первой половине X века в Казвине пребывали ученые из Ширвана и Байлакана, что дает нам основание говорить о присутствии там кругов ‘улама’ и факихов в ранне средневековье. Сообщение о выходе из Дербенда еще раз свидетельствует об активности суфиев в городе и о популярности шафи‘итского мазхаба у местных законоучителей.

Литература и примечания

1. **Китаб** ал-вафи би-л-вафайат ли Халил б. Айбак ас-Сафади // www.alwaraq.net.
2. **Мотгахед** Р. Управление буидским Казвином // Мусуль манский мир. 950–1150. Перевод с английского А.Б.Куделина, В.В.Наумкина, М.Б.Пиотровского, В.Я.Пархомовского. Отв.ред. В.В.Наумкин, М.Б.Пиотровский. – М., 1981.
3. **Иснад**- передача пророческого или мистического предания; цепь передатчиков, устанавливающих подлинность предания.
4. **Китаб** ат-тадвин фи зикр ахл ал-‘илм би Казвин ар-Рафи‘и // www.alwaraq.net.
5. **Та’рих** Багдад ав мадинат ас-салам ли-л-Хафиз Аби Бакр Ахмад б. ‘Али ал-Хатиб ал-Багдади // www.alwaraq.net.
6. **Китаб** ат-тадвин фи зикр ахл ал-‘илм би Казвин ар-Рафи‘и // www.alwaraq.net.
7. **Китаб** ат-тадвин фи зикр ахл ал-‘илм би Казвин ар-Рафи‘и // www.alwaraq.net.
8. **Табсир** ал-мунтабих би-тахрир ал-муштабих. Та’лиф Ибн Хаджар ал-‘Аскалани // www.alwaraq.net.
9. **Китаб** ат-тадвин фи зикр ахл ал-‘илм би Казвин ар-Рафи‘и // www.alwaraq.net.
10. **Китаб** ат-тадвин фи зикр ахл ал-‘илм би Казвин ар-Рафи‘и // www.alwaraq.net.
11. **Та’рих** Багдад ав мадинат ас-салам ли-л-Хафиз Аби Бакр Ахмад б. ‘Али ал-Хатиб ал-Багдади. Дж. II. – Багдад, 1931.
12. **Китаб** ал-ансаб. Та’лиф аш-шайх Абу Са‘д ас-Сам‘ани. Дж. II - Хайдарабад, 1964.
13. **Ал-‘ибар** фи хабар ман габар. Та’лиф Шамс ад-дин аз-Захаби // www.alwaraq.net.
14. **Ал-Маджалис** ал-‘ашра ли-л-Халлал // www.alsunnah.com.
15. **Саидов З.А.** Поэт и ученый ‘Умар б. ‘Усман ал-Джанзи (К вопросу о контактах Гянджи с культурными центрами Ближнего и Среднего Востока в XII веке). // Идеология и политика. Ч. II. – М., 1986.
16. **Китаб** ат-тадвин фи зикр ахл ал-‘илм би Казвин ар-Рафи‘и // www.alwaraq.net.
17. **Тримингэм Дж.С.** Суфийские ордена в исламе / Пер. с англ. А.А.Ставиской, под ред. и с предислов. О.Ф.Акимушкина – М., 2002.
18. **ал-Мунтазам** фи та’рих ал-мулук ва-л-уам ли Аби-л-Фарадж ‘Абд ар-Рахман б. ‘Али б. Мухаммад Ибн ал-Джаузи // www.alwaraq.net.
19. **Китаб** ат-тадвин фи зикр ахл ал-‘илм би Казвин ар-Рафи‘и // www.alwaraq.net.
20. **Ханака**- суфийская обитель, религиозный странноприимный дом.
21. **Китаб** ат-тадвин фи зикр ахл ал-‘илм би Казвин ар-Рафи‘и // www.alwaraq.net.
22. **Сийар** а‘лам ан-нубала’ ли-ш-Шамс ад- Дин а-Захаби. // www.alwaraq.net.

The article is devoted to the analysis of facts from the al-Rafi‘i’s (VI/ XII ct.) bibliographical dictionary about persons from Arran, Shirvan and Debend, which are important spring by history of Islam and Muslim culture in the Eastern Caucasus in IX – XII ct.

Відомості про авторів

Баранова Наталя Валеріївна – аспірант кафедри історії України Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка.

Бернацький Микола Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка

Бровченко Інна Юріївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка.

Васильчук Володимир Миколайович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України та зарубіжних країн Київського національного лінгвістичного університету.

Васильчук Геннадій Миколайович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Вербовський Вадим Володимирович – асистент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка.

Волкова Євгенія Сергіївна – аспірант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка.

Зеленцова Світлана Миколаївна – аспірант кафедри політології та правознавства Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка.

Крюков Віктор Григорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка.

Ладига Людмила Іванівна – аспірант кафедри політології та правознавства Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка.

Ладига Олександр Іванович – доцент кафедри політології та правознавства Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка.

Марасіна Галина Вікторівна – аспірант кафедри всесвітньої історії Харківського національного педагогічного університету імені Г.С.Сковороди.

Набока Олександр Вікторович – кандидат історичних наук, асистент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка.

Некрасовський Марк Вікторович – аспірант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка.

о. Кам'янський Петро Євгенійович – кандидат історичних наук, доцент, заступник завідувача кафедри теорії та історії держави і права Івано-Франківського інституту права, економіки та будівництва.

Осеніна Ольга Вікторівна – аспірант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка.

Писаний Денис – студент II курсу історичного факультету Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка.

Поспелов Андрій Сергійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії Одеського національного університету ім.І. І. Мечникова.

Русаков Костянтин Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка.

Савенков Валерій Валерійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка.

Сайдов Зіявуддін Аббасович – старший викладач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка.

Сидун Ірина – аспірант кафедри нової та новітньої історії Одеського національного університету ім.І. І. Мечникова

Снегірьов Валерій Васильович – викладач кафедри філософії права та культурології Луганського державного університету внутрішніх справ України імені 10-річчя незалежності України.

Тарабанова Світлана Володимирівна – аспірант кафедри історії України Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка.

Тонконог Олена Іванівна – аспірант вищого навчального закладу „Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди”.

Троян Сергій Станіславович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин і країнознавства Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету.

Харковський Руслан Геннадійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних та соціально-економічних дисциплін Краснодарського факультету фінансів та менеджменту Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Ямпольська Лариса Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

ВІСНИК
Луганського національного педагогічного університету
імені Тараса Шевченка
(історичні науки)

Відповідальні за випуск:
проф. Бур'ян М. С., доц. Савенков В. В.,
доц. Бровченко І. Ю.

Здано до складання 23.01.2007 р. Підписано до друку 23.02.2007 р.
Формат 60×84 1/8. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Друк ризографічний. Умов. друк. арк. 26,9. Наклад 100 прим. Зам. № 397.

Видавництво ЛНПУ імені Тараса Шевченка

«Альма-матер»

вул. Оборонна, 2, м. Луганськ, 91011. Тел./факс: (0642) 58-03-20.